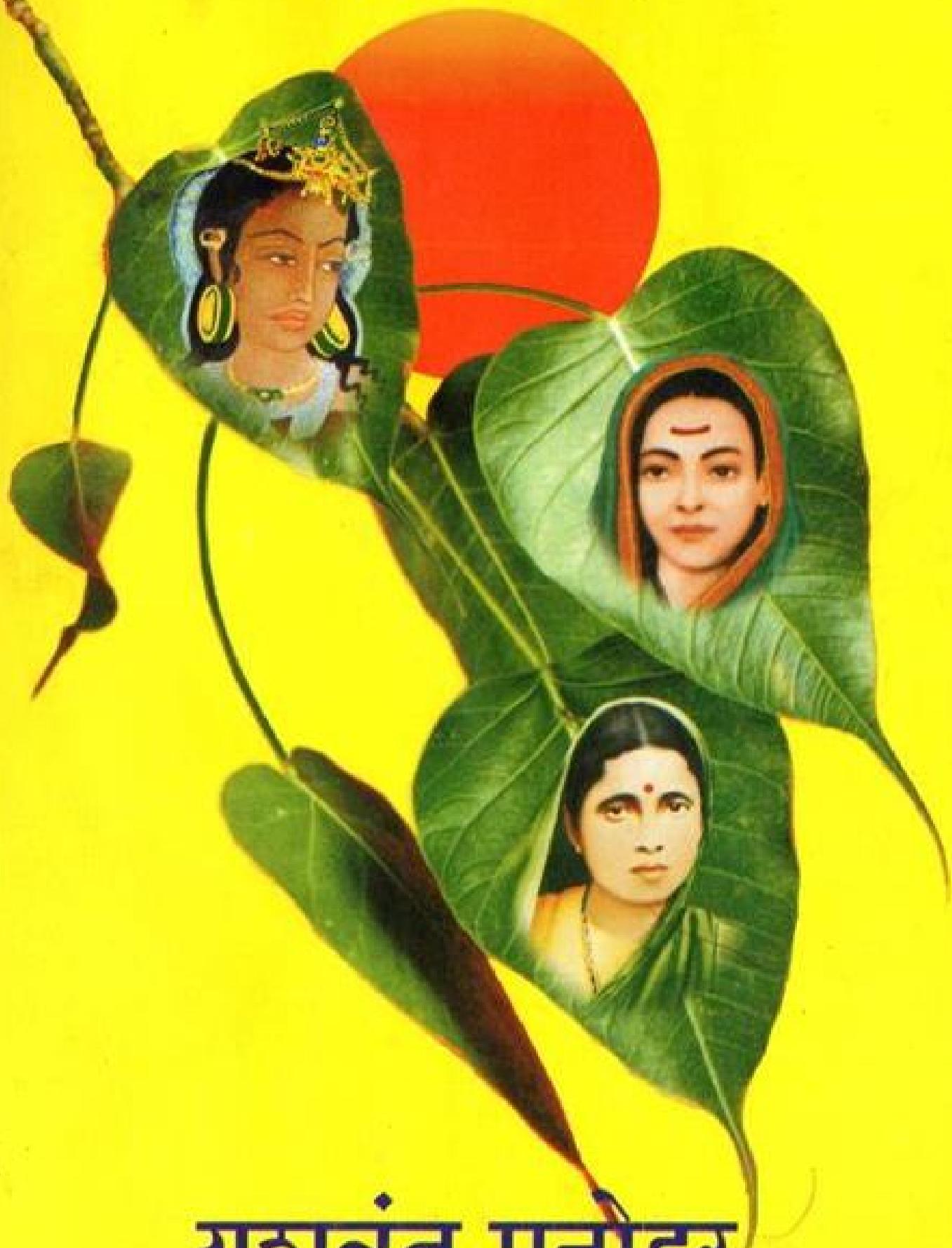

रमाइ

मी सावित्री ! सावित्री जोतीराव फुले !
मी यशोधरा !

यशवंत मनाहर

यशवंत मनोहर

रमाई

मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले!
मी यशोधरा!

तीन लघुकादंबन्या

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर

RAMAI, MI SAVITRII SAVITRI JOTIRAO PHULEI, MI YASHODHARA!

DR. YASHWANT MANOHAR

रमाई, मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले!, मी यशोधरा!

डॉ. यशवंत मनोहर

प्रकाशक

नितीन धनराज हनवते

युगसाक्षी प्रकाशन

राहूल अपार्टमेंट, प्लॉट १७२ बी, पहिला माळा,
एफ ३, त्रिमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर-४४००२२
मो. फोन : ९८५०३३९४२८

© प्रा. डॉ. पुष्पलता यशवंत मनोहर

'लुमिनी', ४५, लोकसेवानगर,

नागपूर-४४००२२

फोन - (०७१२)२२३७६५६

संगणकीय अकारजुळवणी आणि मुद्रणस्थळ
वैभव प्रिंटर्स

१७, कन्नमवार नगर, वर्धा रोड, नागपूर-२५

फोन : २२९०४४५, ९८२२२०३४७४

मुख्यपृष्ठ

अनिल बारसागडे

वैशाली स्टूडिओ, गडचिरोली

आतील रेसाचित्रे

भाऊ दांदडे, नागपूर

प्रथमावृत्ती : धम्मचक्रप्रवर्तन दिन २००४

किंमत : रुपये १६० फक्त

मला असमाधानी जन्म देणाऱ्या
आणि रमाई, सावित्री, यशोधरा
या तीन सांस्कृतिक महामातांवर
लेखन करणारे कृतज्ञ मन देणाऱ्या
भैनाबाई नावाच्या उत्कट व्याकुळतेला...

- यशवंत मनोहर

लेखकाचे मनोगत

'रमाई' ही माझी लघुकादंबरी १९९१ साली प्रथम प्रकाशित झाली. त्यावेळीच सावित्रीबाई फुले आणि यशोधरा यांच्यावरही आपण कादंबन्या लिहाऱ्या आणि 'रमाई', 'सावित्री', आणि 'यशोधरा' यांच्यावरील तिन्ही कादंबन्या एकत्र प्रकाशित कराऱ्यात असे मला बाटले. १९९१ च्या सुमारासच अमरावतीच्या आंबेडकर भवनात माझे व्याख्यान झाले. व्याख्यानाचा विषय होता - "आपल्या तीन सांस्कृतिक महामाता : रमाई-सावित्री-यशोधरा". या व्याख्यानाच्या निमित्ताने मी काही वाचन केले. माझ्या परीने या तिन्ही मातृमनांचे आकलन सादर करण्याचा प्रयत्न या व्याख्यानात केला. व्याख्यानाला सूप गटी झाली होती. त्यात आया-बहिर्णीची संख्या तर सूपच होती. माझे व्याख्यान लोकांना सूप आवडले. रमाईवर आपण कादंबरी लिहिली तशाच कादंबन्या आपण सावित्रीबाईवर आणि यशोधरेवर लिहाऱ्या अशी कळकळीची इच्छा अनेकांनी बोलून दाखविली. मी मधल्या काळात त्यादृष्टीने मानसिक तथारी करीत होतो. सूप चाहते अधूनमधून कादंबन्यांसंबंधी विचारणा करीत होते. पण वरील कादंबन्या लिहून ब्हायला २००४ हे साल उजाढावे लागले आणि आज लेखन झाले. आता या तिन्ही लघुकादंबन्या 'रमाई', 'मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले!' आणि 'मी यशोधरा!' या नावांनी आज प्रथमच एकत्रित रूपात प्रकाशित होत आहेत.

रमाई, सावित्री आणि यशोधरा ही तिन्ही मातृरूपे नेहमीच मला व्याकूळ करीत आलेली आहेत. माझ्या संवेदनशीलतेने कळायला लागले तेहापासूनच रमाई, सावित्री आणि यशोधरा यांना या देशातील बहिष्कृतांच्या आणि वंचितांच्या सांस्कृतिक महामाता मानले आहे. या शिरींच्याही जीवनाची आपल्याला भावणारी मर्मे आपण मांडायला हवीत असा ध्यास माझ्या मनाने घेतला.

परिवर्तनाच्या बाटा चालणारा या देशातील प्रत्येक माणूस 'द्विज' आहे असे मला बाटत आलेले आहे. या प्रत्येक माणसाचा पहिला जन्म त्याच्या आईच्या पोटी होतो आणि त्याला परिवर्तनाच्या प्रवाहाशी जोडणारा त्याचा दुसरा अन्तर्दीप होत जाणारा जन्म या तीन सांस्कृतिक महामातांच्या कार्याच्या पोटी होतो. हे सर्वच लोक या अर्थनि द्विजन्मा आहेत. या प्रत्येक माणसाचा हा दुसरा जन्म मानवत्वाची संस्थापना करणारा जन्म असतो. तो मूल्यदर्शी सांस्कृतिक मानवी अस्तित्वाची उभारणी करणारा जन्म असतो. या दुसर्या जन्माचे मोल मला अधिक बाटते महणून रमाई, सावित्री आणि यशोधरा या सांस्कृतिक महामातांचे मोलही मला गोठे याटते. मी त्यांचे देणे लागतो. मी त्यांचा अतोनात कऱ्णी आहे. आणि या सांस्कृतिक महामातांचे कऱ्ण फेण्याचा एक अल्पसा प्रयत्न अत्यंत कृतझडावाने या कादंबन्यांच्या रूपाने मी करीत आहे.

रमाईची आवृत्ती किमान दोन वर्षांपूर्वीच संपली आणि कोणाही प्रकाशकाला ती त्यानंतर प्रकाशित करण्याची अनुमती मी दिलेली नाही. तेव्हा यानंतर रमाई ही काढबरी अनुमती न घेता परस्पर छापून कोणी बाजारात आणली तर मला नाइलाजाने अशा व्यक्तींवर कायदेशीर कारवाई करावी लागेल. तशी वेळ कोणी आणू नये ही विनंती इथे करून ठेवतो. आणि वाचकांना नम्ह विनंती ही की आता 'रमाई, मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले! आणि मी यशोधरा!' या तीन एकत्रित प्रकाशित झालेल्या काढबन्याच वाचाव्यात. आपल्या तीन सांस्कृतिक महामातांची एकाच वेळी, एकाच ठिकाणी भेट घ्यावी, लेखी परवानगीशिवाय या काढबन्याचे वा त्यातील काही भागांचेही पुनर्मुद्रण करणे किंवा या काढबन्यांचे कोणत्याही रूपात नाट्यप्रयोग करणे कायद्याच्या दृष्टीने गुन्हा ठेरेल.

युगसाक्षी प्रकाशनाने या तिन्ही काढबन्या अत्यंत सुंदर रूपात, दर्जेदार पद्धतीनं प्रकाशित केल्याचहल प्रकाशनाला आणि प्रकाशनाचे धनराज हनवते यांना मी मनापासून धन्यवाद देतो. अनिल बारसागडे यांनी देखणे मुखपृष्ठ करून दिल्याचहल त्यांनाही धन्यवाद देतो. रमाई, सावित्री आणि यशोधरा यांची अत्यंत सुंदर रेसाचित्रे काढून दिल्याचहल चित्रकार भाऊ दांदडे यांनाही मी मनःपूर्वक धन्यवाद देतो. तसेच सुंदर संगणकीय अक्षरजुळवणी आणि सुचक मुद्रण अत्यंत कमी वेळेत करून दिल्याचहल वैभव प्रिंटसचि वैभव आसटकर यांनाही मनापासून धन्यवाद देतो.

नागपूर

धम्मचक्रप्रवर्तन दिन २००४

- यशवंत मनोहर

रमाई

रमाई

ऐसा दुःखाचा प्रवास

लहानपणी कोणाचेही आईचाप मरू नयेत, मायेचा किनारा लाभला नाही तर अशी मुले रानोमाळ होउन जातात, त्यांची कोबळी काळीजं फारून जातात, जमेल तोवर फाटल्या काळजांनीच ते आयुष्याच्या वाटा चालत असतात.

रमा नावाच्या एका मुलीचे आईचाप लहानपणीच मरून जातात, आधी आई जाते, पाठोपाठ बडीलही जातात, एक घाव बुजत नाही तोच दुसरा घाव होतो, एका ओल्या दुःखावर दुसरं दुःख येऊन कोसळत, या मरणांच्या आधातांनी एका कोबळ्या मुलीचा चेंदामेंदा होतो, ती भांचाबून जाते, तिचं अजाण मन थिजून जातं, तिच्यापुढे प्रश्नांचं काहूर माजतं, हे प्रश्न तिला हवालदिल करणारे असतात.

‘काय करू?’

‘कसं करू?’

‘काय होईल?’

‘कसं होईल?’

ही लहानगी मुलगी प्रश्नांच्या भोवन्यात सापडलेली असते, वावटळीतल्या पतंगासारखी तिची अवस्था होते, तरी ती हिंमत हरत नाही, त्या प्रश्नांच्या निर्दय परीक्षेला ती घसते, अपार दुःखे तिच्या वाट्याला येतात, प्रश्न मोडतात, पण ती मोडत नाही, दुःखे हरतात, ती हरत नाही.

जीवनात काय घडेल याचा नेम नसतो, कल्यनाही करता येणार नाहीत अशा गोष्टी कधी कधी घटून जातात, सगळ्या आयुष्याचे ओघच बदलून जातात, रमा एका महासूर्याची सावली झाली, स्वतः जळत जळत या सावलीने त्या सूर्यावर मायेची सावली धरली, कोट्यवधी लोकांची ती सांस्कृतिक आई झाली, रमा रमाई झाली.

रमाईचा जन्म एका गरीब कुन्दुंबात झाला, दाभोळजवळ एक छोटसं गाव आहे, वणंदगाव हे या गावाचं नाव, नदीकडल्या अंगानं, पण गावाला लागून महारपुरा होता, त्या मोहल्ल्यात अस्युझांची पाचपन्नास घरं होती, कोणी कांबळे होते, एक दोन घरं जाधवांची होती, कगळी

वानखड्यांची तर काही सोनुल्यांची, काही घरे ढाल्यांची होती, काही घरं कदमांची होती तर काही घरं गवळींची होती, काही मंडळी ओव्हाळ होती तर काही घरं निकम वर्गेंची होती. इथे एक घर खुत्रे नावाच्या माणसांची होतं.

माणसं कष्ट करीत, पोट भरीत, मिळेल ती मजुरी करीत, प्रपंच चालवीत, कोणी वावरा-शेतात काम करीत, कोणी माती-गोट्याचं काम करीत, या अस्यूश्य मोहल्यात एक जरा टापटियीचं घर होतं, या घराच्या अंगणात गर्द फिरव्याकाळ्या रंगाचं कळूनिंबाचं झाडं होतं. दुसऱ्या बाजूला गुलमोहर होता, या घराचा मालक होता भिकू खुत्रे! भिकू खुत्रे होता गरीबच, पण इतर गरिबांच्या तुलनेत हा गरीब जरा व्यवस्थित होता इतकंच. भिकूचा भाऊ आणि मेहुणा मुंबईस राहात असत, त्यामुळे त्यानं मुंबईसुद्धा बधितली होती, तेव्हा तो काही एकदम खेडवळ नव्हता. त्यामुळेच हळूहळू खुत्रे हे आडनाव त्यानं सोडलं होतं, बलंगकर हे नाव त्यानं घेतलं होतं.

भिकूची बायको रुक्मिणी, रुक्मिणी घरची सर्व कामं करी, गोवन्या वेचून आणण, स्वयंपाकासाठी इंधन आणण, शेण आणण, शेणाच्या गोवन्या थापण आणि मोलमजुरीची इतरही लोटीमोठी कामं करणं अशी रुक्मिणीची कामं होती.

भिकू मात्र दाभोळ बंदरात कामाला जात असे. समुद्रापासून बाजारापर्यंत माशांनी भरलेल्या टोपल्या नेण्याचं काम तो करीत असे. असे छातीफोड काम करून भिकू आपला प्रपंच चालवत असे.

भिकू-रुक्मिणीला चार मुळे झाली. त्यात तीन मुळी होत्या. आणि एक मुलगा होता. सर्वात मोठी मुलगी दापोलीला दिली होती, तिचं नीट चाललं होतं. भिकू-रुक्मिणीच्या ढोक्यावरून एक ओझां उतरलं होतं. आता उरली होती तीन मुळं. रमा मोठी होती. गीरी तिच्याहून लहान होती आणि सर्वात लहान होता शंकर.

रुक्मिणीचा रमावर फार जीव होता. सारखी ती 'रामी' 'रामी' करीत राही. घरात रमाची तिला फार मदत होई. झाडझुडीपासून, पाणी भरण्यापासून तो अंगण सारवण्यापर्यंत तिला रमाची मदत मिळे. रामी खूप कष्टाळू होती. सारं घर ती आवरत असे. शिवाय शेण आणण, त्याच्या गोवन्या थापण आणि त्या विकणं या सर्व कामातही रामी तिला मदत करी. मुलं झोपली की भिकू आणि रुक्मिणी आपल्या संसारासंबंधी आणि आपल्या मुलांसंबंधी बोलत असत. झोपलेल्या रामीच्या निरागस चेहन्याकडे पाहून रुक्मिणी म्हणे -

"थकून भागून झोपली माझी रामी! दिवसभर कामंच करत राहते माझी माय! विसावा म्हणून नाहीच."

आणि तिच्या तोडावरून रुक्मिणीचा मायेचा हात फिरे. गळा गदगदून येई तिचा. भिकू म्हणे -

'तिला एवढी कामं नको करू देऊ.'

'ती ऐकेल तेव्हा ना?'

'पोरगी अघ कशी वाळून गेली!'

'नवो महात्म की जीव दुखतो तिचा.'

रुक्मिणी आणि भिकू यांच्यात सूप बेळपर्यंत असं बोलणं सुरु राही. दोघंही भरलेल्या होळयानी रामीकडे पाहात राहात. रुक्मिणीचा मायेन पिकलेला हात रमाच्या तोंडावरून फिरत राही. रुक्मिणी ही अत्यंत समजूतदार वाई होती. तीही कष्टातच जन्माला आली होती. दारिद्र्यासोबत वाढली होती. अबूनं राहावं, आईचापाच्या नावाला बट्टा लागू नये. कष्ट करावे. मन लावून नवन्याचा संसार करावा. स्वच्छ राहावं, स्वच्छ मनानं जगावं, पोराबाळानाही हेच हऱ्जत-अबूचं बळण लावावं. कोणाच्या अध्यात पढू नये. कोणाच्या मध्यात पढू नये. अशा संस्करात ती वाढली होती. ती नेकीनं जगली होती. रुबाबानं वागली होती. तेच बळण रामीला आणि गौरीला लागावं यासाठी ती धडपडत होती. गौरा जरा लहान होती. रामीला थोडंचहुत कळत असे. त्या काळच्या रिवाजाप्रमाणे मुलींची लम्न ही सातव्या-आठव्या वर्षी होत असत. आणखी वर्षा-दोन वर्षांनंतर रामीचं लम्न करावं लागणार होतं. वर्षा-दोन वर्षांनी रामीला सासरी जावं लागणार होतं. सासरची माणसं कशी असतील? नवरा कसा मिळेल? रुक्मिणी रामीला सूप काही सांगत राही.

कामंधामं आटोपली की दुपारच्या वेळी मायलेकी असत. गौरा आणि शंकर आजूबाजूला खेळत असत. कधी अंगणात हुंडत असत. रुक्मिणी रामीला सूप काही सांगत असे. ती म्हणे-

'रामी बेटा! तू आता मोठी होत आहेस. तू तुझ्या वयाच्या मानानं सूप समजूतदार आहेस.'

'बेटा, कष्टाशिवाय मनुष्य मरतो. कष्टानं नाही मरत.'

'बेटा, आयुष्यात कुणाचं उण चिंतू नको. कोणाचं वाईट चिंतू नको.'

'रामी, कोणाची निंदा करू नये. कोणाचा द्वेष करू नये. आपलं काम नेटानं करत राहावं.'

'चांगल्या गोष्टीला दुनिया चांगलं म्हणत नाही. पण तेवढ्यामुळं वाईट गोष्टी करून मान मिळवणं चांगलं नाही रामी.'

'दुनियेत गुणांची कदर होते पण जरा उशिरा. रामी, आपण स्वच्छ असावं. एक ना एक दिवस आपली कदर होतेच. वाईट बोलणाच्यांच्या माना लाजेन एक ना एक दिवस खाली जातात.'

अनिमिष नेत्रांनी रामी आईकडे पाहात राही. तिचं बोलणं ऐकत राही. तिला आईचं बोलणं पटत असे. काही तिच्या लक्षातही येत नसे. पण आई एवढ्या कळकळीनं सांगत आहे ते निश्चितच आपल्या हिताचं आहे हे रामीच्या चटकन लक्षात येई.

'पोरीबाळीला, परव्या घरी नांदायला जावं लागतं. तिकडच्या माणसांना आपलसं करावं लागतं. तुझ्या बाट्यावर काय लिहिलं आहे ते कोणी सांगावं! चांगला नवरा मिळणं ही मोठी अवघड गोष्ट असते. सर्वांच्याच बाट्याला हे सुख येत नाही. पण पदरी पडेल ते पवित्र मान.'

'तू चांगल्या घरी पडशील याबद्दल मला सात्री आहे. दिसायला तू चांगली आहेस. त्याहून तुझी वृत्ती कष्टालू आहे. सोशीक आहे.'

रामीची आई बोलत राही. रामी ऐकत राही. कधी तिच्या लक्षात आईचं बोलणं येत नसे.

काही कळे, त्यामुळे तिला गंमत वाटे. कधी उगीचव गुदगुल्या होत, जीव हरखून जाई. त्या चिमुरड्या पोरीला आईची कळकळ कळे पण त्या ओलण्याचा सगळाच अर्थ तिच्या लक्षात येत नसे. तरी लग्नाच्या गोषी निघाल्यात की ती लाजे.

रमाचं बालपण असं सुखात चाललं होतं. कष्ट होते. गरिबीही होतीच. तरी भिकू वलंगकराच्या घरी या गरिबीतही सुखे फुलत होती. नवरा-बायको आणि त्यांची तीन मुलं असा तो आटोपशीर संसार होता. मुलं चांगली होती. आझेत होती. घरात कुरकुर नव्हती. भिकूलाही कोणतं व्यसन नव्हतं. त्यामुळे छान चाललं होतं. घरातील सर्वांचाच एकमेकांवर लोभ होता. पती-पत्नी एकमेकांच्या सुखासाठी झटत होते. छान चाललं होतं. पण एक अशुभ दिवस उगबला. वलंगकराचं घर तडळून गेलं.

रसमानं कष्ट सूप उपसले. जिवाची पर्वा केळी नाही. देहाची पर्वा केळी नाही. रसमा त्यामुळे सुंगत चालली होती. शिवाय नवन्याची चिंता. भिकूची प्रकृती तशी चांगली राहात नसे. दाभोळ बंदरात भिकू कष्टाचं काम करीत असे. माशांच्या टोपल्या वाहून वाहून त्याला छातीचं दुखणं जडलं होतं. एकदिवशी त्याला रक्ताच्या उलट्या झाल्या होत्या. भिकू आपल्या आजाराबदल रुक्मिणीला सांगत नसे. दुखणं अंगावर काढत असे. त्यामुळे नवन्याची चिंता तिला सूप वाटे. या चितेनंही ती आतून पोखरली होती.

एखादी वेल करपावी तशी रुक्मिणी करपून जायला लागली. तिनं जणू हाय खाल्ली होती. तिनं अंथरुण धरलं. रुक्मिणी आजारी असल्याची वार्ता मोहल्ल्यात पसरली. बायाचापड्या आल्या. चौकशी करू लागल्या.

‘रुक्मिणी, तू उगीच जिवाला लावून घेत आहेस’ मैनाचाई म्हणाल्या.

‘एवढी हिंमतीची चाई तू! अशी कशी आजारी पडलीस रुक्मिणी तू?’

शेजारच्या विठाचाई म्हणाल्या.

‘खावं प्यावं. औषधपाणी करावं. सरं सांगू रुक्मिणी तुला काहीही झालं नाहीये. तू फुकटचा घोर जिवाला लावून घेतलास.’

यशोदाचाई धीर दिला.

असं दस्रोज कोणी येत. रुक्मिणीशी ओलत. तिला धीर देत. तिला औषधपाणी सुरूच होतं. या गावठी औषधपाण्यानं काही तिला आराम पडला नाही. मुंबईच्या तिच्या भावाला निरोप गेला. तोही लगोलगा आला. रुक्मिणीचा आजार बळावतच गेला. ती वाळून कोळ झाली होती. शेवटी एके दिवशी रुक्मिणीनं घरची सर्व मंडळी हजर असताना शेवटचा श्वास घेतला.

भिकूचं अर्ध अंगच या घटनेनं लुळं पडलं. संसाराचा अर्धा गाडा रुक्मिणीच ओढत होती. भिकूवर पहाड कोसळला होता. रुक्मिणीचा भाऊ गोविंदपूरकरही धाय मोकलून रडला. रुक्मिणीनं पोरांची काळजी घे म्हणून त्याच्यावर शिणभार टाकला होता. गौरा, शंकर आणि रमा ही मुलं आईविना पोरकी झाली होती. आजूबाजूचे नातेवाईक जमले. सगळे हळहळले. शेजारीपाजारी आले. सर्वांनी टोळ्यांना पदर लावले. सर्व हळहळले. आईच्या मृत्यूंचं गौराला

य शंकरला काही विशेष बाटावं असं त्यांचं वय नव्हतं. पण रमा! रमाला या दुःखाचा अर्थ कळत होता. आईची उणीच आता तिलाच जास्त जाणवणार होती. कारण तिला ती भरून काढायची होती. रमाला आता आपल्या बापाची आई व्हायचं होतं. आपल्या दोन लहान भावंडांचीही आई व्हायचं होतं. सगळा भार आता रमावर पडणार होता. रमा 'आई, आई' करीत होती. रडत होती. पण रमानं स्वतःची आसवं पुसली. तिला पोरकं करणाऱ्या या मरणाचा परिचय करून घेऊन रमा पुढची वाट चालू लागली.

रमानं भिकूला हिमत दिली. पण भिकू आतूनच स्वचला होता. त्याला छातीचा आजार होता. तो आजार त्याच्या अंगात चांगलाच मुरला होता. आता बायकोच्या मृत्यूनं तो आतून फाटून गेला. त्याच्यावर कोसळलेलं दुःख तो आपल्या दुष्कृत्या हृदयानं पेलूच शकला नाही. त्याचं आयुष्य स्वरं तर निमित्तालाच टेकळं होतं. भिकूनही खाटलं धरलं. त्याच्या पायातलं बळच गेलं होतं. बायकोच्या मृत्यूनंतर सिल्ही नसलेल्या चाकासारखी त्याची गत झाली होती. एक दिवस त्याची प्रकृती हाताबाहेर गेली. छातीत कळा येऊ लागल्या. त्यानं मुलांना जबल बोलावलं. रामी मोठी होती. तिला येऊ यातलेल्या प्रसंगाची बाहूल लागली होती. त्या प्रसंगाचा अर्थही तिला कळत होता. आईच्या मृत्यूनं तिच्या काळजाचा एक लचका तोडला होता. आता दुसरा लचका तोडायला बापाचा मृत्यू पुढं येऊन उभा राहिला होता. छातीत येणाऱ्या कळांना चुकवून भिकू बोलत होता. रामीला शेवटचं काही सांगू पाहात होता. वाचा अडस्वळत होती. इवासांचा तोल जात होता. भिकू रामीला सांगू पाहात होता.

'रमा!'

'रामी, बेटा'

'तुझ्या आईनं आम्हाला तुझ्यावर सोपवलं होतं.'

आता या दोन लहान जीवांना मी तुझ्यावर सोपवून जातो. या पिलांना अजून पंखाही पुढले नाहीत बेटा, सांभाळ. त्यांना सांभाळ. त्यांना आईबाप आठवू देऊ नकोस! रामी! कालवर तू त्यांची आई होतीस. आता तूच त्यांचा बापही व्हायचं रमा. तुझ्या या लहान लहान पंखावर मी या दोन अजाण आयुष्यांची ओळझी ठेवून जातो आहे. वाईट वाटतं रामी. पण इलाज नाही. आता इलाज नाही. सांभाळ रामी बेटा. सांभाळ.'

भिकूनं पोरीचे हात हाती घेतले होते. गोरा आणि शंकर व्याकूल हंसरडा फोडीत होते. भिकूनं आपल्या या कळव्यांकडं पाहिलं आणि ढोळे मिटले.

यावेळी रामीला रहू आलंच नाही. सगळे हलहळत होते. सगळे रडत होते. रामीचं रडणं माझ हरपलं होतं. तिच्या डोळ्यांना आसवांचे झारे लागत नव्हते. तिच्या कंठात शब्द जन्मत नव्हता. रामी सुन्न झाली होती. दोन मरणांनी तिच्या स्वेलाय्याच्या वयात तिला पोरकं केलं. या मरणांनी तिला अंतर्मुख केलं. रामी आता प्रीढच झाली. लहान वयात प्रीढ झाली. आईबापाविना पोरकी राम् एवढंच म्हणाली -

'लहानपणी कोणाचेही आईबाबा मरू नयेत-' आणि तिनं आपलं तोड आपल्या दोन्ही

हातांच्या तलव्यांनी झाकून घेतलं.

रमाच्या स्वभावात पोरपण तसं नव्हतंच. पण असलंच कुठं चोरून तर तेही निघून गेलं. ती शांत होतीच, पण आता ती अधिकच शांत झाली. ती संयमी होतीच, आता ती अधिकच संयमी झाली. चांचल्याची उरलीसुरली प्रभाही तिच्या मनातून लोप पावली.

आईबिडिलांच्या मृत्यूनं तिचं जगणं मारून याकलं होतं. तिला नवं जीवन दिलं, नवी समज दिली. अल्पवयात ती प्रीढ झाली. गंभीर झाली. आईबिडिलांना अंतरलेली मुलं अधिकच जबाबदार होतात असं म्हटलं जातं. हे म्हणणं खरं असेल किंवा नसेलही. पण रामी जबाबदार झाली होती. एक अधिकच गहिरा समजूतदारपणा तिच्या मनात उगवला होता. तिच्या वृत्तीतला स्वल्खलाट लोपला होता. आईबिडिलांच्या मृत्यूनं जणू तिचं बालपणाच झडपून नेलं होतं.

‘रमा ही बालपण हस्तलेली मुलगी आहे.’

‘एकदम प्रीढपणानंच रमाच्या जगण्याला प्रारंभ झाला’ असं सर्वांनी म्हटलं. शोजान्यांनी म्हटलं. नातेवाईकांनी म्हटलं. रमा ही बालपण हस्तलेली मुलगी असली तरी ती नेक आई-बापाची मुलगी होती.

‘शुद्ध विजापोटी, फळे रसाळ गोमटी’ असं तुकोबांनी म्हटलं आहे ते अगदी रास्त आहे. रमाचे आई-बडील गरीब होते पण नेक होते. घामाचा पैसा मिळवणारे होते. नाकासमोर चालणारे होते. घरात गरिबी जस्त देती पण सुसंस्कृतपणा होता. एकमेकांसाठी त्याग करायचा, एकमेकांसाठी जगायचा संस्कार या गरीब घरातच रामीवर झाला होता. दारिद्र्य होतं. मात्र ते दारिद्र्य मनाची श्रीमंती नष्ट करू शकलं नाही. दैन्य होतं पण हे दैन्य या घरातील लोकांच्या मनातील घरंदाजपणा संपवू शकलं नाही. दुःखे होती पण या घरातील मनांची झालीनता ती नष्ट करू शकली नाही. या सुंदर वातावरणात रामीचं बालपण गेलं. नेकपणाचे, सचिलतेचे बालकडू तिला तिच्या गरीब आईबापानीच दिले. घरातील सुसंस्कृतपणानं तिच्यापुढली सदाचाराची वाट पक्की केली.

मुंबईला भिकूचा भाऊ राहात होता. तो भिकूच्या मृत्यूंच कळताच धावपळ करीत आला. रुक्मिणीचा भाऊही मुंबईला राहात होता. या भावाचं नाव गोविंदपूरकर. ते एकदो सोळाच्या पलटणीत हवालदार होते. आता निवृत्त झाले होते. बहिणीच्या यजमानाच्या मृत्यूची बातमी कळताच तेही आले.

भिकूचा भाऊ आणि रुक्मिणीचा भाऊ हे दोघंही मुंबईला भायखल्याला मार्केटजवळ राहात असत. भिकूच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून ते आले. त्यांना दुःख झालंच. पण दुःख करण्यात चेळ गमवण्यासारखी परिस्थिती नव्हती. परिस्थिती गंभीर होती. ते दोघंही भिकू आणि रुक्मिणीच्या मुलांसंबंधी विचार करायला बसले.

‘बोला धुत्रे, आता काय मार्ग काढायचा?’ गोविंदपूरकर मामांनी विचारलं. धुत्रे काकांनी आधीच काय काय करायचं ते ठरवून ठेवलं होतं. ते खाली मान घालून बसले होते. डावा हात होक्यातील केसातन सावकाश फिरत होता. शांतपणे पण निघरानं ते म्हणाले -

'मुलाना आपण मुंबईला नेऊ. त्यांच्यासाठी आता या वणंदगावात छतही उरलं नाही आणि गिंतीही उरल्या नाहीत. आपण आता यांनाही आपलीच मुलं समजू.'

गोविंदपूरकर मामांच्या मनातलंच धुत्रेकाकांच्या तोडातून बाहेर पडत होतं. दुसरा गार्ड नव्हता.

'आगदी मनातलं बोललात धुत्रे. तुमच्या भावाची आणि माझ्या बहिणीची मुलं काही आपल्याला भारी नाहीत.' हे ऐकत असताना धुत्रेकाकांचा गळा गदगदला होता आणि गोविंदपूरकर मामांनी आपले ढोळे पुसले होते.

भिकूच्या अंत्यक्रियेनंतर ते दोघांही वणंदगावला चार पाच दिवस राहिले. सर्व गोर्टीची सोय लावली आणि मुलांना घेऊन ते मुंबईला जायला निघाले.

गौराच्या भेत्रिणी जमल्या. शंकरचे सवंगडी जमले. रामीच्या बरोबरच्या मुली जमल्या. पोरांना सांभाळा असं मोहल्ल्यातील सर्व लोक म्हणाले. सर्वांनी मुलांना निरोप दिला. धुत्रेकाकांसोबत आणि गोविंदपूरकर मामांसोबत गौरा आणि शंकर धावत निघाली होती. रमाच्या पावलांपुढं मात्र एकेक प्रश्नचिन्ह उमलत होतं. कोमेजत होतं. तिचा जीव या गावात, तिला जन्म देणाऱ्या या वणंदगावात गुंतला होता. तिच्या लहानपणाला रांगू देणाऱ्या अंगणातून तिला पाऊल उचलवत नव्हतं. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या अनेक ढोळ्यातील आसवं तिला निरोप देत होती. तिच्या बरोबरीच्या मुली रडव्या ढोळ्यांनी आणि हसन्या ओढांनी तिला निरोप देत होत्या. रमा काका-मामांकडे मुंबईला जायला निघाली होती. पण ती खरोखर कुठं जायला निघाली होती?

ही वाट तिला कुठं घेऊन चालली होती? भवितव्यानं तिच्या आयुष्यात काय वाढून ठेवलं होतं? ती सुखी होणार होती? की दुःखी होणार होती? ती प्रश्नांपुढे हरणार होती की जिंकणार होती? तिच्या पावलांपुढं अंधार अधिक गडद होणार होता की,

तो पार मरून जाणार होता?

तिच्या आयुष्यात काही जगावेगळं घडणार होतं काय?

रमाला मुंबईला कोण बोलावीत होतं?

तिच्या आयुष्यात काही घडणार होतं काय?

काय घडणार होतं?

तिच्या आयुष्यात जे जगावेगळं घडणार होतं त्याची यावेळी कोणाला कल्पना करता येण शक्य नव्हतं. प्रश्नही भावी काळाच्या मुठीत बंद होते. काळोखाच्या गोदामात ते बंद होते. मांग साऱ्या यातना होत्या. पुढं सारा अंधार होता. मांग घडलं ते निश्चित आणि दुःखदायक होतं. पुढलं सर्वच अनिश्चित होतं. पण ती निघाली होती. रमा अंधारात निघाली होती. काळाची बंद मृठ उघडायला एक यातनांची शक्ती निघाली होती. रमा निघाली होती. तिची पावलं तिला घेऊन चालली होती.

कुठं घेऊन चालली होती?

कुठं, कोणत्या शिस्खराकडे घेऊन चालली होती?

नव्या वलणावर

काका आणि मामा यांच्यासोबत रमा मुंबईला आली. सोबत गौरा होती. शंकर होता. रमाचे काका आणि मामा दोघंही भायखळ्याच्या मार्केटजवळील चालीत राहात असत. काका लाकडाच्या बखारीत लाकडं फोडण्याचं काम करी तर मामा एका सोसायटीत कामाला होता.

भायखळ्याच्या या चालीत रमा राहात होती. या पोरक्या पोरांना सर्वांनी माया दिली. चुलता-चुलती, मामा-मामी आणि त्यांची मुलं या सर्वांनीच रमाला आणि तिच्या भावंडांना परकं मानलं नाही.

रमा बाढत होती. तिची अंतर्भुक्तताही बाढत होती. ती सर्वांनाच गोड वाटे. सर्वांना तिच्याबद्दल विशेष आपुलकी वाटे. याला कारण तिचा स्वभाव. तिच्या स्वभावात अपार मार्दव होतं. भरलेल्या तळ्यासारखं तिचं मन मायेन भरलेलं असे. रमा, काका-मामांच्या घरातील मायेत बाढत होती. ती आठ-नऊ वर्षांची झाली.

आईचाबांची आठवण तर नेहमीच येई, पण एखाद्या दिवशी तिचं मन सूपच सेरभेर होई. तिला वाटे आई मरायला नको होती. तिचं मन महणे -

‘आई, तू का गं आम्हाला सोइून गेलीस,

माझ्या लग्नाला तर सूप दिवस होते!

मग अडी घाई का केलीस?

माझा संसार तू मांडून देणार होतीस

तुझ्या रामीचं लग्न तू लावून देणार होतीस।

पण तू मला सोइून गेलीस!

माझं काही चुकलं होतं का आई?’

रमाचं मन कधी कधी असा आळकोऽ करीत असे. ओझं उतरून ठेवीत असे.

बघता बघता १९०८ साल उगवलं. रमा नऊ वर्षांची झाली. त्या काळाच्या रिवाजाप्रमाणे तिचं लग्नाचं दय झालं होतं. बलंगकर काका आणि गोविंदपूरकर मामा यांच्या डोक्यात तिच्या लग्नाचे विचार घोकू लागले. चांगला पहाणी-देखणीतला मुलगा मिळाला पाहिजे यासाठी ते प्रयत्न करू लागले होते. रमा सोज्यल होती. अत्यंत शांत वृत्तीची होती. एखाद्या सुस्वभावी मुलाशी लग्न लावून द्यावं हा विचार त्याच्या मनात येरझारा घालू लागला होता. पण मनासारखं जुळून येत नव्हतं.

इकठे रामजी सुभेदारांचा मुलगा भीमराव नवव्या वर्गात शिकत होता. रामजी सुभेदार मुंबईतच लोअर परळच्या डबक चालीत राहात होते. एकाच खोलीचं घर होतं. या एका खोलीतच सर्व व्यवहार चालत. इथेच सुभेदारांचा लाडका भीमराव अभ्यास करीत असे. तो बळकट शरीराचा आणि सुंदर मुलगा भराभर पास होत चालला होता. परळच्या या डबक

चाळीतील सवाचि ढोके भीमरावकडे लागले होते. या मुलाच्या लहानपणापासून सुभेदारांचा या मुलावर विशेषच लोभ होता. काय कोणास ठाऊक पण या मुलात काही वेगळं पाणी आहे असं त्यांना वाटे.

चालताना तो जमिनीत प्राय रोबून चालल्यासारखा वाटे. त्याची छाती बळकट होती. तो बळदंड चाहूंचा देखणा मुलगा होता. पण यात विशेष काही नव्हतं. तो पाच वर्षांचा असताना त्याची आई भेली होती. त्यामुळे सुभेदाराची मोठी बहीण मीराबाई त्याच्यावर विशेष माया करीत असे. त्याचं, त्याच्या रूपाचं, त्याच्या चालण्या-बोलण्याचं तिला खूप कौतुक वाटे. आपला भाचा तिला वाघ वाटे. भावाजबळ ती मोठ्या कौतुकानं सांगे.

‘साच्या मुलांमध्ये माझा भाचा राजाच दिसतो.’

‘आणि ताई, त्याच्या ढोळ्यात तेज तरी कसं पाहा.’

‘दादा, होऊ दे त्याच्या मनासारखं.’

‘तो अभ्यास तरी किती करतो. पाहावं तेव्हा वाचतो आहेच. असं देहभान विसरून वाचत राहणारा मुलगा मी तर पाहिलाच नाही.’

‘खर आहे. जगावेगळ्या अभ्यासाचा त्याचा छंद पाहिला की जीव असा गदगदून येतो.’

भीमरावचं असं कौतुक घरात चालत असे. रामजीनेही त्याला पुस्तकं घेऊन देण्यासाठी काय कमी कष्ट घेतले? पैसे नसत तेव्हा दागिने गहाण ठेवले जात. दागिनेही नसायचे तेव्हा मुलीकडे जाऊन पैसे उधार आणले जात. रामजी सुभेदारांनी त्याची पुस्तकांची मागणी कधी नाकारली नाही. तो वाचनात असा देहभान विसरतो हे त्यांच्या लक्षात आलं तेव्हापासून त्याला त्यांनी कोणतं काम सांगितलं नाही. मुलाला जागवायला रात्रीअपरात्री ते जागे राहात.

भीमराव हे प्रकरणच निराळं होतं. त्याचं वाचनवेड जगावेगळं होतं. या वयात तो दुनियेला हादरे देणाऱ्या लेखकांची पुस्तकं वाचत होता. धर्माविरुद्ध विचार मांडणारांचा कसा छळवाद झाला ते तो वाचत होता. दुःखितांची दुःखे नष्ट व्हावी यासाठी लिहिणाऱ्या लेखकांचं वाढमय तो वाचत होता. ती युरोपच्या इतिहासावरील पुस्तकं वाचत होता. समाजपरिवर्तनावरील ग्रंथ तो वाचत होता. तो युद्धावरचे ग्रंथ वाचत होता. त्याच्या अंथरूपावर पुस्तकं पसरलेली असत. त्याचं अंथरूप झोपण्यासाठी नव्हतंच, ते होतं जागण्यासाठी.

सुभेदारांना भीमरावाचं हे पुस्तकवेड जणू काही उज्ज्वल संकेत देत होतं. या ग्रंथप्रेमाचा अर्थ समजण्याइतके ते निश्चितच सुविद्य होते. भीमरावाच्या वाचनात त्यांना नव्या युगाचा भास होई. वाचनानं पिळदार झालेल्या त्याच्या नजरेत त्यांना वेगळी चमक दिसे. आपला गुलमोहर छिणण्यांनी फुलतो आहे असं त्यांना वाटत राही.

हा भीमराव आता अंगानंही भरत चालला होता. नववीचं वर्ष संपत आलं होतं. त्यावेळच्या रिवाजानुसार रामजीच्या ढोक्यात भीमरावाच्या लग्नाचे विचार भिरभिरू लागले. आपल्या बहिणीस ते एक दिवस म्हणाले,

‘भीमरावाचं लग्न उरकून टाकावं असं आता वाटू लागलं आहे मला.’

'एवढी काय घाई आहे दादा भीमाच्या लम्नाची? चांगला शिकतो आहे माझा भाचा.'

'तसं नव्हे ताई, पण त्याचं वय झालं ना लम्नाचं.'

'पण दादा, तुला त्याचा काय प्रास आहे? तो स्वतः म्हणतो काय लम्न करून द्या म्हणून?'

'नाही, तो म्हणत नाही तसं, पण आपण त्याच्या म्हणण्याची वाट पाहूची काय? आपल्यालाही आपली काही जबाबदारी आहे का नाही?'

'दादा, तू म्हणतो ते मला कवळत नाही असं नाही, पण पुढलं वर्ष त्याचं मोट्रिकचं वर्ष, महत्त्वाचं वर्ष आहे.'

'त्याच्या अभ्यासावर काहीही परिणाम होणार नाही, त्याचा स्वभाव तुलाही माहीत आहे आणि मलाही माहीत आहे, अभ्यास सोडून चायकोपाशी बसणारा मुलगा तो नव्हे, हे सरं नाा!'

'हो तेही सरंच, पण लम्न एका अटीवर करायचं, मुलगी चांगली मिळणं ही ती अट, कवूल?'

'कवूल.'

'मग लाग कामाला.'

आणि रामजी सुभेदार आपल्या लाढक्यासाठी मुली शोधायला लागले, भीमरावला मुलगी कशी हवी? रामजी आंबेडकरांनी काही आढासे मनाशी चांधले होते, मुलगी सुंदर पाहिजे, सुशील पाहिजे, सर्व कुटुंबाला सांभाळून घेणारी पाहिजे, भीमराव हा विद्यार्थी आहे, जगावेगला विद्यार्थी आहे, तो शिकून सवरून खूप मोठा होणार याबदल रामजीच्या मनात संदेह नव्हता, तेहा भीमरावच्या शिक्षणात आडकाठी होणार नाही अशी मुलगी पाहिजे, याच्या स्वभावाला तिच्या स्वभावानं साध दिली पाहिजे, या वाढणाऱ्या झाडाला तिनं पाणी घातलं पाहिजे, त्याला जपलं पाहिजे, असं रामजी आंबेडकरांच्या डोक्यानं खूप काही मनाशी ठरवून टाकलं होतं, त्यामुळे मुलगी पाहताना त्यांचा गोंधळ उडे, त्यांनी एक मुलगी पाहिली, ती पसंत पडली, दुसरी पाहिली तेहा पहिलीची दुसरीशी त्यांचं मन तुलना करू लागलं, पहिलीत काही गुण कमी दिसू लागले, पहिलीला नकार दिला, दुसरी पसंत पडली, पण परत त्यांनी तिसरी मुलगी पाहिली, आता दुसरीची तिसरीशी तुलना होऊ लागली, दुसरीतही तिसरीच्या तुलनेनं काही उणिवा दिसू लागल्या, दरवेढी ते मीराबाईला येऊन सांगायचे.

'ताई आज एक मुलगी पाहिली भीमरावासाठी.'

'कशी आहे?'

'सुंदर आहे.'

'मग ठरवून टाक की.'

'हो ठरवून टाक.'

परत एका मित्राने दुसरी मुलगी दाखविली, त्यांचं मन दोलायमान झालं, ही छान वाटली,

परत मीराबाईजवळ मागच्यासारखंच त्यांनी सांगितलं. एके दिवशी ते भायखळा मार्केटजवळच्या चालीतील बलंगकरांकडे गेले. कोणीतरी त्यांना सांगितले की बलंगकरांकडे लग्नाची मुलगी आहे. ती मुलगी उन आहे. रामजी सुभेदार तिथे जाऊन थडकले.

आगतस्वागत झालं. फराळ झाला. चहा झाला. पानसुपारी झाली आणि रामजींनी विषय काढला. बलंगकर हे रमाचे काका आणि गोविंदपूरकर हे मामा दोघेही बसले होते. रामजी सुभेदार हे आपल्या मुलाबदल सांगत होते.

‘माझा मुलगा पुढल्या वर्षी मैट्रिक पास होणार.’

मोठ्या गौरवानं रामजींनी मुलाबदल सांगितलं-

केवढं मोठूं स्थळ आपणहून चालून आलं होतं. एवढा शिकलेला मुलगा. आपल्यात इतका शिकलेला मुलगा तर बलंगकरकाकांनी आणि गोविंदपूरकर मामांनीही पाहिला नव्हता. त्यांना काय बोलावं सुचेना. इतका आनंद त्यांना वाटत होता; पण रमा तर काही शिकली नव्हती. आपली रमा शिकलेली आहे हे गृहीत धरून रामजी सुभेदार आपल्या रमाला मागणी घालत असावेत. रमा शिकलेली नाही हे कळताच ते रमाला नकार देतील आणि उदून चालायला लागतील असं रमाच्या काकाला आणि मामालाही वाटत होतं. त्यामुळे मनातून ते घावरले होते. पण काही झालं तरी खरं काय ते सांगावं आणि रमाला त्यांनी पदरात घ्यावं अशी कळकळीची विनवणी सुभेदारांना करावी असं बलंगकरकाकांच्या मनात आलं आणि ते म्हणाले -

‘आपल्ज मुलगा एवढा शिकलेला. आमची रमा तर काहीही शिकली नाही. हो! उद्या सांगितलं नाही असं होऊ नये.’

गोविंदपूरकर मामांनी पुढी जोडली. ते म्हणाले,

‘आमची रमा पोरकी आहे सुभेदारसाहेब. लहानपणीच तिचे आईचाचा वारले. गांजलेला जीव आहे आमच्या रमाचा! पण मुलगी मोठी समजूतदार आहे.’

रामजी सुभेदारांचा कल रमाकडे आणसी झुकला. त्यांच्यातला कनवाबू पिता रमाच्या पोरकेपणानं क्षणभर हलला. ते थोडे हळवे झाले. मितभाषी, मर्यादिशील, सोज्यल आणि मृदूस्वभावी रमाची निवड त्यांनी भीमरावासाठी केली. मनातल्या मनात त्यांनी तो निर्णय पक्का केला. रमा शिकली नसली तरी चालेल पण रमानं भीमरावाला सांभालावं. त्याला बळ द्यावं. त्याला तिनं थांबवू नये. तर गती द्यावी. ऊर्मी मिटवू नये. तिनं त्याच्या मनातील प्रेरणा पुलवाच्या. सुभेदारांचं मन धावू लागलं. रामजीच्या ढोळ्यापुढं रमा-भीमाचा जोडा उभा राहिला. रामजीच्या ढोळ्यापुढं रमा-भीमाच्या संसाराचं कौतुक उलगडलं. सुभेदारांनी विचारलं-

‘नाय काय आहे बेटी तुझं?’

‘रमा.’ रमानं उत्तर दिलं.

‘आमदाला रमा पसंत आहे.’

रामजी सुभेदार म्हणाले. रमाच्या हाती त्यांनी साखरेची पुढी दिली. रमानं सुभेदारांना

वाकून नमस्कार केला. सुभेदारांनी पोरीला तोड भरून आशीर्वाद दिला.

मीराआत्याजबळ रमाबद्दल कधी सांगतो असं रामजीना झालं होतं. ते तरंगतच घरी आले. दारातूनच आनंदातिरेकानं म्हणाले -

‘ताई, एक विशेष आनंदाची गोष्ट सांगतो.’

मीराआत्याला भावाची विशेष आनंदाची गोष्ट माहीत होती. सांगून सांगून दादा काय सांगणार? तर एखादी नवी मुलगी भीमरावासाठी कशी पाहिली आणि ती किंती अनुरूप आहे भीमरावाला; हेच सांगणार. मीराचाई म्हणाली,

‘मला माहीत आहे दादा तुझी विशेष गोष्ट!’ आणि दोघंही स्वल्पस्वलून हसले. पण यावेळी मात्र रामजी सुभेदार विशेष खुशीत आहेत हेही तिच्या नजरेतून सुटलं नाही. तेव्हा तिनं टिंगलीचा सूर मागे घेतला आणि ती गंभीर झाली. तिनं विचारलं,

‘काय दादा, कशी आहे मुलगी?’

‘फारच चांगली मुलगी आहे ताई.’

‘कोणाची मुलगी ही?’

‘अगं भिकू बलंगकर होते वणंदगावला. ते मरण पावले. आईही नाही तिला. इथेच मुंबईत काका-मामांकडे राहते.’

‘छान होईल भीमासाठी?’

‘काही विचारू नकोस. आगदी उत्तम होईल.’

इकडे सुभेदारांच्या कुटुंबात ही यातमी सुगंधाची लहर पसरावी तशी पसरली. बलंगकराचे आणि गोविंदपूरकराचे घरही तिकडे हवेत झोके घेऊ लागले आणि रमा?

रमाचं काळीज सुपाएवढं झालं होतं. आपण ज्याची बायको होणार तो मुलगा इतकं शिकला आहे या गोष्टेमुळं तिला आकाश ठेंगण झालं होतं. ती तिच्या समाजातल्या सर्वात जास्त शिकलेल्या मुलाची बायको होणार होती. नऊ वर्षाचिं हे व्याकूळ आयुष्य याक्षणी एका नव्या बळणावर येऊन उभं राहिलं होतं. भूतकाळातील यातनांचं ओळं याक्षणी तिच्या नकळत तिच्या मनावरून उतरलं गेलं होतं. त्याचा नीट अर्थ तिला कळण शक्य नव्हत; पण आपल्या वाट्याला काहीतरी वेगळं येतं आहे याबद्दल तिच्या मनाची खात्री झाली होती. काहीतरी अकलिपत घडतं आहे असं तिला वाटत होतं. आपल्या वयाच्या मुलींच्या वाट्याला जे येतं त्याच्यापेक्षा काहीतरी अधिक देदीप्यमान आपल्या वाट्याला येत आहे असं तिचं मन तिला सांगत होतं. रमाच्या ढोळ्यातील कारुण्याला चांदण्याची किनार लावली जात होती. तिचं कोबळं बय तिलाही ज्याचा अर्थ कळत नव्हता असं गाणं गाऊ लागलं होतं. तिचं व्याकूळ मन किनाऱ्यांची माहिती नसलेल्या अनोरुद्ध्या लाटांवर आरूढ झालं होतं.

कुंकू लाविलं रमानं

भीमा-रमाच्या लग्नाची तारीख जाहीर झाली. भायस्खळ्याच्या मार्केटजवळील चाळीत आणि परतच्या उबक चाळीत चर्चा धावू लागली-

‘रमां लग्न ठरलं.’

‘कोणाशी?’

‘रामजी सुभेदाराचा मुलगा. सूप शिकला आहे.’

‘किती?’

‘यावर्षी नवव्या बर्गाला आहे. पुढल्या वर्षी मैट्रिक होणार!’

‘बापरे!’

‘आपल्या समाजात इतकं शिकलेला मुलगा नाही.’

‘भिकू बलंगकराच्या रमां आयुष्य उजळून निघेल.’

‘पोर अनाथपणानं गांजली आहे.’

‘छान झालं चिचारीच.’

इकडे उबक चाळीत चर्चाची कारंजी सुरु झाली होती. भीमां कौतुक करता करता काही लोक रमा शिकली नाही याचा उच्चारही करून जात होते.

‘दोन्ही पाट्या काही समवल नाहीत.’

‘मुलीकडली पार्टी जरा हलकी आहे.’

‘कुठे उद्याला मैट्रिक होणारा भीमराव आणि कुठे काहीही न शिकलेली बलंगकरांची मुलगी.’

‘अरे हो.’ पण आपल्या समाजात कुठे आहेत तशा शिकलेल्या मुली?’

‘आता शिकू लागल्या आहेत हजूहजू.’

‘पण रामजी सुभेदारांना शिक्षणापेक्षा मुलीचा स्वभाव आवडलेला आहे.’

अशी उलटसुलट चर्चा झटत होती. दोन्ही पक्षांकडील परिसर दुमदुमत होते. एक सुंदर इतिहास घडत होता. अस्पृश्य समाजातील एका सुशिक्षित मुलांचं लग्न होऊ घातलं होतं. लोक सुशीत होते. कसून चर्चा करीत होते. एवढं सरं की घडत होती ती गोष्ट अपूर्वच होती. समाज कूस बदलू पाहात होता. समाजामधला इतकं शिकलेला मुलगा प्रथमच वर होत होता. पहिल्यांदाच असा मुलगा लग्नाच्या बोहल्यावर चढत होता. गरिबीत गांजलेल्या आणि अझानात गाडलेल्या बायाबापड्यांसाठी ही गोष्ट निश्चितच नवलाची होती. मुंबईच्या चाळीमधून जगणाऱ्या, अझानाच्या डोंगरासाली चेपलेल्या गोरगरिबांसाठी ही गोष्ट अप्रूपच होती. भीमा-रमाईच्या लग्नाची होत होती तशी चर्चा यापूर्वी कोणाच्याही लग्नाची झाली नव्हती.

प्रत्येकजणच आनंदात होता. प्रत्येकाच्या मनात उत्साहाची लाट उसळली होती.

सगळ्यांनाच उत्सुकता होती. सर्वानाच या लम्नाची अपूर्वाई बाटत होती. असं लम्न ते प्रथमच पाहणार होते. उद्या-परवा मैट्रिक होणाऱ्या नवव्या मुलाचा रुचाब ते जबळून पाहणार होते. विश्वास बसू नये अशी गोष्ट ते पाहणार होते. भीमा-रमाच्या नातेवाईकांच्या घरांमध्ये आणि आजूचाजूच्या लोकांच्या मनांमध्ये अगदी अनोखी रिमझिम सुरु झाली होती.

भीमा-रमाचं लम्न असं रंगात येऊ लागलं होतं. यावेळी मध्येच एक संकट उमं राहिलं. रमापूर्वी भीमरावासाठी सुभेदारांनी दोन मुली पसंत केल्या होत्या. त्यातल्या पहिलीलाही त्यांनी नकार दिला होता. दुसरीलाही नकार दिला होता. त्या दोन्ही मुलीकडीची मंडळी सुभेदारांकडे आली. त्या मुलीच्या पालकांना न्याय हवा होता. त्यांनी जातपंचायत बसवली. आमची मुलगी पसंत करून नाकारल्यानं आमच्या पोरीला आता खोट लागली. आता तिला कोण मागणार? आमच्या पोरीत काय वाईट होतं? या पोरीत काही दोष आहे असं लोक म्हणतील. सुभेदारांनी असं का केलं? जातपंचायतीनं योग्य निकाल द्यावा नाहीतर आम्ही होऊ घातलेलं लम्न होऊ देणार नाही.

दुसऱ्यांदा पसंत केलेल्या मुलीकडीचेही लोक आले होते. त्यांनीही वरच्या सारखाच आरोप सुभेदारांवर केला. सुभेदारांनी शांतपणे अपराध कवूल केला. पंच म्हणाले -

‘सुभेदार! आपण असं का केलं?’

‘पंचमंडळी, मला अपराध मान्य आहे. पण कुठली उणीच त्या मुलीमध्ये होती म्हणून मी त्यांना नकार दिला नाही. त्या दोन्ही मुली मला माझ्या मुलीसारख्या आहेत. फक्त बलंगकरांची रमा अनाथ आहे. दुःखानं गांजलेली आहे. म्हणून तिच्याकडे माझा कल झुकला. सात्यापित्या घरात एखादं गांजलेलं लेकरु आणलं तर ते दुवा देतं. तीही एक प्रकारची समाजसेवा असते. रमाला तिच्या अनाथपणानं सूप गोष्टी शिकवल्या. ती स्वभावानं त्यांगी आणि करूण झालेली आहे. मी रमाला पसंत केलं त्याचं हे कारण आहे. आपण मला क्षमा करा. आपल्या मुलीच्या लम्नासाठी त्यांना माझ्या मुली समजून मी मदत करीन. पंच जो दंड सांगतील तो मी भरीन. पण माझ्या हेतूविषयी आपण गैरसमज करून घेऊ नये. हीच माझी विनंती आपणास आहे.

तिथे जमलेल्या मंडळीनाच आव्हान करण्यात आले. त्याप्रमाणे त्या मुलीच्या लम्नाचं पक्क झालं. सर्वत्र आनंद झाला. सुभेदारांनी दंड भरला. सुभेदार दोषमुक्त झाले. ठरलेल्या तारखेकडे भीमा-रमाचं लम्न सरकू लागलं. वातावरण आता सर्व दृष्टींनी निरभ झालं होतं. लम्नाचा मोसम जबळ सरकू लागला होता.

लम्नाचा दिवस येऊन ठेपला. लम्नाचं स्थळ होतं भायखळ्याची बाजारओळ. रमा नवरी झाली होती. भीमराव वर होता. नवरी नऊ वर्षांची होती. नवरा मुलगा सतरा वर्षांचा होता. दोन्हीकडील वन्हाडी मंडळी बाजारात आली. बाजारओळीतील छपराच्या एका बाजूला वराकडील मंडळी जमली होती तर छपराच्या दुसऱ्या बाजूला वधूकडील मंडळी जमली होती विक्रीसाठी माल ठेवायच्या बाजारातल्या चवचतन्यावर वर-वध बसले होते. चवचतन्याखालन

वाहणाच्या गटारातील घाणपाणीही लाजलं होतं. तरी भोवतीच्या घाणीची दुर्गंधी सुटली होतीच. भीमरावाचं लम्न होत होतं. घाई करायची होती. बाजार भरण्यापूर्वी सर्व उरकायचं होतं. सर्वजण नवऱ्यामुलाकडे मोठ्या कीतुकानं पाहात होते. असा सुशिक्षित वर पाहण्याची ही त्यांची पहिलीच वेळ होती. रमाच्या मेत्रिणीमध्ये हसण सिदलण सुरु होतं. वराकडील तरुण पोरांचं हसण सिदलण सुरु होतं.

भीमा रमाचं लम्न लागलं. बडील मंडळीनी वधूवरांना आशीर्वाद दिले. भीमा-रमा चबुतच्यावर बसून होते. भोवती आनंदाला उधाण आलं होतं. अनोखा उत्सव भायखळ्याच्या बाजारात मांडला गेला होता.

या एवढ्या आनंदाच्या सोहळ्यातही भीमाचं मन मात्र एका बेगळ्याच गोष्टीसाठी उदासलं होतं. त्याच्या मनात आईच्या आठवणीनं पिंगा घातला होता. रमा पोरकी होती पण भीमरावही आईशिवाय पोरकाच होता. तो पाच वर्षाचा होता तेव्हाच त्याची आई गेली होती. भीमाचाई हे त्याच्या आईचं नाव. त्याची आई जाऊन आता कमी अधिक बारा वर्षे लोटली होती. खूप मोठा काळ पाणी वाहून जावं तसा वाहून गेला होता. चारा वर्षाचा लोखंडी पडदा दूर सारून त्याचं मन आईजवळ गेलं होतं. त्याला या आनंदाच्या क्षणी काहीसं अपराध्यासारखंही वाटलं होतं. एक खंत त्याचं काळीज नेहमीच कुरतडत असे. त्याचा जन्म झाला तेव्हा ज्योतिषानं सांगितलं होतं की हे मूळ अशुभ नक्षत्रावर जन्माला आलेलं आहे. ते आईच्या मुळावर येणार. याच्यामुळे याची आई मरेल. म्हणून यालाच त्याच्या लहानपणी सर्वजण हिडिसफिढीस करीत असत. आईच्या मुळावर येणारा हा मुलगा मरावा असं लोकांना वाटे. अनेक मुलं मरतात पण हा कसा मरत नाही? अनेक रोग येतात साथीचे. त्यात लोक मरतात. याला मात्र काहीही होत नाही. आईला मारायला जन्मलेला मुलगा म्हणून भीमराव हा अनेकांच्या द्वेषाचा विषय होता.

पुढे तो पाच वर्षाचा असताना त्याची आई मरण पावली. भीमराव पोरका झाला. तो आता सतरा वर्षाचा झाला होता. लहानपणाच्या त्या भाकड गोष्टीवर आता त्याचा विश्वास उरला नव्हता; पण तरी त्याचं मन आईच्या आठवणीनी गदगदून आलं. भीमरावला वाटलं,

‘आज आपली आई असती तर?

मी इतकं शिकलो हे पाहून तिला केवढा आनंद झाला असता?

आपल्या भीमाचं लम्न होत आहे या घटनेनंही.

सुनेचं केवढं कीतुक केलं असतं तिनं.

माणसाच्या जीवनातील सुखांच्या क्षणीतरी आई असावीच.

आई, तुझा भीमराव तुझी आठवण करतो आहे आई!

आई माझं लम्न झालं आहे आई,

तू असायला हवी होतीस आई.’

भीमरावाचं पोरके मन असं आळकोश करीत होतं. आनंदाच्या क्षणीही ते व्याकूल झालं होतं.

काही दुःखं हक्कानं सुखाच्या ऐन बहरात आपल्या मनात येऊन उभी राहतात. मुकी मुकी असतात. ती स्वतः मुकी असतात आणि माणसाला आळंदन करावं लागतं. तसं यावेळी भीमरावाचं झालं. गळा गदगदला होता. पापण्यांचे काठ ओले झाले होते त्याच्या.

बाजारातील चबुत्र्याच्या बोहल्यावर भीमासोबत बसलेल्या रमाच्या मनातही दुःखाचे असेच कह दाटून येत होते. तिच्या अवतीभोवतीच्या कोणाही मुर्लीच्या वाट्याला आला नाही असा नवरा तिच्या वाट्याला आला होता. हे सर्वच तिला अनपेक्षित होतं. या सुखानं ती भांचावून गेली होती. पण आईबडिलांच्या मृत्यूनं तिची अवस्था उन्मळलेल्या झाडासारखी झाली होती. तिच्या काळजाचं संगीतच मुकं झालं होतं. बाच्यानं आग भडकावी तसं आईचापाच्या आठवणीनं तिचं मन भडकलं होतं. घरटं अस्ताव्यस्त झालेल्या पाखरासारखं तिचं मन चित्कारत होतं. जखमी मोरानं फुलवलेला पिसारा असावा तसं हे तिचं नवरीचं सजवलेलं रूप होतं. आठवणीच्या लाटा तिला काठावर आणीत होत्या. परत परत आत नेत होत्या.

‘आज माझी आई असायला हवी होती.

आज माझे बाबा असायला हवे होते.

माझ्या आईचाबांना आज केवढा आनंद वाटला असता.

आपल्या पोरीच्या वाट्याला आलेल्या या सुखानं त्यांना गगन ठेणां झालं असतं.

सर्वांत जास्त शिकलेला जावई आपल्याला लाभला याची त्यांना केवढी खुशी झाली असती?

हे सुख भोगायला माझे आईचाचा आज हवे होते.’

तिच्या मनात भावनांनी असा कल्लोळ मांडला होता. आठवणीनी असा खेळ मांडला होता. तिचं पोरकं मन लग्नाच्या चबुत्र्यावर बसून आईचाबांसाठी असं व्याकूळ हंवरत होतं. ती क्षणात बर्तमानात फेकली जात होती आणि क्षणात भूतकाळात लोटली जात होती. या एका नव्या बळणावर ती उभी होती. आईचाचांच्या मृत्यूनं तिला पोरकेपण आलं होतं आणि आनंदाच्या क्षणी ते पोरकेपण अधिकच उत्कट होत होतं.

एक झोका तिला अंधारात नेत होता. दुसरा प्रकाशात आणत होता. अशाच मनःस्थितीत तिनं भीमाच्या गळ्यात हार घातला होता. ती भीमाची पल्नी झाली होती.

‘भीमाच्या नावाचं कुंकू लाविलं रमानं.’ रमा विवाहित झाली होती. आणखी एका नव्या बळणावर तिनं आपलं पाऊल ठेवलं होतं.

ती भीमाची पल्नी झाली होती, पण या घटनेचा संपूर्ण अर्थ त्यावेळी तिलाही सांगता आला नसता. कोणालाही तो अर्थ सांगता आला नसता. तिच्या आयुष्यात पुढं जे घडलं त्याचं भविष्य त्यावेळी कोणालाच सांगता आलं नसतं. तिचं लान झालं होतं. पण या घटनेचा फार थोडा भाग उजेढात होता. बाकी फार मोठा भाग तर भवितव्याच्या अंधारातच दडलेला होता. तिच्या एका प्रश्नाचं उत्तर मिळालं होतं. भवितव्यानं तेवढ्यापुरती आपली

मूळ सैल केली होती, पण या घटनेपोटी जन्माला आलेले अनेक प्रश्न परत त्याच काळोस्था मुठीत बंद झाले होते.

काय घडणार आहे कोणालाच माहीत नव्हत. एवढं सरं की रमा एका वादलात सापडली होती. तिच्या पदराची गाठ एका तुफानाशी बांधली गेली होती. वादल नेईल तिकडे तिला जाबं लागणार होत. रमा आता वादलाची सावली झाली होती. सूर्याची ती सावली झाली होती. सूर्यसाठी सावली झाली होती; पण स्थिती अशी होती की हे वादलालाही माहीत नव्हत. सावलीलाही माहीत नव्हत. सूर्यलाही ते अझात होत. त्याच्यासाठी झालेल्या सावलीलाही ते अझात होत. सगळेच निर्णय भविष्याच्या काळोखानं दडवून ठेबले होते.

रमा सुभेदारांची सून झाली होती आणि बलंगकर हे आडनाव बदलून ती आता आंबेडकर झाली होती. रमाचा संसार सुरु झाला. घरात सुभेदार होते. आनंदराव होते. त्यांची पत्नी लक्ष्मी होती आणि सुभेदारांची बहीण मीराबाई होती. मीराबाई पांगळी होती. भीमरावांची सावत्र आई जिजाबाई होती. कुटुंब मोठं होत. आंबेडकर कुटुंब असं नांदत होत. भायस्खल्याच्या मार्केटजवळच्या चाळीतून रमा आता परळच्या डबक चाळीत आली. एक चाळ सोडून दुसऱ्या चाळीत आली. काका आणि मामांच्या घरांपेक्षा आंबेडकरांच्या घरचं बातावरण वेगळंच होत. या घरात शिक्षण हे सर्वस्व होत. भीमरावाच्या शिक्षणाभोवती सर्व घर फिरत होत. मीराबाईचा रमावर सूप जीव होता. तिच्या आईप्रमाणेच मीराबाईही तिला व्यवहार सांगत असत. रमा वृत्तीनं सात्त्विक होती. पण आता तिच्यावर एका मोठ्या संसाराची जबाबदारी आली होती.

‘रमा धीरानं सगळ्या गोष्टी समजावून घे, भांबावून जाऊ नको. लक्ष्मी तुझ्या मदतीला आहेच.’ रमाला आनंद वाटे. धीर येई. मीराआत्या तिला आईसारखी वाटे. मीराआत्या भीमरावाच्या अभ्यासाबद्दल तिला सूप सांगे. तिलाही या अभ्यासवेडाचं नवल वाटे. नवन्याचा अभिमान वाटे.

मेट्रिकचा निकाल लागला. सर्वांनाच भीमरावाचा गर्व बाटला. पण रमाचं तर काळीजच सुपाएवढं झाल. या सुपाएवढ्या काळजानं तिनं भीमरावाला ओळखल. नवन्याचं कौतुक कोणत्या शब्दात करावं हे तिला सुचेना. पण तिही शब्दानं बोललीच नाही. तिचे ढोकेच काय ते बोलले. रमाला सूप धन्यता बाटली.

भीमरावाचा सत्कार झाला. सी.के. बोले अध्यक्ष होते. केळुस्कर गुरुजी बक्ते होते. भीमराव उत्सवनायक. सूप हार घातले लोकांनी. कौतुक केल. नवन्याचं कौतुक ऐकताना आणि पाहताना रमाचं भावविश्व फुलत होत. आनंदाचं चांदणं तिच्या वृत्तीच्या ताटव्यात फुलत होत. परी परतल्यावर भीमरावानं तिला एकांतात विचारल -

‘तुला काय बाटलं रमा माझ्याबद्दल?’

पुरानं नदी फुलाची तशी ती आनंदानं फुलली होती. म्हणाली -

'तुम्ही सूप मोठे आहात.'
'किंवदा?'

'मला सांगता येत नाही एवढे.'

'सूप शिकीन मी.'

'सूप शिका, मोठे व्हा सूप.'

'किंवदा?'

'कोणाला सांगता येणार नाही तेवढे.'

गदगदल्या मनानं रमा ओलत होती. आपल्या मैट्रिक पास झालेल्या नवन्याचा पराक्रम पाहात होती. इतर या पराक्रमाला आशीर्वाद देत होते. त्याचं अभिनंदन करत होते. रमा तर या पराक्रमाची सावलीच होती. या झेपावत निधालेल्या प्रवासाला साथ देण्याचं वचन तिनंही दिलं.

वेगळ्या जबाबदारीनं रमाला चांधलं. अनेकांना अशा जबाबदारीशी बांधून घेण्याची संधीही मिळत नाही. रमाच्या वाटव्याला हे सुख आलं होतं.

हे सुख जपण्याचा निधारि तिनं केला. या सुखाला वाढवण्याचा निश्चय केला. रमाच्या आयुष्याला हे नवंच वळण मिळालं होतं. ती निधाली होती. ती अनाथ मुलगी निधाली होती. ती कोवळी मुलगी एका अनोस्या प्रवासाला निधाली होती. एकेक सुखच असं असतं की ते स्वतःच्या अदल्यात शेकडो दुःखं पदरात टाकतं. अशाच एका सुखाच्या अदल्यात शेकडो दुःखं झेलण्याची प्रतिझ्ञा करून रमा निधाली होती. तिचं मन या अझात वाटेवरच्या प्रवासाला निधालं होतं.

हा प्रवास तिला कुठं नेणार होता?

रमाच्या वाटव्याला काय काय येणार होतं?

रमा हरणार होती की,

प्रवास पार करणार होती?

प्रश्न तर नवे होते.

त्यांना उत्तरे कशी मिळणार होती?

पण आता थांबताही यायचं नव्हतं. थांबणं हाच मृत्यू ठरला असता. बादलाच्या सावलीला आता पर्याय नव्हता.

सूर्यसोबत संसार

लग्न होऊन आता दोन वर्षे झाली होती. रमा सुमेदारांच्या घरात रमायला लागली होती. तिला इथं परकं असं वाटतच नव्हतं. मोठ्या बहिणीसारखी लक्ष्मी होती. मीराचाई तर तिच्यावर

पोटच्या गोळ्यासारखं प्रेम करीत असत आणि रामजी सुभेदार तिला लेकीसारखं मानीत. सर्वांचा तिच्याचर जीव होता. तिनंही सर्वांचा लोभ संपादन केला होता. आबेडकरांचं घर आता रमाचं होऊ लागलं होतं. हे घर आता रमाचं होत आलं होतं. हे घर आता रमाचं झालं होतं. रमाचं गुहिणीपण सुरू होत होतं. रमा इथे छान रुजली होती. छान रुक्कली होती. या कुटुंबाच्या सुखदुःखांशी तिचं आता रक्ताचं नातं जडलं होतं. आबेडकर या कुटुंबाच्या झाडाची ती आता एकजीव फांदी झाली होती. इथं आपण बाहेरून आलो होतो हा विसर तिला पडला. परकेपणाचं धुकं वितक्कलं.

मीराबाई पांगळी होती. आईची करावी तशी सेवा मीराबाईची रमानं केली. मीराबाई तिला आपली लेकच मानीत असे.

‘रमा, माझे लेकी, किंती गं करशील माझं?’

मीराबाईच्या ओळ्या पापण्यांवर असे शब्द फुलत.

मीराआत्याला आंघोळीला पाणी घालायलाही ती विसरत नसे. जेवण, झोपण अशा सर्व गोर्हीमध्ये रमा मीराआत्याला मदत करी. मीराआत्याला सूप गहिवरून येई आणि कढक शिस्तीचे सुभेदार! रमा सुभेदारांना ‘बाबा’ म्हणे.

‘बाबा, आंघोळीला पाणी घातलं.’

‘बाबा, आता तुम्ही आराम करा.’

‘बाबा, आता तुम्ही फिरून या.’

‘बाबा, तुमचं अंथरूण तयार आहे.’

रमाची अशी धावपळ चाले. घरभर ती भिंगरीसारखी फिरे. लवहाळ्यासारखी लवलवे. घरभर रमाची धावपळ चाललेली असे. हे घरही रमामय झालं होतं.

‘रमा’ लक्ष्मी साद घाली.

मीराबाईही

‘रमा, रमा’

करीत असे आणि सुभेदारही सारखे

‘रमा, रमा’ म्हणून हाक मारीत

आणि तिचा लाडका पती भीमरावही तिला

‘रमा’ या नावानंच साद घाली.

दिवसातून ‘रमा’ हा शब्द या घरात किंतीवेळा उच्चारला जात असेल याची गणती नव्हती. रमा या घरात आनंद झाली होती. रमा घरभर चिमणीसारखी वावरे. या घराच्या भिंतींना आणि छतालाही हा बदल जाणवला होता. शेजाच्यापाजाच्यांना हे जाणवलं होतं. रमाशिवाय या घराचं पान हालत नसते. रमाभोवती या घराचं मन ढोलत असे. रमा साधी होती पण सात्त्विक होती. रमा अडाणी होती. पण सुसंस्कृत होती. रमाला स्वतःचं असं निराळं सुख नव्हतं. घरातल्या माणसांच्या सुखांनाच तिनं आपलं सुख मानलं होतं. स्वतःच्या सुखाची आणि जगण्याची तिची

व्याख्याच निराळी होती. त्यामुळे ती घरातला उत्सव झाली होती. तिच्या प्रेमानं या घरावर आपला ताबा मिळवला होता. आंबेडकरांचं घर आता असं रमामय झालं होतं.

या सुमारासच भीमरावाला कधी तरी वाटलं की रमाला शिकवावं, घरची गरिबी आणि खेड्यातलं चालण यामुळे ती शिकली नाही. पण आता तर ती शहरात आली. शिकायला इथं तर काही अडचण नाही. एके दिवशी निवांतवेळी भीमरावांनी विषय काढलाच. रमाला हे फार नाही तरी थोडंसं अनपेक्षित होतंच. भीमराव म्हणाला -

‘रमा आता तू शिकायला पाहिजे.’

रमा थोडीशी अवघडली.

‘तुम्ही शिकता तेच पुरे झालं. मी वेगळं काय शिकायचं आहे?’

‘तसं नव्हे रमा. घरची चाई शिकलीच पाहिजे.’

तिला पत्र लिहिता आलं पाहिजे, वाचता आलं पाहिजे. तिनं ग्रंथ वाचले पाहिजेत.’

‘तुम्ही इतके ग्रंथ वाचताच की. आणखी मी वाचले तर काय फरक पडणार आहे?’

‘पडणार आहे रमा, फरक पडणार आहे.’

‘कोणता फरक पडेल?’

‘जिच्या हाती पाळण्याची दोरी... असे आपण म्हणतो पण ही हाती दोरी असलेली चाई शिकलेली असली तर

अगदी अचूक दिशेने झोका देऊ शकेल.’

‘मी देईन की नोट झोका आपल्या बाळाला.’

‘हो ते ठीकच आहे. पण चाई शिकली असली तर घरातील वातावरण बदलतं. घरातील दालनं उजेडानं भरून जातात.’

रमाला हे थोडं पटलं, त्यापेक्षा नव्याची इच्छा मोठू नये म्हणून ती तयार झाली.

‘चरं! मी शिकेन. पण चाहेर जाणार नाही शिकायला. तुम्हीच शिकवा मला घरी.’

भीमरावला कुळे वेळ होता. त्याला स्वतःलाच तर दिवसाचे तास कमी पडत होते. तासांची लांबी लहान वाटत होती. पण आता रमा तयार झाली होती. तिला शिकवायला हवंच होतं. जोतीचा फुल्यांबदल त्यांने ऐकलं होतं की त्यांनी आपल्या पल्नीला घरी शिकवलं. चावरात शिकवलं. भीमरावाला वाटलं, तसं आपण रमाला शिकवू, तो रमाला म्हणाला -

‘रमा ठरलं. मी तुला शिकवीन. सावित्रीचाईला जोतीराव फुल्यांनी शिकवलं तसं शिकवीन.’

भीमरावाचे ढोळे चमकायला लागले होते. उत्साह ओसंदून वाहात होता.

‘कसं शिकवलं जोतीरावांनी?’

‘रमा, जोतीचा हे मोठे क्रांतीकारक पुरुष होते. आता एवढ्यातली गोष्ट आहे. १८९० साली ते मरण पावले. जवळ जवळ वीस वर्षांपूर्वी समज आणि त्यांची पल्नी सावित्रीचाई तर अगदी अलीकडे १८९७ साली म्हणजे चारा-तेरा वर्षांपूर्वी मरण पावली.’

'ही तर एवढ्यातलीच गोष्ट आहे की! सावित्रीबाई माझ्यासारख्याच अडाणी होत्या?'

'हो, पण त्या शिकल्या, शिक्षिका झाल्या, पुढं मुख्याध्यापिका झाल्या, पाहा विद्या कशी नवल घडवते.'

'सावित्रीबाईनी तर नवलच केलं की.'

'आगं कष्ट घेतले म्हण, जिहीनं शिकली म्हण.'

'खरंच.'

'बसरलेल्या वावरात एखादी काटकी हातात घेऊन जोतीचा अ, आ, ह, ई काढायचे. सावित्रीबाईला शिकवायचे. मातीवर लिहायला शिकल्या सावित्रीबाई. ही मातीवरची अक्षर. पुढं काळाच्या माथ्यावर विराजमान झाली.'

'भी करीन प्रयत्न.'

रमा भारावून गेली होती. भीमराव स्वरंच निराक्षर होता. तो काहीतरी वाक्वू पाहात होता. काही घडवू पाहात होता. नवं जन्माला घालू पाहात होता. हे बादल आपल्या सावलीला मागं सोडायला तयार नव्हतं.

रमानंही साथ दिली. सगळा प्रपंच ती सांभाळत होती. संसाराचा ढोगर वाहून नेत होती. सूप शिकणं रमाला जमलं नाही; पण ती शिकली. लिहायला शिकली. वाचायला शिकली. भीमराव कॉलेजात जाई तेब्हा त्याच्या खोलीत पसरलेल्या पुस्तकातील एखादं मराठी पुस्तक ती निवडी आणि दुपारच्या वेळी वाचत असे. मनाला हळूहळू नवी पालवी फुटत असल्याचं सुख ती अनुभवीत असे. पण मध्येच संसाराची हाक येई. ही हाक आली की रमाचं मन तिकडे घावून जात असे. पालवी तिथेच राहून जाई. कोमेजूनही बच्याचदा जाई.

भीमरावचं महाविद्यालयीन शिक्षण सुरु होतं. तो आता पेटला होता. आधाशासारखं वाचत होता. रात-पहाट त्याचा अभ्यास सुरु होता. त्याच्या ढोळ्यापुढं विलक्षण काही तरळत होतं. त्या दिशेनं भीमराव धावत होता. खाच-खळगे दिसत नव्हते. काटे-गोटे दिसत नव्हते. भीमराव पुढं झाला होता. त्याच्या मनात जिहीचा वणवा पेटला होता.

रमाही शिकत होती. प्रयत्न करीत होती. तिची सूप धावपळ होई; पण इलाज नव्हता. ती घडपडत होती. जिवाचा आटापिटा करीत होती.

'कशाला गं पोरी एवढी तडतड करतेस?' तिची धावपळ पाहून मीरावाई म्हणत. त्यांना तिची दया येई. रामजी सुभेदारांना मात्र आनंद वाटे. शिक्षणाचं मोल त्यांना माहीत होतं. ते तिच्या घडपडीचं कीतुक करीत. कधीकधी ते रमाला वाचून दाखवायला सांगत.

भीमरावाच्या सत्कारात केळुस्कर गुरुजीनी बुद्धाचं चरित्र भीमरावाला भेट म्हणून दिलं होतं. भीमराव कॉलेजात गेला होता. सुभेदारानी ते पुस्तक काढलं. भीमरावानं ते पुस्तक फार जपून ठेवलं होतं. रमाला त्यांनी चोलावलं.

'रमा, इकडे ये बेटा!'

रमा आली. पुढे शांतपणे उभी राहिली. तिच्या हाती सुभेदारानी ते पुस्तक दिलं. म्हणाले,

‘वाच.’

एक तासभर रमा ते पुस्तक सुभेदारांना वाचून दाखवीत होती. बुद्ध ज्ञानाच्या शोधात निघतो. यशोधरेला आणि लाडक्या राहुललाही सोडून जातो. ज्ञानासाठी तो महाचिंतन करतो. बुद्ध होतो. जग आता त्याला आदरानं मुजरा करतं. हा भाग त्यांना रमा वाचून दाखवीत होती. सुभेदारांचे ढोळे पाणावले होते. रमाही पोढी गदगदली होती. भीमरावाचंही बुद्धासारखंच कठोर अध्ययन - चिंतन सुरु आहे असं सुभेदारांना वाटलं. बापाचं मन त्या गौरवानं गदगदलं. त्यांचे ढोळे भीमराव सूप मोठा झालेला पाहात होते. भीमाच्या जागी त्यांना विश्वबंदनीय बुद्ध दिसत होता. आजचा महाबुद्ध. युगंधर बुद्ध!

असे दिवस जात होते. सुभेदारांचं घर बदललं होतं. वेगळा क्रतू या घरात सुरु झाला होता.

एके दिवशी या घरात एक नवा जीव आला. १९१२ सालातला डिसेंबर महिना होता. रमा आई झाली होती. भीमराव चाप झाला होता. सगळं घरच प्राजवतासारखं फुललं होतं. रमा माता झाली होती. रमाईचं मन कृतार्थिनं ओरंचलं होतं. आपल्या दुःखावर तिनं विजय मिळवला होता. भीमरावाच्या पोराचं सुभेदारांना केवढं कौतुक! नातू झाला होता त्यांना. ते स्वतःच लहान मुलासारखे उत्साही झाले होते. चाळभर त्यांनी ही गोष्ट सांगितली होती. भीमरावाईलाही आपली भाचेसून लेकुरवाळी झाली याची अपार सुशी झाली. हाताची चोट कानशिलावर घरून तिनं मोडली. भीमराव तिचा सूप लाडका होता आणि भीमरावाचा पोरगा तर त्यातून तिचा लाडका झाला.

असे पंधरा दिवस गेले. महिना गेला. चाळाचं नाव ठेवायचा दिवस ठरला. कोणी गोविंद नाव ठेवलं. कोणी केशव ठेवलं. कोणी वामन ठेवलं. कोणी अशोक ठेवलं. कोणी काही, कोणी काही. अशी सूप नावं ज्या त्या बायकांनी ठेवली. पण भीमरावाला त्यातलं एकही आवडलं नाही.

एकदा निवांत बेळ होती. चाळ पाळण्यात होतं. त्याचं हां हूं चाललं होतं. भीमराव रमाला महणाले -

‘बायांनी ठेवल्यापैकी तुला कोणतं नाव आवडलं?’

मला नाही आवडलं एकही नाव.’

‘मी सांगतो एक सुंदर नाव तुला.’

‘कोणतं?’

‘यशवंत’

‘फारच छान.’ रमा महणाली

‘फारच छान केवळ नाही. फार अर्ध आहे त्या नावात.’

‘कसा?’

‘आं जोतीचा फुल्यांनी आपल्या दत्तक मुलाचं नाव यशवंत ठेवलं होतं.’

‘मग यशवंत हेच नाव ठेवूं.’

'रमा, आपण जोतीचाचे कोणीतरी लागतो.

जोतीचा फुले हा आपला खरा कुलपुरुषच आहे रमा. त्यांची आवड, तीच आपली आवड.'

'लान नाव शोधलं तुम्ही, मला सूप आवडलं. आपलं चाळ

आजपासून 'यशवंत' झालं. त्यानं आपल्यालाही यशवंत करावं. सूप यश तुम्हाला मिळावं.'

'रमा, तुला यशवंत हे नाव आवडलं, मला सूप आनंद झाला.'

चाळ त्या दिवसापासून यशवंत झाला. रमाच्या या पोरानं घरात नवा सुगंध आणला. घरात एक कीतुक रांगू लागलं, या कीतुकाला सगळं घर यशवंत म्हणे. रमाचं मन आता पाखरांनी भरलेल्या झाडासारखं झालं होतं. रमाला आता क्षणाची फुरसत नव्हती. रमाला यशवंतानं आईपण दिलं होतं. तिच्या स्त्रीत्वाची परिपूर्ती झाली होती. रमा कृतार्थ झाली होती. रमा रमाई झाली होती. तिच्या मनाला आणखी नवी दिशा फुटली होती. वात्सल्याची दिशा. दिवस कसे जात ते कळत नव्हतं. या एवढ्या सुखानंही रमा थकत नव्हती. ती अधिकच उमलत होती. अधिकच टवटवीत होत होती. जगण्यात अधिकच खोल जात होती.

मृत्यूंनी सूड घेतला

रमानं अनेक मरणं पाहिली. यातल्या प्रत्येक मरणानं तीही थोडी थोडी मेली.

मरण म्हणजे काय तेही कळत नव्हतं त्या वयात रमानं आईचा मृत्यू पाहिला. त्या मृत्यूलाच जोडून तिनं बापाचा मृत्यू पाहिला. यानंतर १९१३ पर्यंत तिच्या कुटुंबातील कोणीही मरण पावलं नाही. मृत्यूनं जरा उघाड दिली होती असं दिसतं.

१९१३ साली रामजी सुभेदार गेले. आचेडकर या घराचं आठंच मोडलं, ती ज्यांना बाबा म्हणत होती तो तिचा सासरा गेला. येथून पुढे १९२६ पर्यंत मृत्यूची झाडच लागली. तिच्या जिवाभावाची माणसं एकापाठोपाठ गेली. या बारा तेरा वर्षात मृत्यूनं तिला चैनच पढू दिली नाही. एक घाव बुजत नाही तोच दुसरा घाव होत होता. अशुंची एक झाड थांबत नाही तोच दुसरी सुरु होत होती.

तिची सासू भीमाचाई! ती तर भीमराव पाच बर्षाचा असतानाच मेली होती. भीमाचाईला आपली सून नाही पाहता आली. रमा सून म्हणून आचेडकरांच्या घरात यायच्या आधीच भीमाचाईचं निपन झालं होतं. पण ती सून म्हणून आली तेव्हा सासन्याच्या रूपात तिच्या पाढीशी एक प्रथंड पहाड उभा होता. तिला कोणतीही काळजी करण्याचं कारण नव्हतं. भीमाचाई आज आसायला होती असं मात्र तिला अधूनमधून बाटे. पण ही तिच्या मनाची भूक भीराचाईनं भागवली होती. भीराचाईनं तिला लेकिप्रमाणे वागवलं. तरी भीमाचाईची उणीच तिला भासेच.

अनेक गुनाच्या बाट्याला अल्पंत चांगल्या सासवा येतात. आईनं वागाचं तशाच त्या

सुनांशी वागत असतात. या सासवा आपल्या सुनांना लेकीच मानत असतात. त्यांना त्यांची आई आठवणार नाही अशी माया त्या सुनांवर करीत असतात. रमालाही कधी कधी भीमाईची उणीच भासे. एखाद्या हळव्या क्षणी तिचा गळा जड होई. कंठात काही दाटे. तिला वाटे -

आपली सासू आज असती तर तिनं आपलं किती कीतुक केलं असतं. आपल्या बाळाचे तिनं किती लाड केले असते.

आणि तिच्या पोराच्या शिक्षणाचा पराक्रम पाहून तिला स्वतःच्या कुशीचा किती गौरव वाटला असता.'

बेळया मायेसाठी भुकेलेली रमा भीमाईच्या आठवणीनं अशी हळवी होई.

'आपलं काय चुकलं?'

आपल्या वाटवाला हे काय आलं?'

या प्रश्नाचे डग ती स्वतःला देई. या प्रश्नांना तिच्याजवळ उत्तर नव्हतं. आपल्याला सासूशिवाय पोरकं का वाटतं? या प्रश्नापुढं ती हवालदिल होई. आईचाबा का गेले? याही पोरकेपणाचं उत्तर तिच्याजवळ नव्हतं. भीमाई आपल्या लम्नाआधीच गेली, आपलं सूनपण पोरकं करून गेली. याही पोरकेपणाला तिच्यापाशी काहीही स्पष्टीकरण नव्हतं. कधीतरी ती एकटी असताना या पोरकेपणाची जस्तम वाहू लागे.

आणि आता? आता तर तिचा सासराच मरण पावला होता. तिच्या पाठीशी उभा असलेला पहाडच कोसळला होता. महिन्यापूर्वीच भीमरावचा बी.ए.च्या परीक्षेचा निकाल लागला होता.

यशबंताचा जन्म, त्यानंतर वर्षभरातच भीमरावांचं बी.ए. पास होणं या घटनांनी आंबेडकर घर सुखावलं होतं. भीमराव बडोद्याला गायकवाढांच्या दरवारी नोकरीवर रुजू झाला होता. बापाच्या प्रकृतीची तार पोचताच तोही धावपळ करीत आला. भीमरावाला रामजींनी पाहिलं. या पराक्रमी वाघाला त्यांनी डोळाभर पाहून घेतलं. त्याची झेप आता कुठेही थांबणार नाही अशी खात्री कदाचित त्यांना पटली असावी.

रामजी रमाशी बोलत होते. ते म्हणाले,

या आग लागलेल्या काळजाला सांभाळ.'

आणि त्यांनी नातवाच्या डोक्यावरून हात फिरवला.

भीमरावाच्या डोळ्यातलं तेजही त्यांनी पाहिलं. त्यांना कदाचित अपेक्षेषेक्षाही भरघोस आश्वासन मिळालं असावं.

'लढाईकडे पाठ फिरवू नकोस,

अंधाराची गय करू नकोस

हजारो असत्यांचा पराभव

करण्याएवढं सत्य तुझ्यापाशी आहे.

हे माझ्या पराक्रमी पोरा

लोक तुला सूर्य म्हणतील.

क्रांतीसूर्य म्हणतील.'

रामजींचा स्वर मंदावत गेला, अडखळत गेला आणि त्यांच्या भीमरावानं हंबरडा फोडला. सगळं आंबेडकर कुटुंबच शोकात चुढालं.

बडिलांच्या मृत्युनंतर पाचसहा महिन्यांनी भीमरावाला अमेरिकेला जाण्याची संधी मिळाली. यावेळी रमा दुसऱ्यांदा गरोदर होती. भीमराव अमेरिकेला जायला निघाले त्यावेळी त्यांना बडिलांची तीव्रपणे आठवण झाली. रात्रीच्या अंधारात त्यांनी मनसोकृत रहून घेतलं. आपल्या बापानं आपल्या शिक्षणासाठी किंती कष्ट घेतले याची भीमरावाला जाणीव होती आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रातलं हे देदीप्यमान उद्भाण घेताना हा मनुष्य आपलं कौतुक करायला नाही यामुळे भीमराव व्याकूळ झाले.

बापाच्या आठवणीला मनोमन नमस्कार केला आणि भीमराव बोटीत चढला.

'तुम्ही दिलेल्या स्वज्ञामागे धावत राहीन

स्वप्न दमेल

पण मी दमणार नाही

मी विजयी ग्रंथ लिहीन.'

ही प्रतिझ्ञा भीमरावानं मनोमन केली आणि त्यानं बोटीत पाय ठेवला.

रमा रडवेली झाली होती. तिला काहीही सुचेना. या वेळच्या तिच्या आसवातलं सुख आणि दुःख कोणीही वेगवेगळं करू शकलं नसतं. मुंबई बंदरातून बोट सुटली. ती बोट भीमरावाला दूर नेऊ लागली. रमाचं काळीजच थरारलं होतं. पण या सुख फुलवणाऱ्या यातनांची सवय तिला करायची होती. काळजाला तशी शिकवणच द्यायची होती. त्याला पोलादासारखं टणक करायचं होतं.

अस्वस्थता आणि एकाकीपणा या गोष्टी आता तिला सोडणार नव्हत्या. त्यांची सवय करून घेणं भाग होतं.

तिकडे भीमरावांचं आयुष्य नव्या दितिजावर झेपावून गेलं होतं. तो न्यूर्कच्या कोलंबिया विद्यापीठात गेला होता. झानाचं तुफान छातीवर झेलण्यात त्याला गर्व वाटत होता. त्यानं रमाला पत्र लिहिलं, रमाला पत्र मिळालं. तिच्या आयुष्यात तिला आलेलं हे पहिलं पत्र. तिच्या आनंदाला पारावार उरला नाही. परदेशात शिक्षणाला गेलेल्या तिच्या विद्रान नव्याचं पत्र तिला आलं होतं. भीमरावांनी लिहिलं होतं -

कोलंबिया विद्यापीठ

न्यूर्क

प्रिय राम्

स. नमस्कार,

मी सुखस्प पोचलो. चिंता नसावी. मला अमेरिकेत शिक्षण घ्यायला येण्याची जी संधी मिळाली तिथे आपण आभार मानले पाहिजेत. ही गोष्ट कदाचित नवा इतिहास जन्माला

घालणारी ठरेल. बोट सुरु होताना तुझ्या ढोळ्यातील आसवं पाहिली. मलाही थोडं गलबद्दून आलं होतं. पण रमा हे विरह आणि ही दुःख आपल्याला मोठं करणारी आहेत. जी दुःख आपल्याला प्रकाशात नेतात त्यांचे आभार मानायचे असतात. रमा अशा दुःखांनी दुःखी व्हायचं नसतं. रामू, मी वणव्यातून धावण्याची प्रतिझ्या केली आहे. या शर्यतीत मी जिंकलो तर आपल्या देशाला मी उजेढात उभे करीन. तिथल्या गुलामीची कबर बांधीन.

या लढाईत मी हरणार नाही यासाठी तू माझ्या पाठीशी उभी राहायला हवी. दुःखातूनच वाट काढायची आहे.

रामू! मला नवे पंख येत आहेत असं वाटतं. पोलादाचे पंख. इथल्या जीवनाच्या तुलनेत मला आपल्याकडील जीवन आठवतं. तेव्हा मी हेराण होतो. इथं माणूस केवड्यातरी मोकळ्या हवेत श्वास घेत आहे. या गोष्टीनंही मन उत्साहानं भरून येतं. इथे अस्पृश्यता नाही. जाती-वर्ण नाहीत. माझ्या अंगात सूप शक्ती संचारत आहे असं मला वाटतं. मन नुसतं भरपाव सुटलं आहे. रमा! सूप कामं आहेत. सूप कष घ्यायचे आहेत. झानाचे सामरच उपसायचे आहेत. स्वतःत रिचवायचे आहेत.

रमा! स्वतःला जप, या बेड्या वादळाच्या पाठीशी उभी राहा. यशवंताला जप. त्याची प्रकृती बरी नसते. काळजी वाटते. सांभाळ त्याला. चाकी पुढल्या पत्रात!

पत्र लिही.

तुझा

भीमराव आंबेडकर

हाती पत्र येताच रमानं ते आधाशासारखं वाचलं. एका ढोळ्यात तिचं काळीज नाचत होतं. दुसऱ्या ढोळ्यात ठग ओऱ्यंबले होते. वाचता येण्याचं महत्त्व आता तिला कळलं. नवच्यानं आपल्याला शिकवलं त्याचं मोळ तिला कळलं.

आपल्या पतीचं पत्र आपण वाचू शकतो. त्यांच्याशी प्रत्यक्ष संवाद साधू शकतो याचा तिला अपार आनंद झाला. कृतार्थता वाटली. तिनं पत्र वाचलं. सूपदा वाचलं. मोर झालेल्या मनात कालवाकालव होत होतीच. तरी यावेळी आपला पती आपल्याशी प्रत्यक्ष चोलत असल्याचं सुख ती अनुभवत होती. तिनं घरच्यांना पत्र दाखवलं. शेजांच्यापाजांच्यांना दाखवलं.

या आनंदाच्या भरात तिनं पत्र लिहायला घेतलं. तिनं लिहिलं होतं -

पोयबाबडी,

मुंबई

साहेबांच्या चरणी

रमाचा शिरसाईंग दंडवत,

आपलं पत्र आलं. ते वाचलं. सूप आनंद झाला. साहेब, आमची काळजी करू नका. आम्ही सारे सुशाल आहोत. मी सांभाळते सगळं.

आपलं पत्र पोयबाबडीतल्या शेजांच्यापाजांच्यांनी वाचलं. सगळ्यांना सूप आनंद झाला.

कराची मला चिंता नाही. माझे आपल्याशी लग्न झाल; त्याचा मला सूप गौरव वाटतो. आपण
नुप शिकावं हीच माझी कामना आहे.

आपण पत्रात अनेक गोषी लिहिल्या. मी तुमच्या पाठीशी उभी राहीन. काय वाटेल ते कष्ट
करीन. पण मागं हटणार नाही. याची स्खात्री बाळगावी.

आम्ही सर्व खुशाल आहोत असं समजा. आपण जेवण वेळच्या वेळी घ्या. तब्येतीची
काळजी घ्या.

यशवंतला आपलं पत्र बाचून दाखविलं. बाबा कधी येणार असं तो पुन्हा पुन्हा विचारतो.

पत्र पाठवून खुशाली कळवावी.

यांचते.

आपली पत्ती
सौ. रमा

रमानं यशवंतला सोचत घेतलं. पोस्टाच्या ढब्यात पत्र टाकायला गेली. पत्र टाकलं.
पापण्या ओल्या झाल्या होत्या.

भीमराव अमेरिकेत गेले. कोलंबिया विद्यापीठात गेले. इकडे रमाईला संसाराचा गाडा
ओढावा लागत होता. सूप हालअपेष्टा तिनं भोगल्या. १९१३ ते १९१७ या चार वर्षात रमाचे
सूप हाल झाले. इंधन-काढीसाठी तिला वणवणावं लागलं. संसार चालवण्यासाठी शेण थापावं
लागलं.

यावेळी तिला सुभेदाराची गळाभर आठवण येत होती. सासरा जिवंत होता तोवर रमा
निर्पास्त होती. कामाचा डोंगर तिला उपसाबा लागे; पण गरिबीची आग अशी लागत नव्हती.
रामजीचा मृत्यु झाला. आणि तिच्या आयुष्याला वेगळं बळण लागलं. तिचा हिरवळीतला संसार
बाळवंटात आला. रमाला गरिबी छळू लागली होती. ती निराधारच झाली होती. पण गरिबीशी
भांडताना ती वाकली मात्र नाही. तरी तिला वाटायचं -

'हा आधार आज असता तर?'

तर त्यानं आपल्याला असं दारिद्र्यात जळू दिलं नसतं.

मजुरीसाठी घराबाहेर पढू दिलं नसतं.

त्यांनी काहीही केलं असतं पण आपल्याला

असं अडचणीच्या हवाली होऊ दिलं नसतं.'

सासन्याची अशी आठवण रमाला अनेकदा येई. त्या आठवणीनं तिला रूढू येई. रूढू ती
जीव मोकळा करी. तिला वाटे -

'आपण पूर्वी पोरके होतोच पण या मृत्यूनं आपणाला आणखीच पोरकं केलं आहे.'

पण असं रडता रडताच तिच्या नकळत ती ताठ उभी राही. ढोळ्यातली आसवं पुसून
काढी. आसवांचे झारेही बुजवून टाकी आणि परिस्थिती बाकवायला ती बळ गोळा करी.
पण,

परिस्थितीनंही तिचा सूड घ्यायचंच ठरवलं होतं. भीमराव अमेरिकेला गेल्यानंतर जन्माला आलेला मुलगा मरण पावला. त्याचं नाव रमेश होतं. वर्षाच्या आतच तो गेला. नवन्याच्या गैरहजेरीत तिचा रमेश गेला होता. तिनं भीमरावाला पत्र लिहून कळवलं.

पोयचावडी,
मुंबई

परमआदरणीय पती भीमराव आंबेडकर

यांच्या सेवेशी

शिरसाष्टांग नमस्कार

अत्यंत दुःखाची बातमी आहे. रमेश आपल्याला सोडून गेला. त्याच्या आजाराचं मुद्दाम तुम्हाला कळवलं नव्हतं. तुमच्या अभ्यासात गुंतलेल्या मनाला झळ पोचू नये एवढ्यासाठी तुम्हाला कळविलं नाही. त्याची क्षमा मागते.

इतकं सगळं सोसते आहेच. त्यात हा आघात. कुठून शक्ती आणावी? पण तुम्हाला एवढीच विनंती की हे दुःख तुम्ही माझ्यावर सोपवून द्या. तुम्ही तुमच्या अभ्यासात अडथळा येऊ देऊ नका. जेवणाची आवाळ होऊ देऊ नका. तब्बेतीची काळजी घ्या. मी इकडे सर्व साभाळते.

चि. यशवंतचा शिरसाष्टांग नमस्कार.
थांबते.

आपली पत्नी
सौ. रमा आंबेडकर

हे पत्र बाचून बाबासाहेब क्षणभर थांबले. मन क्षणभर सैरमेर झाल. ढोळे भरून आले. 'अरे तुझ्या या आपाला न भेटताच गेलास बाळ?'

एवढंच बोलले. गालांवर आसवं ओघळली. या फटलेल्या मनःस्थितीतून बाहेर येण्यासाठी भीमरावानं पुन्हा नेपोलियन हाती घेतला. भीमरावांनी यावेळी नेपोलियनच्या शब्दातून ऊर्जा प्राशन केली. भीमरावानं रमाला पत्र लिहून तिला धीर दिला. पण रमाच्या काळजाला पडलेला खड्डा त्यामुळे बुजणं झाक्य नव्हतं.

भीमराव १९१७ च्या ऑगस्टमध्ये परत आले. रमाला फार बरं वाटलं. मुलाच्या मरणाच्या दुःखातून ती आता सावरू लागली होती.

यावर्षी भीमरावाची सावत्र आई जिजाबाई मरण पावली. या सावत्र आईबद्दल त्यांच्या मनात कधीही प्रेम निर्माण झालं नाही. ते तिचा तिरस्कार करीत. सुभेदारांनी दुसरा विवाह करायला नको होता; असंच भीमरावांचं मत होतं. पण या सावत्र आईचा मृत्यू झाला तेव्हा रीती महणून त्यांनी सगळं केलं. या सुमारास रमाईला एक मुलगी झाली. तिचं नाव मोठ्या कौतुकानं त्यांनी इंदू ठेवलं. इंदू खूप देखणी होती. नाजूक होती. पण तिची प्रकृती यथातथाच होती. ती जन्माला आली आणि वर्षा-दीड वर्षातच गेली. या काळात आनंदराव हे भीमरावांचे

मरण बंधू मरण पावले, त्यांना मूळव्याधीचा विकार होता. त्यांची पत्नी लक्ष्मी यावेळी बीस वर्षांची होती. आनंदरावांचा मुलगा गंगाधर हाही त्यांच्या मृत्यूनंतर काही दिवसांनी गेला.

रमाच्या कुटुंबाची अशी मोडतोड झाली. मरणांनी तिच्यावर जणू आघातावर आघात केले. परंची परिस्थिती मिळवत्या आनंदरावाच्या मृत्यूनं तर फारच कोसळली.

एक चांगली गोष्ट यावेळी घडली. भीमरावांना सिद्धनहेम कॉलेजमध्ये प्राख्यापकाची नोकरी लागली. साडेचारशो रुपये मिळत. आपला नवरा आता संसारात लक्ष घालील असं रमाला बाटत होत. तिला या कल्पनेनं सूपच आनंद झाला होता. भीमरावांचा पहिला पगार आला तेव्हा तुक्सा आणि मंजुळा या नणदांना, जावांना आणि इतर नातेवाईकांना रमाईनं कपडे घेतले.

अर्थात ही नोकरी दोन वर्षांपुरतीच होती. भीमरावांना अपुरा अभ्यास पूर्ण करण्यासाठी लडूनला जायचं होतं. यावेळी भीमराव घरखर्चाला दरमहा केवळ शंभर रुपये देत. सर्व काटेकोरपणे चालावा याची दक्षता घेत. काढव्याच्या दोन पेट्या महिनाभर पुरविल्या पाहिजेत. तिसरी आगेटी विकत घ्यायची नाही. अशी सकत ताकीद रमाला त्यांनी दिली होती.

कपडेलते घेण्यावर प्रतिबंध होता. भाजी किती करायची? भाकरी-पोळ्या किती करायच्या हे ठरलेलं होतं. वाया अगदी काहीही जाता कामा नये. उधळमाधळ होता कामा नये. जिभेचे चोचले पुरवू नयेत. सगळा सर्व त्या मयदितच झाला पाहिजे. असा दंडक होता. रमा त्यांच्या दुकुमानुसार संसार चालवीत होती.

या सर्व अडचणींनी रमाचा जीव कधी वैतागून जाई. साडेचारशो रुपये पगार येत असल्यानंतर परत कशाला शिक्षण घ्यायला परदेशी जायचं असा प्रदून रमाला फडे. यशवंत लहानपणापासून संधीवातानं आजारीच राहात होता. एक मुलगा मरण पावला होता. एक मुलगी मरण पावली होती. सासरा गेला होता. भासरा गेला होता. तरी नवरा संसारात लक्ष पालीत नाही याचं रमाईला या काळात वाईट बाटत होतं.

‘शेजारच्या बायांचे संसार कसे आनंदानं चालले आहेत. तुमचं मात्र ना संसारात लक्ष, ना मुलाबाळात लक्ष.’

‘रमा, अगं अभ्यास करण्याची वाईट सवय

काही थोड्या माणसांनाच असते. ही सवय सर्वांना नसते.’

रमाचा आग्राह चाले. भीमराव मात्र असे थट्टेवारी नेत.

‘पाहावं तेव्हा खोलीचं दार बंद.’

‘पोरांचा त्रास होतो म्हणून घेतो लावून दार.’

‘पण स्थाणं नाही, काही नाही. असा कसा हा अभ्यास?’

रमा आपली सात्त्विक राग व्यक्त करी. आदलआपट करी. चार बायांसारखं तिलाही वाटे. नवन्यानं आपल्या जवळ बसावं, बोलावं, संसाराच्या गोष्टी कराव्या. सुखदुःखाचं बोलावं, पण काही नाही. भीमरावांची दुनियाच वेगळी होती.

रमा चिढली की भीमराव आणखी गंमत करीत. तिला आणखी चिढवीत. गालातल्या

गालात हसत राहात.

कधी रमाचं धुसफुसणं अति झालं की एखाद्यावेळी तेही संतापत. ढोक्यात मोठे प्रश्न असत. अर्थशास्त्राची कोटी असत. समाजशास्त्राच्या समस्या असत. जातीच्या निर्मितीचा सवाल असे. अस्यूळ्यतेच्या प्रश्नाचे जहर असे.

ढोक्याला विसावा नसे. मेंदू जणू निकरावर आला होता. प्रझेचा थांग घेतला जात असे. अनेक किंचकट प्रश्नांचा गुंता सोडविण्यात त्यांची बुद्धिशक्ती दंग असे. हे सर्व युद्धपातळीवर सुरु असे.

अज्ञा एखाद्या वेळी रमाचं रुसणं फुगणं त्यांना असाऱ्य होई. गमतीवर नेणं कठीण जाई. सूपदा ते हसण्यावारी नेत. अनेक भांडणं गमतीचीच असत.

थटा मस्करी चाललेली असे. विनोद चाललेला असे. असा गमतीचाच भाग म्हणून एखादेवेळी भीमराव शेवटचा बाण काढत. म्हणत -

‘हे चघ रमा! तू जर मला अभ्यास करू

देणार नसशील तर मग मला विचार करावा लागेल.

मला अभ्यास करू देणारी बायको करणं मला भाग पडेल.’

‘हो, हो, करा दुसरी बायको. एक

नाही छपन्न बायका करा; पण सांगून ठेवते

हे घर माझं आहे. या घरात मी एकीलाही पाऊल टाकू देणार नाही.’

आणि भीमराव खळखळून हसायला लागत. रमा आपल्यासाठी किती खस्ता खाते हे त्यांना माहीत होतं. तिनं आपण अमेरिकेत गेलो तेहा किती कष्ट उपसून संसार चालविला हे त्यांना माहीत होतं. त्यामुळे रमाचं मन ते समजू शकत. पण त्यांना अभ्यास सोडता येण शक्य नव्हतं. झानसाधना सोडता येण शक्य नव्हतं. या झानाच्या तरफेनंच तर त्यांना भारतीय समाजात उलधापालय करायची होती.

भीमराव हसण्यावारी नेत. त्यांचा अभ्यास अखंड चालूच राही. कधी रमा भीमरावांशी बोलत नसे. धुसफुसत राही. मुकाटपणानं घरात वावरे. रमा बोलत नसे. सूप दिवस बोलत नसे. तेहा भीमरावच नमतं घेत आणि रमाची मनधरणी करत.

काहीतरी निमित्त काढत. तिच्याशी बोलत. गालातल्या गालात हसत. इतर कोणत्याही गोष्टीवरून नवराखायकोत कधीही भांडण झालं नाही. कधीही नाही. भीमरावांचा रमावर अतोनात जीव होता. भीमराव तर रमाचं सर्वस्वच होतं. पण -

हा एवढाच मुद्दा; संसारात लक्ष न घालण्याचा. त्यावरून मात्र अधूनमधून त्यांची कुरवूर होई. १९२० साली लंडनला जाण्याची तयारी भीमरावांनी सुरु केली. तेहा पतीपत्नीचं या संदर्भातिलं शेवटचं कडाक्याचं भांडण झालं. भीमरावही सूप विडले. थोडं संतापानं बोललेही.

पण आता रमानंच विचार केला. आपला नवरा हा विद्युतप्रवाह आहे. तो वाहतो आहे. त्याला त्याचा वेग आहे. प्रकृती आहे. त्यामुळे अनेक गोष्टी गतिमान होत आहेत. प्रकाशमान

होत आहेत. आपण या विद्युतप्रबाहाला घांध घालू नये. त्याला संसाराला जुँपू नये. हे वादल नार भितीत मावणारं नव्हेच. आपणही आपल्याला ओळखाच.

'माझ्या पाठीशी उभी राहा.'

असं त्यांनी पत्रात लिहिलं होतं. आपण ते मान्यही केलं होतं. पण चुकलोच आपण. रमाला आपली चूक कळली. तिला आता आणखी नव्या संदर्भात आपली भूमिका कळली. भीमराव हे प्रकरण आपण समजतो त्यापल्याडही उरलेलं आहेच. या सागराचा थांग येण आपल्याला शक्य नाही. हे तुफान आहे. ते त्यांच्या नादातच जाईल. ते आता कोणत्याही किनान्याला अडणार नाही. हे तुफान अजिंक्य आहे. आपण त्याच्या मार्गात येण ही चूक आहे. तुफानाला आपण अडवू नये.

तुफानाच्या पायात संसाराची बेढी टाकू नये. आपल्याला त्यात यश येण शक्य नाही. तुफानाचे हात बांधू नयेत. या प्रयत्नात आपणच पराभूत होऊ. तुफानाच्या गळ्याभोवती फास टाकू नये. ते कोणाच्याच हिताचं होणार नाही आणि रमानं ठरवलं.

'आता तुफानाची सावली व्हायचं

ते तुफान आपणाला कुठेही नेवो
आपल्याला कितीही कष पडोत.

आता फक्त तुफानाच्या विजयासाठी जगायचं.'

रमाच्या अंतर्मनानं निर्णय घेतला आणि यानंतर तिनं भीमरावांना कधीही त्रास दिला नाही. दोन स्खोल्या होत्या. एका स्खोलीत संसार होता. दुसऱ्या स्खोलीत ज्ञानसूर्य प्रस्तर होत होता. घरातली दुखणी असोत, घरात हे नाही, ते नाही अशी टंचाई असो, रमानं ठरवलं, यातलं काहीही त्यांच्या कानावर जाऊ यायचं नाही.

भीमरावाच्या स्खोलीचं दार बंद असे. अखंड ज्ञानसाधना चालत असे. जेवणाची आठवणही ज्ञानवंताला होत नसे. त्याला फक्त ज्ञानाची भूक लागली होती. फक्त विद्येची तहान लागली होती. याकी कोणत्या अन्नपाण्याची त्याला चिंता नव्हती. रमा ढबा घेऊन जाई. दार वाजवी. आवाज देई. पण भीमरावाची तंद्री भंगत नसे. भीमरावांना उपास पडत. त्यांच्यासोबत रमाईलाही उपास पडत. पण रमानं ठरवलं होतं -

'आता त्यांच्या मार्गात यायचं नाही.'

भोवती पोरांचा गोंगाट होत असे. रमानं आता तो गोंगाट बंद करवला. आपल्याला त्रास जरूर होतो. पण -

'गफलत आपलीच होत आहे

त्यामुळे ते अनेकदा दार उघडत नाहीत,

अनेकदा जेवण करीत नाहीत,

हे चरेचदा आपल्या आडमुठेपणामुळे झाले आहे.'

रमाच्या लक्षात आपली चूक आली आणि तिनं लंडनला जाण्यासाठी भीमरावांना सहर्ष

संमती दिली. संसाराचा गुंतवळा त्यांच्या हातापायातून काढून टाकला. उन्हाळ्यानंतर नदीला पूर् यावा तसं भीमरावांचं मन भरून आलं.

१९२० साली जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात भीमराव लंडनला गेले. त्या सुमारासच जन्माला आलेला गंगाधर आजारी पडला. रमानं भीमरावांना लिहून कळवलं.

‘गंगाधर सूप आजारी आहे-

मला त्याची सूप चिंता वाटते.

आजारात सारखी चिडचिड करतो.’

गंगाधर हा जन्मापासूनच आजारी होता. तो कधी नीट राहिलाच नाही. जन्मासोबतच तो आजार घेऊन आला होता. रमाला त्याची आशा उरली नव्हती. तिनं उदास मनानं भीमरावांना लिहून कळवलं.

भीमरावांना रमाचं पत्र पोचलं. त्यांनी लगेच रमाला पत्र लिहिलं.

लंडन

प्रिय रामू

२५ नोव्हेंबर १९२१

आशीर्वाद

पत्र पोचलं. गंगाधर आजारी असल्याचं वाचून वाईट वाटलं. काय करणार? त्याचं आयुष्य तेवढंच असेल त्याला आपण काय करणार? त्याची चिंता करण्यानं काही होईल असं वाटत नाही. हे होणारच असेल तर त्याला काय करणार?

लंडनला यायच्या आधी झालेल्या भांडणात तुझ्यावर सूप रागावलो. रागाच्या भरात चरंवाईट बोललो, संतापलो. त्याबदल मला क्षमा कर. ते केवळ अभ्यासासाठी माझ्या हातून झालं. मलाही सूप वाईट वाटतं. पश्चात्ताप वाटतो.

मला साय द्यायचं ठरवलंस, संसार हे तुझं क्षेत्र,

अभ्यास हे माझं क्षेत्र. अशी विभागणी करून घेतलीस. या तुझ्या समजूतदारपणाबदल मी तुझा कृतज्ञ आहे.

मला समजून घे रमा! मला ही सगळी भारतीय समाजरचना बदलावी असं तीव्रपणे वाटू लागलं आहे. तू मला समजून घेतलं तर मला या कार्यासाठी सूप शक्ती मिळवता येईल. तू सहकार्य करण्याचा निर्णय घेतला आहेसच. त्याबदल तुझे आभार.

तुझा अभ्यास चांगला चालला आहे हे वाचून फार आनंद झाला. पैशाची व्यवस्था करीत आहे. मीही इथं मोठ्या अडचणीत दिवस काढतो आहे. मजजबळही तुला पाठविण्यासाठी पैसे नाहीत; तरी तुमची व्यवस्था मी करीत आहे. माझ्याकडून पैसे यायला वेळ लागला तर स्वतःचे दागिने मोडून घरखर्च भागव. परत आल्यावर तुझे दागिने मी भरून देईन.

यशवंत व मुकुंदचं काय चाललं आहे याबदल मागच्या पत्रात तू लिहिलं नाहीस. त्यांच्या अभ्यासाची काळजी घ्यावी. माझी प्रकृती ठीक आहे. चिंता नसावी. अभ्यास अजून संपला नाही. जूनमध्ये येण होईल असं वाटत नाही. यासंबंधात पुढं कळवीन.

रमानं नवन्याचं पत्र वाचलं, तिला एका बाजून चरं वाटलं, नवन्यानं काय क्षमा मागायची? हा रांसार आहे, चालायचंच, मीच त्यांना समजून घेतलं नक्हतं, असे विचार तिच्या मनात आले.

याच सुमारास गंगाधर मरण पावला, भीमराव यावेळी लंडनला होते, रमानं त्यांना ही गोष्ट कल्पली, पत्र लिहून त्यांनी तिचं सांत्वन केलं, आपल्या गैरहजेरीत मुलगा गेला याचं मात्र भीमरावांना वाईट वाटलं, त्याहून त्यांना वाईट वाटलं ते गंगाधर औषधपाणी नीट न झाल्यामुळे गेला याबद्दल, डॉक्टरांची मागील चाकी थकली होती, ती दिल्याशिवाय डॉक्टर औषध द्यायला तयार नक्हते, गंगाधर या परिस्थितीत गेला! गंगाधरच्या वाटथाला हे विचित्र आलं, भीमरावांना त्यामुळे खूप वाईट वाटलं.

गरिबी ही वाईट गोष्ट आहे, दुःखाच्या स्वाईतून ती माणसाला वर येऊ देत नाही, वर येण्याचा प्रयत्न करणाराला ती परत परत त्या स्वाईत लोटते.

भीमराव १९२३ च्या एप्रिलमध्ये लंडनवरून भारतात परत आले, त्यांचं जंगी स्वागत झालं, असे दिवस चालले होते.

भीमराव आबेडकर बैरिस्टर झाले होते, पहिल्या केसचे तीनशे रूपये त्यांना मिळाले, ते त्यांनी रमाच्या हातात दिले, रमाला खूप आनंद झाला.

या सुमारासच लंडन विद्यापीठानं त्यांना ढी. एस्सी, ही पदवी 'रूपयांचा प्रश्न' ह्या प्रबंधाला दिली, या प्रबंधासाठी भीमरावांनी खूप कष्ट घेतले होते, उपास-तापास भोगले होते, जिवापाड मेहनत घेतली होती, भीमरावांनी ढी.एस्सी, मिळाल्याची तार वाचली आणि त्यांचे ढोळे आसवांनी डबडबून आले, त्यांना भीमावाईची आणि सुभेदारांची आठवण झाली होती, ते त्या आनंदानं स्फुंदून स्फुंदून रडले.

ते परलच्या ऑफिसातून घरी आले, रमाला चरं नक्हतं, रमा अंधरुगातच पढून होती, तरी साहेब आले हे कळताच ती उठली, दुखण दूर केकून उठली.

'रमा, मला डॉक्टर ऑफ सायन्स ही सर्वोच्च पदवी मिळाली.'

हे वाक्य उच्चारतानाही त्यांचा गळा दाढून आला होता, रमाला गगन ठेंगण झालं, चाचासाहेब आले होते, झानप्राप्ती झालेला रमाईचा पती महाबुद्ध आला होता, भरून आलेले रमाईचे ढोळे त्या झानाच्या शिखराकडे पाहात होते, तिनं नवन्याला ओवाळलं, रमाचा पती आता प्रकांड पंडित झाला होता, रमा या पराक्रमी नवन्याची पत्नी होती.

१९२६ मध्ये पुन्हा रमाच्या आयुष्यात एक दुःखद घटना घडली, राजरत्न हा त्यांचा ओवाळचा मुलगा मरण पावला, हा मुलगा भीमरावांच्या विशेष लाडाचा होता, तो खूप देखणा होता, तो भीमरावांना जीव की प्राण वाटे.

भोवतीच्या बायाचापड्या म्हणत 'पोरगा अगदी राजबिंदा आहे.'

रमा त्याला बाहेर नेऊ देत नसे.

‘त्याला कोणाची नजर लागेल.’

रमाबाई महणत.

भीमराव महणत - ‘माझा मुलगा आहे तो. तो निश्चितच पराक्रमी होणार. जगाला दिपवणार.’

मुलाचे लाड चालत. भीमरावांच्या घरातलं ते चालतं-फिरतं सुंदर लेणं होतं. त्याला थोडंही बरं नसलं तरी त्यांचा जीव कावराबाबरा होई.

राजरत्नाला डबल न्युमोनिया झाला. प्रकृती गंभीर झाली. भीमरावांना कोटात निरोप गेला. लगेच ते घरी आले. रमाचा आणि त्यांचा राजरत्न त्यांना सोडून गेला होता. त्यांच्या मांडीवरच त्याचा जीव गेला होता. रमा जमीनीवर गडबडा लोकत होती. छाती पिटून रडत होती. त्यांचा राजरत्न... लाडका राजरत्न गेला होता. रमाचं काळीजच दुभँगून गेलं होतं. वेढ्यासारखी तिची अवस्था झाली होती.

अशी अनंत मरण, मरणांनी रमाला हवालादिल केलं. तिचा पाठलागच त्यांनी केला, या मरणांनी तिला काहीही सुचू दिलं नाही. या एकेका मरणानं रमाईच्या पायाखालची जमीनच हिसकावून घेतली. तिचे श्वासच लोकांगोळा झाले. बीज पडून झाड कोसळावं तशी ती मनानं कोसळली.

रमाला पाच मुलं झाली. त्यातला यशवंत तेवढा वाचला. उरलेली सर्व कळाच्या पडधाआड झाली. सगळी मुलं अगदी बाळपणातच त्यांना गमवावी लागली. रमा आणि भीमराव दोघंही हादरून गेले. या दुःखातून त्यांना बाहेर पडणं कठीण गेलं.

‘आतापर्यंत आम्हाला तीन मुलं आणि एक मुलगी अशा आमच्या चार लाडक्या बाळांना मृठमाती द्यावी लागली. हे आठवलं की मन फाटून जातं. त्यांच्या भविष्याविषयी आम्ही जे मनोरथ बांधले होते ते ढासळले. आमच्या जीवनावरून दुःखाचा ठग वाहात आहे. आमचं जीवन शून्यवत झालं आहे. आमचं आयुष्यच आज ओस झालं आहे.’

त्यांनी दत्तोचा पचार यांच्या सांत्वनाच्या पत्राला वरचं उत्तर लिहिलं.

भीमरावांचं यावेळी संसारातून चित्तच उडालं. राजरत्न ज्या खोलीत मरण पावला तिकडे ते त्यानंतर कधी फिरकले नाहीत. ते संन्यस्त वृत्तीनं वागू लागले. रमाईच्या पोटात राजरत्न होता. त्यावेळीच डॉक्टरांनी रमाची प्रकृती तपासली होती. त्यांनी खूप खस्ता खाल्ल्या होत्या. प्रकृती आतून पोखरली होती. त्यांना क्षय होऊ शकतो असं डॉक्टर महणाले होते. त्यामुळे आता बाळंतपण वर्ज्य करावं लागणार होतं. म्हणूनही ते संन्यस्त वृत्तीने वागत असत.

यावेळी रमानं भीमरावांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव कळून दिली. जीवन नश्वर आहे. जीवन असार आहे. असे संन्यस्त विचार त्यांच्या मनात खेळू लागले होते. या बुद्धिमान आणि तापट नवन्याचं काही सांगता येत नव्हत.

रमाईनं त्यांना समजावलं,

'दुःख करायला जे थांचतात ते जीवनात काहीच करू शकत नसतात. तुम्ही या दुःखातून आहेर पढावं यातच हीत आहे.'

'माझ्यासाठी एवढं करा.'

रमा निर्बाणीचं बोलली. भीमरावांचं मन मानत नव्हतं. पण रमा म्हणत होती तेही स्वरंच होती. संन्यस्त जीवनाकडे झुकू लागलेल्या भीमरावांची गरज सर्वच समाजाला होती. भीमरावांनी आता ऐरागी होऊन थांचायला नको होतं.

सरं तर मरणानं रमाचं मातृत्वच हिरावून घेण्याचा सपाटा चालवला होता; पण मातृत्वाचा बुरुज कोसळत असतानाही रमा नवन्याला धीर देते. पायातलं बळ गेलेल्या नवन्याला उभं करते. रमा दुःखावरही अशी मात करते. मरण रमाला हवालदिल करण्याचा प्रयत्न करतं, पण रमाच अशी मरणाला हवालदिल करते.

चांदणं फुलवलं आगीतही

भीमराव रमावर अपार प्रेम करीत. तिला प्रेमानं ते 'रामू' म्हणत. रमाबाईनं त्यांच्यासाठी खाललेल्या खस्तांची जाणीव त्यांना होती. आपण रमाच्या सहवासात फार राहू शकत नाही. तिला आपण फारसं संसारसुख देऊ शकत नाही. याबदल भीमरावांना कधी कधी सूप वाईट वाटे. ते म्हणत,

'भी परदेशी शिकायला गेलो तेव्हा रमानंच प्रपंचाची सर्व काळजी वाहिली. या काळजीतून आजूनही तिची मुक्तता होत नाही. रमा ममताकू आहे. सुशील आहे आणि माझ्यासाठी तर ती सर्वस्ची आदरणीय आहे. तिच्या सहवासात चोबीस तासांमधला अर्धा तासही घालविता येत नाही याबदल मला सूप वाईट वाटतं.'

सरं आहे. रमाबाईनं सूप भोगलं नवन्यासाठी. १९२३ पर्यंत भीमराव दोनदा परदेशी गेले. पहिल्याचेळी चार वर्षे आणि दुसऱ्या बेळीही तेवढीच वर्षे ते परदेशात होते. या दोन्ही बेळी रमाला सूप हालअपेण्ट भोगाव्या लागल्या. याबेळी रमाईनं कषांचे ढोगर उपसले.

नवन्याच्या गैरहजेरीत विधवा जाबेला आणि तिच्या मुलांना अंतर दिलं नाही. त्यांचं तिनं उत्तम पालनपोषण केलं.

एका लुगड्यावर दिवस काढले. मोठ्या काटकसरीनं संसार केला. दारिद्र्य झेललं. पोराचे आजार झाले. त्यांचं रुसणं, फुगणं होई. हे सर्व रमाईनं केलं.

याबेळी तिनं उपासतापास केले. दर शनिवारी रमा उपास करी. प्रत्येक पौरिमिला उपास करी. या उपासामागं नवन्याला मोठं यश लाभावं हे कारण असे. तो सुखी राहावा हे कारण असे.

पण अनेक दिवस रमानं भिजवलेली उडदाची ढाळ खाऊन आणि पाणी पिऊन काढले.

या काटकसरीमांगं अडचणी होत्या.

कधी एका सांजेलाच ती जेवली, कधी अर्धपोटी राहिली, कधी काहीही न स्खाता राहिली.

काय करणार? काहीच करता येत नवहतं. हा संसार मोळू नये, तो उभा राहावा यासाठी रमाई अशी जळत होती. द्विजत होती.

रमाईनं शेण बेचलं, गोबन्या बेचल्या. सरपणासाठी वणवण केली. दोन दोन कोस ती पायपीट करी. पोयबाबडीतून ती दादर-माहीमपर्यंत जाई.

नवरा बॅरिस्टर ब्हायला विलायतेला गेलेला. एवढ्या मोठ्या माणसाची बायको सरपणाचे भारे ढोक्यावर वाहून नेते असं लोकांनी म्हणू नये, आपल्या नवन्याच्या नावाला उण येऊ नये म्हणून रमाई संध्याकाळी अंधार पडल्यावर निघत. दादर-माहीमपर्यंत जात आणि रात्री आठ-नऊ वाजेपर्यंत सरपणाचे भारे घेऊन येत.

कधी पहाटे जात आणि सूर्योदयापूर्वी परत येत. अनेकदा त्यांनी मोलमजुरी केली. रमाबाई कधी कधी शेण बेचायला आणि गोबन्या थापायला वरळीला जात. रात्री आठ-आठ बाजता परत येत.

रमाई बाजरीच्या चार भाकरी करीत असे. त्यातली एक ती मुकुंदातला देई. एक यशवंताला देई. एक भाकर शंकराला दिली जाई आणि चौधी भाकर तिथीजणी स्खात. गीरा, लक्ष्मी या दोघी तिच्यासोबत या चौध्या भाकरीच्या वाटेकरी असत. कधी या वाट्यासोबत थोडाथोडा भात असे. अनेकदा भाजी नसायची, चटणी वा कादे यावरच सूपदा भागवले जाई. केव्हा केव्हा तर या सर्वांना केवळ रात्रीचं जेवण मिळे आणि तेही अर्धपोटी. दारिद्र्य रमाईला असं स्खात होतं. गरिबी तिची कठोर परीक्षा घेत होती. रमाई जळत जस्तर होती पण हरत मात्र नवहती. पाऊल मांग घेत नवहती. रमाईचं हे जळण तिचा सूड घेणाऱ्या परीक्षेलाच पराभूत करीत होतं.

पोयबाबडीच्या चाळीतील बायका रमाईला कधी कधी चिडवीत. त्यांना काय माहीत 'रमाई'चा अर्ध? त्यांना काय माहिती रमाईच्या कषाचे भवितव्य?

या बायकांच्या अंगावर सोन्याचे दागिने असत. दागिने हातात असत. कानात असत. या बायकांचे संसार सामान्य होते. पण या बायका रमाईला चिडवीत.

'आमचे नवरे किती छान आहेत. आमच्या अंगावर सोनं-नाणं आहे.' एखादी म्हणे.

दुसरी म्हणे काय करायचं शिक्षण! बायकोला भिकेला लावलं त्या शिक्षणानं. बायको शेण थापायला जाते आणि नवरा बॅरिस्टर ब्हायला विलायतेला जातो.'

काय करायचं अशा शिक्षणाचं?

तिसरी तिरसटपणे म्हणायची.

'काय तरी बाई, गुंजभर सोनं नाही माऊलीच्या अंगावरा!

केवढा हा बायकोच्या जिवाला बनवासा!'

तिसरी कीब करत बोले.

बायका अशा टोमणे मारत. रमाई कधी उलटून बोलत नसे. ती हे सर्व सहन करी. तिला या बोलण्याचा उलट आता आनंद वाटे.

रमा एवढ्या दारिद्र्यात जळली. पण घरच्यांना तिनं त्याची झळ लागू दिली नाही. आहेरच्याही कोणापुढं तिनं पदर पसरला नाही.

ती स्वाभिमानी होती. मुकाट मनानं जळणारी होती. तिनं स्वतःला झिजवलं, पण कोणापुढं भीक नाही मागितली. ती बाणेदार होती. जिवाचा एवढा भयंकर आटापिटा होत होता. जीव घामाघूम होत होता. पण या रमाईनं मनाची शांती ढळू दिली नाही. हा भयंकर बनवास भोगला. वाळवंट तुडवलं; पण घराचा एकोपा ढळू दिला नाही. घराचं घरपण शावूत ठेवलं. मनात ती म्हणायची,

‘आता कसली तळार! या सावलीनं वादळाला

बचन दिलं आहे. सोबत करायचं बचन!

आता मागं पाऊल नाही घ्यायचं.’

डोळे साहेबांच्या आठवणीनं रडवेले होत. जिवाची आग होई. पण रमाबाईच्या तोळून असे धन्यतेचे उद्गार निघत. जिवाची ससेहोलपट होई पण असे सुखाचे उद्गार रमाईच्या तोळून निघत.

तिचा वेगळाच दागिना घडत होता. युगप्रवर्तक दागिना. तिनं एकदा भीमरावांना पत्रात लिहून कळवलं. ‘बायका माझ्या गरिबीची चेष्टा करतात. माझ्या अंगावर सोन्याचा एकही दागिना नाही म्हणतात.’ भीमरावांनी तिला लिहून कळवलं -

‘रामू कोणालाही मिळाला नसेल असा

दागिना कदाचित तुला मिळेल, अशा

कोट्यवधी लोकांच्या गळ्यातला तूच एक

दिवस दागिना होशील.

‘रामू माणसाला दुःखं मोठं करतात.

सुखं माणसाला मोठं करीत नाहीत. ज्यांना मोठं ढायचं असतं ते लोक दुःखांचे आभार मानतात.

रमा, या दुःखांचे तू आभार मान

ही दुःखं तुला उजेढात घेऊन जातील.’

पत्र लिहिताना साहेबांच्या डोळ्यात आसवं जमली होती. नवच्याचं पत्र वाचताना रमाईचीही डोळे भरून आले होते. असं हे प्रेम. अशी ही साथ.

१२३ सालची गोष्ट लंडनमध्यला आपला अभ्यास बाबासाहेबांनी पूर्ण केला होता आणि ते भारतात परतणार होते. त्यांच्या येण्याची चर्चा सुरु झाली होती. बाळाराम बाबासाहेबांचे वर्तील खण्ड, त्यांनी घरातील सर्वांना नवीन कपडे केले. बाबासाहेबांचं भारतात येण हा आपेहकर कुटुंबासाठी उत्सवाचा भाग होता. एका प्रदीर्घ विरहाचा अस्त आणि भेटीच्या

आनंदाचा समारंभ असं या घटनेचं स्वरूप होतं. सर्वांचीच मनं सुगंधी झोके घेऊ लागली होती. सर्वांच्या मनात सुख दरबळू लागलं होतं. बाळाराम तसे भांडखोर, बाबासाहेबांच्या कुटुंबाची वाताहत होत होती. तरी बाळाराम वेगळे राहात असत. पण काही कार्यकल्पनी बाळारामला विनविले. ते कुटुंबात राहायला आले... तर १९२३ साली बाबासाहेब येणार असतात. ते घरातल्या सर्वांना कपडे करून देतात. रमाईनं स्वतःसाठी चांगलं लुगडं घ्यावं म्हणून रमाईला ते पैसे देतात. पण रमाईचं काळीज स्वतःसाठी तुटत नव्हत. ते तुटत होतं बाबासाहेबांसाठी. स्वतःसाठी काही घ्यावं - ल्यावं असं तिला वाटत नव्हतं!

'मला काय करायचं आहे नवं लुगडं घेऊन?'

माझ्या इच्छा फार समजूतदार आहेत.

माझं स्वप्न फार शाहाण आहे.

माझी सारी सुखं आता त्यांच्या सुखाशी चांगली आहेत. मला सुखी करायचं आहे माझ्या पतीला.

त्यांच्या पुढच्या सर्व वाटा मला मोकळ्या करायच्या आहेत. त्या बाटांच्या पावलांमध्ये गती धावाची यासाठी मी प्रयत्न करीन.

आसवांनी भरणारे आपले ढोके रमाई पुन्हा पुन्हा भरू देत होती. आसवांसोबत स्वतःच मन ती असं मोकळं करीत होती. आणि रमाईनं स्वतःसाठी काहीही घेतलं नाही. बाळारामांनी तिला लुगड्यासाठी दिलेले पैसे तिनं कसे सुर्च करावेत? रमाईनं बाबासाहेबांसाठी एक खोतरजोडी घेतली. झोपण्यासाठी गादी घेतली आणि जेवायला चसण्याचा पाट घेतला. चंदनाचा सुगंध इतरांसाठी असतो. चंद्राचं चांदण इतरांसाठी असतं. तसं रमाईचं सर्वस्व बाबासाहेबांसाठी होतं.

आणि १९२३ साली साहेब बॅरिस्टर होऊन आले. सूप लोक त्यांच्या स्वागताला गेले. हजारो लोक गेले; पण रमाईचा तर पतीच आला होता. तिच्यापुढे मात्र वेगळाच प्रश्न होता. साहेबांच्या स्वागताला कसं जावं.

आपल्याला लुगडं एकच आहे आणि

तेही फाटकं आहे. फाटलेलं लुगडं नेसून

मी नवन्याच्या स्वागताला गेली तर लोक

बॅरिस्टरची बायको फाटकं लुगडं नेसून

आली असं म्हणतील. माझ्या नवन्याची

मान खाली जाईल. नाही. माझ्याकडून असं

काही घडणार नाही. कदापि घडणार नाही.

पण स्वागताला तर जायचंय. रमाला आठवलं. कुठल्याशा सत्कारात भीमरावांना शाहूराजांनी जरीचा पटका दिला होता. तिनं तो काढला. नेसली; आणि ही भीमरावांची पत्नी त्यांच्या स्वागताला गेली. कोणाच्याही लक्षात आलं नाही. पण भीमराव! उढत्या पास्खारांची पिसं

मोजणारा भाणूस तो. शब्द ओठावर येण्याआधी अर्थ लक्षात घेणारा प्रज्ञापुरुष तो! यावेळी रमाईसाठी रडता येण शक्य नव्हतं. हजारो लोकांचा गराडा भोवती होता. पण भीमराव यावेळी रमाईसाठी रडले. ती आसवे दिसली फक्त रमाईच्या आसूभरल्या ढोळ्यांना.

यावेळी बाबासाहेबांच्या ढोळ्यातून काळीज सांडत होतं आणि ते फक्त रमाईला दिसत होतं. रमाईच्या ढोळ्यात करुणेचा ढोह होता. व्याकूळ बुद्ध तिच्या नजरेत होता. रमाई करुणेची कविताच होती आणि भोवती हजारो लोक होते. तरी केवळ भीमरावच रमाईच्या ढोळ्यातील ती करुणेची कविता वाचत होते. आसवे आसवांशी बोलत होती. काळीज काळजाशी बोलत होतं.

भीमराव जयजयकारात घरी आले. दार ओलांडून आत आले. तेव्हा 'साहेब' हा मनातील सर्व भावनांच्या महोत्सवानं भरलेला उद्गार रमाईच्या मुख्यातून निघाला. बाबासाहेबांच्या पायावर रमाईनं ढोकं ठेवलं. बाबासाहेबांच्या पायातील दोन्ही बूट आनंदाश्रुंनी भिजले. रमाईचं अंतःकरण आसवांतून ओसंडत होतं. रमाई आसवांनी आळंदत होती. तिच्या आसवांनी तिच्या मनावरचे कष्टांचे ढोंगर आणि दुःखांचे पर्वत दूर केले होते. रमाईचं मन हलक झालं होतं आणि पिसासारखं तरंगत होतं. 'साहेब' हा शब्द तिच्या तनामनातून निनादत होता आणि जीव रिमझिम झाला होता.

रमाईनं आपल्या आयुष्याचा अमोलिक दागिना सोलीत नेला. सुखानं ती कासावीस झाली होती. आणि ढोळ्यांनीच सूप काही बोलत होती. रमाईच्या मनाचं आभाळ आता भरून भरून आलं होतं. रमाईचा प्राण परदेशातून आला होता. सूप तेजस्वी होऊन. तिच्यापुढं झानाचं लावण्य उभं होतं. तिच्यापुढे एक युगंधर प्रज्ञासूर्य तळपत होता. तिच्यापुढं साक्षात झानच झालाळत होतं. रमाई त्याच्या अपूर्व तेजानं दिपून गेली होती.

रमाईनं सात वाजता बाबासाहेबांच्या न्याहारीची तयारी केली. पण रमाईच्या साहेबांना आता जनसागरानं घेरलं होतं. सागराची भरती थांबत नव्हती. साहेबांना फुरसत नव्हती. सकाळी सात वाजता तयार झालेली न्याहारी अकरा वाजता बाबासाहेबांच्या पोटात गेली.

रमाईच्या बाट्याला असे निसारे आले. ती आसवांसोबत जगली. तिच्या ढोळ्यात दुःखांच सौंदर्य आहे. हे कासावीस करणारं सौंदर्य म्हणजे रमाई. दुःख हीच रमाईची शक्ती आहे. रमाईचं जगण म्हणजे दुःखांच जगण. सुख फुलवीत जगण. काही वेळाने गर्दी ओसरली. त्यांनी घरची अवकळा पाहिली. घराची कशी पानगळ झाली होती. घर गरिबीत गांजलं होतं. उपासानं खंगलं होतं. भीमरावांनी रमाईला विचारलं,

'हाती काही नसताना कसं सांभाळलं तू घर?'

रमा बोलली नाही. त्यांनी नंतर यशवंता आणि मुकुंदला विचारलं. त्यांनी सगळी कहाणी सांगितली. साहेब आपल्या अभ्यास करायच्या सोलीत गेले. दार आतून लावून घेतलं. आणि रमाईसाठी हमसून हमसून रडले.

या करुणामयीनं त्यावेळी सूप रडवलं त्यांना.

या रमाईनं भोगलं पण तळार केली नाही. स्वतः जळली, पण त्याची धग कोणाला लागू दिली नाही. तोंडातून कठोर शब्द काढला नाही. तिनं नवन्यासाठी अपार कष्ट उपसले पण त्याचा उच्चार तिनं नवन्याजबळ केला नाही. ती अशी अबोल होती. तिला माहीत होत, आपल्या प्रिय माणसासाठी अनंत यातना भोगाव्या. अनंत कष्ट भोगावेत पण कोणाजबळ ते बोलू नये. आपल्या प्रिय व्यक्तीजबळही त्याचा उच्चार करू नये. सांगू नये. भोगाव. सांगितल्यानं कष्टांच मोल कमी होत. प्रेमाची किंमत कमी होते. कलत. न सांगताही ते कलत. पोचत. नजरेच्या पुलावरून या न सांगितलेल्या गोर्टीची रहदारी होत राहते.

रमाईनं नवन्याच्या नजरेतील कृतझता भिजल्या ढोळ्यांनी बाबली. आयुष्याची कमान करून तिनं दुःखांच स्वागत केलं. सत्कार केला दुःखांचा!

या दुःखांनी रमाईला काय दिलं? रमाची या दुःखांमुळेच रमाई झाली. कोट्यवधी जिवांची सांस्कृतिक आई. रमाई!

कष्टांनी रमाईला पोखरून टाकलं होत. दारिद्र्यानं रमाईचं शोषण केलं होत. १९२५ च्या सुमारास तर त्यांची प्रकृती एकदमच ढासळली. बाबासाहेबांच्या मनात चिंतेचे टग जमले. साहेब रमाईजबळ गेले. त्यांनी तिच्या कपाळावर हात ठेवला. रमाईच्या ढोळ्यातलं तेज ओसरलं होत. जड आवाजात बाबासाहेब रमाईला म्हणाले -

‘चल रामू! आपण काही दिवस बाहेर जाऊन राहू!’

‘कशाला?’

थकलेल्या सोल आवाजात रमाई म्हणाली.

‘हवापालट होईल. तुला बरं वाटेल.’

‘नको. उगीच कशाला खर्चात पडता?’

‘येऊ दे खर्च. डॉ. उदगावकरांचाही हाच सल्ला आहे. जाऊ आपण.’

‘मला कुठंही जावंसं वाटत नाही. काय बरंवाईट व्हायचं ते इथंच होऊ द्या. आपल्या घरात.’

‘सर्व ठीक होणार आहे रामू! तू धीर नको सोडू!

माणसानं हिंमत सोडू नये. या हिंमतीच्या जोरावरच गडचे गड चढता आणि उतरता येतात.’

‘बरं! तुम्ही म्हणता तर चला.’ रमाई म्हणाली.

आणि रमाईला घेऊन साहेब सोलापूर जिल्ह्यातील बाबी इथं गेले. तिथं बालचंद्र रामचंद्र कोठारी यांच्या मळ्यात पाहुणे म्हणून राहू लागले. नंतर काही दिवस ते विद्यार्थी आश्रमात राहिले. तिथं त्यांना काही शिकारशीकीन भेटायला आले.

साहेब त्यांच्यासोबत शिकारीला निघाले. अनेकांनी सांगितलं. रमाईनं सांगितलं. ‘खूप उन्ह आहे. तुम्हाला त्रास होईल. कशाला जाता साहेब शिकारीला?’ पण साहेब जिही. त्यांनी खांचावर बंदूक घेतली आणि गेले. हरिणांचा कल्प दिसला. त्यांच्या सोबतच्या एकानं नेम

धरला, नेम कसा धरायचा हे त्याला समजावून सांगण्यासाठी साहेबांनी बीरासन घातलं, बंटूक्यांच्या खाली लावली, आणि चाप ओढला, बंटुकीच्या पक्क्यानं त्यांचा तोल गेला आणि ते पडले, हनुबटीला लागलं, रक्त बाहायला लागलं, परत आल्यानंतर रमाईला ते दिसलं, रमाईनं जखमेवर गरम हळद लावली, हळद लावता लावता रमाई बाबासाहेबांना म्हणाली -

‘छान झालं, आता परत जाणार नाही ना
शिकारीला! हरिणांना तुम्ही दिसताच वाटलं असेल
आज चिंता नाही, शिकारीला बैरिस्टर आलेले दिसतात.
म्हणजे आज आपलं मरण टळलं.’

साहेबांच्या लक्षात तिच्या बोलण्यातली खोच आली, ते गालातल्या गालात हसले, रामून आपली छान टिंगल केली याचा त्यांना छान आनंद झाला, पण त्यांनीही कढी केली, ते म्हणाले-

‘रामू! वाघा सिंहाच्या शिकारी करणारा युगंधर शिकारी मी! लहान सावजांना तसं वाटलं तर त्यात मला आनंदच आहे...’ आणि दोघेही खळखळून हसले.

उद्धवस्त संसारांची चिंता

एकदा बाबासाहेब जरा निवांतपणानं रमाईजवळ बसले होते, रमाई जरा मोकळ्या मनानं बोलत होती. आजूभाजूला तिला फार वाईट गोष्टी दिसत, माणसे सूप दारू प्यायची, घरात भांडणांना ऊत येई, ही माणसे बायकांना निर्दयपणे मारत, दारूमुळे अनेक संसार फाटले होते, चिचान्या बायका किती ठिगळं चसवतील? त्या सहन करीत, मार खात, धुमसत धुमसत संसार करीत.

काय करतील? त्यांचं तरी कोण वाली होतं? हे पाहून पाहून, ऐकून ऐकून रमाई त्रासून गेली होती, रमाईला सूप वाईट वाटे, बायकांचे हाल पाहावत नसत, हे पुरुष असं का वागतात? का दारू पितात?

रमाई मोठ्या काकुळतीच्या स्वरात बाबासाहेबांना सांगत होती, ‘आपण एवढी आंदोलनं करता, या दारूळयांचा बंदोबस्त करण्यासाठी का नाही एखादं आंदोलन करीत?’

बाबासाहेबांच्याही लक्षात ती गोष्ट आली होतीच. रमाई म्हणाली,
‘दारू पिणान्या नवन्यांना बायकांनी घरात घेऊ नये.’

‘या गरीब, अडाणी बायकांनी तेवढी हिंमत करायला पाहिजे ना! त्या निराधारच असतात, त्यामुळे नवन्यांचा राक्षसीपणा त्या चालवून घेतात.’

‘यासाठी स्त्रियांना सांगितलं पाहिजे, त्यांना जागं केलं पाहिजे, त्यांनी या अन्यायाविरुद्ध बंड करून उठलं पाहिजे.’

बाबासाहेबांना खूप आनंद वाटत होता. रमाईबदल आदर वाटत होता. शेजारची दारून निर्माण केलेली आमनुषता पाहून रमाई हे चोलत होती. दारूमुळे उद्भवस्त होणारे संसार पाहावत नव्हते. म्हणून ती चोलत होती. बाबासाहेब म्हणाले- 'हे जसं नवन्यांच्या आवतीत तसंच भावांच्या, मुलांच्याही आवतीत म्हणता येहील की नाही?'

'हो, दारू पिऊन येणाऱ्या भावांना बहिर्णीनी घरात घेऊ नये.'

'आणि दारू पिणाऱ्या मुलांना आयांनी घरात थारा देऊ नये.' बाबासाहेबांनी पुढी जोडली. 'हे सर्व मी लोकांना सांगणार आहे रमा.'

बाबासाहेब म्हणाले आणि एका भाषणात बाबासाहेबांनी ते सांगितलेही. त्या मागची उत्कट प्रेरणा रमाई होती.

'दारूबाज माणसे कशी असतात? ती कशी मरतात?

बाबासाहेब रमाईला समजावून सांगत होते. त्यांनी छोटी गोष्ट रमाईला सांगितली. ते म्हणाले,

'पाण्यावर एक बेढूक नाकांतोडावर बसणाऱ्या किळ्यांना स्वात मजेत राहात होता. पण त्याचा एक पाय सापानं तोंडात घरलेला आहे हे त्याच्या लक्षात त्या आनंदाच्या भरात येत नाही. पण संध्याकाळ होते आणि तो साप त्या बेडकाला ओढून पोटात रिचवायला लागतो. त्यावेळी त्याची सुटका नसते. तसं दारू पिणाऱ्या माणसांचं आहे.'

रमाईला गोष्ट मनापासून आवडली. तिनं साहेबांजवळून दारूच्या व्यसनाचा बंदोबस्त करण्यासंबंधीचं आश्वासन घेतलं.

आपला नवरा दारू पित नाही याचा तिला गर्व वाटत होता. कदाचित आपल्या पतीच्या मोठेपणाचं हेच रहस्य असावं असं तिला वाटलं.

'आपला नवरा दारूदा असता तर त्याचं काय झालं असतं? तो कोण झाला असता?' या प्रश्नांनी रमाईला हसूली आलं आणि ती अंतर्मुखाही झाली.

काळज्यांचा वणवा

महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह होता. आंदोलन पेटणार होतं. चवदार तळं झोपेतून खडबडून जागणार होतं. अस्युज्यांच्या जीवनात नवी पहाट उगवणार होती. सर्व कामाला लागले होते.

रमाईची प्रकृती तोळामासाच होती; पण त्यांनी बाबासाहेबांना विनंती केली.

'मी महाडला येऊ?'

'तू काय करणार महाडला येऊन?' बाबासाहेब म्हणाले.

'आम्ही तिथे कामं करू, स्वयंपाक करू.

लोकांना जेवू घालू.' असं रमाईचं म्हणणं होतं.

महाडच्या आंदोलनाची दगदग रमाईला झेपणार नाही हे बाबासाहेब जाणून होते. रमाईची तव्येत सूप संगत चालली आहे हे त्यांना माहीत होतं. ते रमाईला महाडला नेणार नव्हतेच.

रमाईला मात्र आपण महाडला जावंच असं मनापासून बाटत होतं. साहेब घरी आले आणि महाडला जायला निघाले की पुढंच आपण गाढीत जाऊन बसावं; नाही थोडेच म्हणणार आहेत. रमाईनं तयारी केली. साहेब आता येतील. मग येतील. सारखी ती बाट पाहात राहिली. पण नंतर तिला कळलं की साहेब कार्यालयातूनच परस्पर महाडला निघून गेले.

रमाईला सूप वाईट बाटलं. ती हिरमुसली. बराच बेळ रडत राहिली. रमाई आपली अशी अनेक दुःखं स्वतःला सांगत असे. स्वतःच ऐकत असे. स्वतःच स्वतःला समजावीत असे.

यावेळी महाडला तर रणक्रंदनच झालं. स्पृश्य हिंदूनी सत्याग्रही स्त्री-पुरुषांना आणि मुलांनाही बेदम मारलं. सूप नासधूस केली. यावेळी बाबासाहेबांचा सून झाला अशीही आवई समाजकंटकांनी पसरविली. ही आवई कानावर आली तेव्हा रमाईच्या जिवाचं काय झालं असेल?

रमाईच्या दुबळ्या जिवावर असे एकाहून एक आघात होत होते. यावेळीच आणखी एक घटना घडली. तिच्यामुळे रमाईच्या जिवाचा धरकाप उडाला. बाबासाहेब अनेक सत्याग्रहींना घेऊन रायगडावर गेले. तिथे त्यांनी शिवाजी महाराजांची समाधी पाहिली. इतरही अनेक ठिकाणं पाहिली. हिरकणीच्या टोकाला असलेलं रायनाकांच पडकं घर पाहिलं. गडावरून दिसणारं स्थालचं भव्य सौदर्य पाहिलं.

रात्री ते गडावरील धर्मशाळेतच झोपले. रात्री बारा बाजता खिडकीतून थंड पाणी टाकून त्यांना जागवलं गेलं. काही लोक बंदुका घेऊन त्यांना मारायला येत आहेत अशी अफवा पसरली होती. अर्धात आजूबाजूच्या भागातील हजारो माणसं बाबासाहेबांच्या रक्षणासाठी किल्ल्याच्या पायव्याशी बसली होती. काही माणसं मशाली पाजळून किल्ल्यावर पहारा देत होती.

बाबासाहेबांचा सून करायला निघालेले लोक आलेच नाहीत. त्या अफवेत तथ्य होतं. ही अफवा नंतर मुंबईपर्यंत गेली होती.

याहीवेळी रमाईच्या दुबळ्या काळजाचं पाणी पाणी झालं होतं. तिच्या जिवाचा धरकाप उडाला होता.

बाबासाहेब परत येईपर्यंत आणि त्यांना आपल्या आसवांनी भरलेल्या करुण ढोळ्यांनी पाहीपर्यंत रमाईच्या जिवात जीव नव्हता.

बडोयातही बाबासाहेबांवर यापूर्वी असाच हल्ला झाला होता. बाबासाहेब सयाजीरावांच्या नोकरीत रुजू झाले होते. ते एका पार्श्वाच्या हॉटेलात थांबले होते. भीमराव आंबेडकर अस्पृश्य आहेत हे कळले तेव्हा पाशी लोकांनी त्यांच्यावर हल्ला केला.

‘आमचं बोर्डिंग बाटलं.

मारा याला, ठार करा याला.’

वातावरण भयंकर तापलं होतं. मोठ्या काकुळतीनं भीमरावांनी त्यांना विनंती केली होती आणि ते त्यांच्या तावडीतून सुटले होते. रमाईचं कुंकू पोलादाचं महणून तेव्हा भीमराव आंबेडकर वाचले.

हे कळलं तेव्हाही रमाईचं काळीज फाटलं होतं आणि १९३२ साली?

पुणे कराराच्या वेळी बाबासाहेबांना सुनाच्या धमक्या देणारी पत्रं येत. लोक सुनशी ढोळ्यांनी त्यांच्याकडे पाहात. शिव्याशाप देत. अस्खा देश एका बाजून आणि बाबासाहेब एका बाजून. वातावरण केवढं तापलं होतं! यावेळी रमाईचं काळीज क्षणाक्षणाला जळत होतं. बाबासाहेबांना कुठे लपवू आणि कुठे नाही अशी रमाईची अवस्था झाली होती.

असंच १९३४ साली घडलं. भोर संस्थानातील अस्पृश्य परिषदेआधी विश्रांती व्यायला बाबासाहेब सिंहगडावर गेले. तिथून ते परिषदेला जाणार होते.

अस्पृश्यानं शिवाजीचा गड बाटवला असा आरडाओरडा करीत साठसत्तर स्पृश्य मंडळी लाठ्याकाठ्या घेऊन बाबासाहेबांना मारायला आली.

पण निर्भय बाबासाहेबांनी आपल्या तेजस्वी वाणीनं त्या माथेफिरूना शांत केलं. रमाईला हे कळलं तेव्हा तिनं अंथरूण धरलं.

१९३४ मध्येच बाबासाहेब दौलताबादेला गेले होते. किल्ला पाहायच्या वेळी तिथल्या तळ्याचं पाणी त्यांनी हातपाय धुवायला घेतलं. पहारेकरी मुसलमान होता. त्यानं आरडाओरडा केला. अनेक मुसलमानांना बोलावलं.

बाबासाहेब हा सर्वच प्रकार अंतर्मुख होऊन पाहात होते. त्यांना बाटलं,

मुसलमान तर अस्पृश्यता पाळत नाहीत. मग हा मुसलमान असा का वागतो? तो हिंदूचे का शिकला?

बाबासाहेब अत्यंत शांतपणे म्हणाले मी जर मुसलमान झालो तर या तळ्यातलं पाणी पिण्यास नकार देशील का? तुझा धर्म तुला काय शिकवतो?

मुसलमानाच्या ढोक्यात प्रकाश पडला. काही विपरीत घडू नव्ये महणून एक सशक्त शिपाईसुद्धा नंतर त्याने बाबासाहेबांसोबत दिला.

रमाई अशा नवच्याची बायको होती. तिला स्वस्थता लाभणं कठीण होतं.

तिच्या वाट्याला जळणंच होतं. तिनं स्वतः जळत एक सूर्य फुलवला.

बाबासाहेब म्हणजे मरणावर मात करणारा महामानव. मृत्यूच्या लढाईत हा महामानव कधीच पराभूत झाला नाही. पण अशा प्रसंगांनी रमाई मात्र कणकण मरत गेली.

रमाई अशी चिंतांच्या बणव्यात उभी होती. नवरा उजळावा म्हणून जळत होती. त्या जळण्याला आपलं सुंदर आणि मीलिक जीवन मानत होती.

आसवांच्या समुद्रातून प्रवास

१९३० सालची गोष्ट. पहिली गोलमेज परिषद होती. लंडनला बाबासाहेबांना सन्मानानं पाचारण करण्यात आलं होतं. सर्व शौद्धिक तथारी बाबासाहेबांनी केली. जाण्याचा दिवस ठरला. बाबासाहेब बोटीनं जाणार होते. घरातील वातावरण फार पूर्वीपासूनच रडवेलं झालं होतं. मोठ्या कामगिरीवर बाबासाहेब जाणार म्हणून आनंदही होता. बाबासाहेब दूर जाणार म्हणून दुःखही होतं. आनंदही अश्रूनी भिजत होता.

सगळीकडे बातमी पसरली होती. कार्यकर्त्यांमध्ये उत्साह संचारला होता. बाबासाहेबांना निरोप देण्यासाठी लोकांचे जमाव बोटीकडे धावले होते. धावत होते.

रमाईला वाटलं, आपणही जावं साहेबांना निरोप द्यायला! रमाईच्या गळ्यात आवंदा होता आणि ही इच्छाही होती.

‘मी येऊ साहेब तुम्हाला निरोप द्यायला?’

शब्द भिजले होते आणि ते कसेबसे ओढांपर्यंत आले होते. रमाईला बरं नव्हतं. बंदरावर खूप लोक असणार. खूप धावपळ तिथे होणार. खूप वेळ जाणार आणि ही दगदग रमाईला सहन होणार नाही म्हणून रमाईनं आपल्याला निरोप द्यायला येऊ नये. घरूनच तिनं आपल्याला निरोप द्यावा असं बाबासाहेबांना वाटत होतं. म्हणून -

‘नको, तू येऊ नकोस.

तुझी प्रकृती चांगली नाही.

तरी तू उगीचव माझी काळजी करतेस

तू प्रकृती सांभाळ आपली.’

रमाईचा उत्साह थोडा कोमेजला. पण साहेब म्हणतात तेही स्वरंच होतं. आपली इच्छासुद्धा खरीच होती. साहेब नाही म्हणतात तेव्हा शांत बसावं. असा विचार करून त्या शांत बसल्या. पण मन काही शांत बसेना. मन तर बाबासाहेबांना निरोप द्यायला बोटीवर जाऊन थडकलं होतं. बोटीच्या प्रवासापुढं या मनानं आपल्या सदिच्छांची फुलं अंथरून ठेवली होती.

पण रमाई मनात म्हणत होती. साहेब नाही म्हणाले म्हणून काय झालं? साहेबांना पुढं जाऊ देऊ! आणि नंतर आपण निघू! आपल्या वेढवा मायेचे मोल ते जाणत नाहीत असं थोडंच आहे?

आणि रमाई गेली. बंदरावर, लोकांनी तिथं मोठ्यांगी गर्दी केली होती. उत्साहाला मोठी भरती आली होती लोकांच्या. बाबासाहेबांवरील प्रेम लोकांच्या मनात मावत नव्हतं. बाबासाहेबांसंबंधीचा आदर या समूहाच्या आभाळातून सांडत होता. बाबासाहेबांचा जयजयकार होत होता. या जयजयकारानं सारं आसमंत दुमदुमून गेलं होतं.

‘बाबासाहेबांचा

विजय असो!’

‘बाबासाब कौन है!

दीन-दुःखिओं का राजा है।’

अशा घोषणा होत होत्या. असा जयजयकार होत होता. आणि बाबासाहेबांचं लक्ष रमाईवर गेलं. रमाईला वाटत होतं तसेच घडलं. बाबासाहेबांनी या मायेचं मोल जाणलं. या मायेची महत्ता त्यांना कळली. रमाई पाहात होती. बाबासाहेबांना आनंद झाला होता. या आनंदानं बाबासाहेबांचा चेहरा फुलला होता.

रमाई बाबासाहेबांजबळ पोचली. बाबासाहेबांनी रमाईला सोबत घेतलं. बोटीवर त्यांनी रमाईसोबत चहा घेतला. यशवंताचा लोभ केला. त्याला त्यांनी प्रेमानं कुरवाल्लं. त्याच्या केसातून हात फिरवला. बाबासाहेब खुशीत होते. एका ऐतिहासिक कामगिरीवर आपण जात आहोत याचा त्यांना आनंद वाटत होता. बोट सुटायची बेळ जबळ येत होती. वियोगाची घडी सलगी करू लागली होती. बाबासाहेब कार्यकर्त्याशी बोलले. मधल्या काळात कोणी कोणती कामं करायची ते सांगितलं. जबाबदारीचं वाटप केलं. सर्वांच्या सदिच्छा घेतल्या. रमाई बोटीचाहेर आली. रमाईनं साहेबांना ढोके भरून पाहिलं. बाबासाहेबांनीही ढोके पुसले.

रमाईनं बाबासाहेबांना यश चिंतिले. मनातल्या मनात त्यांनी बाबासाहेबांना सदिच्छा दिल्या. जिंकून या. यश घेऊन या. रमाई मनात सारखे म्हणत होती. रमाईचा गळा गदगदला होता. आपले कष्ट जिंकू लागले याचं त्यांना समाधान वाटलं. रमाईनं आपला जड झालेला हात हलविला. आणि बोट सुटली. त्यांनी बाबासाहेबांना असा निरोप दिला. रमाईचा प्रवास बाबासाहेबांच्या संसाराकडे सुरु झाला आणि बाबासाहेबांचा प्रवास सुरु झाला रमाईच्या आसवांच्या समुद्रातून! बौद्धिक संग्रामभूमीकडे!

रमाईच्या बांगड्या

रमाई नवन्याची जिवापाठ काळजी वाहात होती. खंगत होती.

१९३० साली आचेडकर लंडनला जायची तयारी करू लागले. पहिली गोलमेज परिषद होती, यावेळी रमाईची प्रकृती दासलली होती.

‘दुख से घटे शरीर’ असं कवीरानं म्हटलंच आहे. रमाईचं शरीर पोखरून निघत होतं. भीमराव या देशातील विषमतेशी भांडत होते. जीव धोक्यात घालत होते. या देशातील कोट्यवर्धीची गुलामी नष्ट व्हाची यासाठी ते एकाकीच लढत होते.

फतीला जिवापाठ जपणाऱ्या रमाईला मात्र या चिंता जाळत होत्या. काळजी रमाईचं रक्त सुकवीत होती. रमाईचं मन तडफडत होतं. क्षणभरही तिला स्वस्थता लाभत नव्हती. नीट

जेवण नाही. नीट झोप नाही. सारखी बाबासाहेबांची काळजी!

बाबासाहेब रमाईला समजावून सांगत. कधी प्रेमानं सांगत. कधी रागावूनही सांगत. पण रमाईच्या मनातील चिंतेची आग विझत नसे.

‘रामू! माझी इतकी काळजी करू नकोस,
मला काही होत नाही. पैशांची तशी अडवण
नाही. जेवण नीट घे. औषध वेळच्यावेळी घे.
माझी काळजी घेण्यापेक्षा तू स्वतःचीच
काळजी घ्यायला पाहिजे रामू! रामू तुला
जगले पाहिजे. माझ्यासोबत!’

बाबासाहेब असे कळवळून सांगत. रमाईला ते कळत असे पण बळत नसे.

‘साहेब तुम्ही बाहेर गेला की मला चैन नसते हो!

माझ्या आयुष्यात दुसरं काय जपू मी!

तुमच्याशिवाय जपण्यासारखं काय आहे माझ्या जीवनात,
रमाईचे ढोळे भरून येत. कारुण्य ओघकायला लागे.

बाबासाहेब लंडनला जायला निधाले. मोठ्या अस्वस्थ मनानं तिनं बाबासाहेबांना निरोप दिला. धारवाडच्या विद्यार्थी बसतिगृहाचे प्रमुख वराळे हेही यावेळी बाबासाहेबांना निरोप घायला आले होते.

बाबासाहेबांनी वराळेना सांगितलं,
‘वराळे, रमाईला जरा बरं नाही, तिची
प्रकृती जरा नीट राहात नाही. तिला तुम्ही
धारवाडला घेऊन जा. तिथली हवा उत्तम आहे.
तिथं रमाला बरं वाटेल.’

बाबासाहेब लंडनला गेले. इकडे रमाई वराळेसोबत धारवाडला गेली. सोबत लक्ष्मीबाई होती. धारवाडच्या मोकळ्या हवेत रमाईला बरं वाटू लागलं. तिची प्रकृती सुधारू लागली. नवा हुरूप येऊ लागला.

बरं वाटू लागलं. तशी रमाई बसतिगृहातील विद्यार्थीकडे लक्ष देऊ लागली.

एके दिवशी रमाईच्या लक्षात आलं की बसतिगृहाचं स्वयंपाकघर शांत आहे. स्वयंपाकघरात काहीही नव्हत. खान्य नव्हत. भाजीपाला नव्हता. तेल, मीठ नव्हत. काहीही नव्हत.

‘असं का हो वराळे?’

रमाईनं विचारलं.

‘बसतिगृहाची ग्रॅंट अजून आली नाही. मागची बाकी थकल्यानं वाणी उधार घायला तयार नाही.’

रमाईच्या लक्षात सारं आलं. रमाईला वाईट वाटलं. ती वराळेना महणाली -

‘मुलांना उपाशी ठेवणार?’

भुकेची आग रमाईला माहीत होती. तिनं हातातील सोन्याच्या बांगड्या काढल्या, गहाण ठेवायला पाठवल्या.

सर्व सामान आणायला सांगितलं. त्या दिवशी रमाईनं स्वतःच्या हातांनी स्वयंपाक केला. स्वतःच्या हातानं मुलांना जेवण वाढलं.

मुलं जेवत होती. रमाईचं काळीज सुपाएवढं होत होतं. मुलांना जेवण वाढणारे रमाईचे हात भुंडे होते. त्यात सोन्याच्या बांगड्या नव्हत्या; पण हे हात मुलांना आपल्या आईचे हात वाटत होते. मुलं तृप्त होत होती. भिजलेल्या ढोळ्यांनी आपल्या सांस्कृतिक मातेला पाहात होती.

विद्रोही पंढरपूर

रमाचा देवावर विश्वास होता. धर्मावर विश्वास होता. भीमराव आंबेडकर आगीत उढ्या घेत होते. रमाईचा नवरा बाबाच्या तोंडात हात घालत होता. नवन्याच्या जिवाला काही धोका होऊ नये म्हणून रमा उपासतापास करीत होती. पूजा करीत होती.

कधी देवाला नवसही चोले. भीमरावांना रमाचा हा देवखुलेपणा पटत नसे. पण तिच्या भावना ते समजून घेत.

कधी तिला ते जवळ बसवीत आणि देवधर्माचा फोलपणा समजावून सांगत. पूजेचा फोलपणा पटवून देत. नवसाची निरर्थकता तिच्या गळी उतरवत.

रमाईला नवन्याचं म्हणणं पटत होतं, पण मनातील संस्कार मानत नसत. नवन्याच्या चोरून ती पूजा करायची. देव लपवून ठेवायची. बाबासाहेबांच्या नजरेला काही पडणार नाही याची ती काळजी घेई. संस्कार असे वरचढ ठरत.

रमानं पंढरपूरबद्दल बरंच ऐकलं होतं. पांडुरंग हा भक्तांचे लळे पुरवणारा देव आहे. अशी तिची श्रद्धा होती. तिला चोखोबाबद्दल माहीत होतं. चोखोबाच्या बायकोचं चाळंतपण विठोबानं केलं. जनाईचं दळणकांडण त्यानं केलं. तिच्यासोबत गोवन्या थापल्या. या सर्व कथा तिच्याही कानावर होत्या. त्यामुळे कधीतरी पंढरपुरास जावं असं तिनं मनातल्या मनात ठरविलं. आषाढी-कार्तिकीला पंढरपुरला जावं. पांडुरंगाचं दर्शन घ्यावं. आपल्या नवन्याला सुरक्षित ठेव, सुखी ठेव, असं मागणं त्याला मागावं. यासाठी तिला पांडुरंगाचे वेध लागले होते.

आपला हा चेत साहेबांना पसंत पडणं शक्य नाही हे ती जाणून होती. तरी सुडा टाकून पाहायला काय हरकत होती? प्रयत्न करायला काय जात होतं?

‘पंढरपूरला जावं म्हणते.’

एके दिवशी घावरत घावरत तिनं आपलं मन बाबासाहेबांजवळ मोकळं केलं. रमाईचा हा

प्रस्ताव भीमरावांनी ऐकला आणि ते कढाडले,

‘खालच्या जातीच्या लोकांना पांडुरंग दर्शन देत नाही. सातशे वर्षांपूर्वी ते चोखामेळ्यालाही घेता आलं नाही. जो देव भक्तांना दर्शन देत नाही त्या देवाकडे कशाला जायचं आपण? जो देव पंढरांचं ऐकतो आणि प्रांजळ भक्तांना जवळ येऊ देत नाही तो देव काय कामाचा? काय करायचं त्या पंढरपूरचं?’

‘मग तुम्ही नाशिकला काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह का केला?’ रमानं आपली शंका पुढं केली.

‘देवाचं दर्शन घेण्यासाठी नव्हता तो सत्याग्रह रामू! तो लढा समतेचा हक्क बजावण्यासाठी होता. देव वर्गेरे सर्व गोष्टी फालतू आहेत. स्वर्ग वर्गेरे गोष्टी मूर्खपणाच्या आहेत हे मला माहीत आहे. पण रामू! आपण जर हिंदू आहोत तर हिंदूना मिळणारे हक्क आपणाला का मिळत नाहीत? आमचा लढा त्या हक्कांसाठी आहे.’

रमाला वाटलं, साहेब आता कढाडले आणि संतापले की ते कोणाची गय करीत नाहीत हेही तिला माहीत होतं. त्यामुळे ती विनवणीच्या सुरात म्हणाली-

‘चोखोबानं घेतलं तसं दर्शन मीही घेईन दुर्घना’

‘नाही’ भीमरावांचे शब्द ताठ झाले होते.

‘जिथं प्रवेश नाही तिथं जाण्यात अर्धच काय? ते पंढरपूर आपल्या उपयोगाचं नाही. बडवे, पडे-पुजारी अस्मृश्यांना देवाचं दर्शन घेऊ देत नाहीत. पांडुरंगही त्यांना बदलू शकत नाही. त्यांच्यात तो थोडीही माणुसकी निर्माण करू शकत नाही. काय करायचा असा पांडुरंग! आणि काय करायचं ते पंढरपूर? रामू माझां ऐक, तू आता पंढरपूरातून ढोकं काढून टाक आणि ढोक्यातून पंढरपूर काढून टाक.’ साहेब कठोर झाले होते.

रमाई हवालदिल झाली होती. रडवेली झाली होती. तिची भावना साहेबांना समजत नव्हती असं नाही, पण भावना विवेकरहीत असली तर फार घातकी ठरते हेही त्यांना माहीत होतं. निदान ही देवखुळी भावना घातकीच आहे याबदल त्यांच्या मनात शंकाच नव्हती. तरी साहेबांनी आपला राग आवरला आणि तिच्या मनाची समजावणी ते करू लागले.

‘रामू! आपल्या त्यागानं, गोरगरिबांच्या सेवेनं आपण दुसरं नवं पंढरपूर उभं करू! तिथं लोक भक्तीसाठी नाही तर क्रांतीसाठी येतील.’

रमा ऐकत होती. पतीच्या शब्दाबाहेर जाणं तिला अशक्य होतं. साहेबांवढा विद्वान माणूस तिनंही पाहिलाच नव्हता. आपला हा महान पती आपल्या अहिताचं सांगेल अशी कल्पनाही तिला करता येण शक्य नव्हतं. ती ऐकत होती. साहेब बोलत होते.

‘बुद्धिवादाचं पंढरपूर आपण निर्माण करू! तिथे विज्ञाननिषेचा गजर होईल. ती विवेकाची येठ होईल. तिथून समतेचा विचार गावोगावी जाईल. तिथून स्वातंत्र्याचे विचार गावोगावी जात राहतील. चंधुत्याचा सुंगंध तिथून देशाला मिळेल. इथे घडतील न्यायाची उपासक मनं. असं पंढरपूर आपण घडवू.

साहेब चोलत होते. रमाई चकीत होऊन ऐकत होती.

'त्या पंढरपुरात देव असणार नाही. ते माणसांचं पंढरपूर असेल. माणसाला माणूस भेटवणारं ते पंढरपूर असेल. आपलं पंढरपूर माणसांचा महिमा वाढवील. ते माणसाला मोठं करील. ते कोणालाच नकार देणार नाही. आपलं पंढरपूर माणसांचा गीरब गाईल.'

रमाईला साहेबांचं चोलणं पटलं. तिच्या डोक्यात उजेड पडला.

'पंढरपूरला जायचं नाही.'

हा निर्धार तिनं केला.

'साहेब म्हणतात ते पंढरपूर वसविण्यासाठी आपणही आपल्यापरीनं हातभार लावला पाहिजे असा निश्चय तिनं केला.

'साहेब, आता पंढरपूरला जायचा हट्ट सोडला.

डोक्यातून पंढरपूर पार काढून टाकलं.'

असं ती म्हणाली. तिच्या या निर्धारानं बाबासाहेबांना खूप आनंद झाला.

तू नसतीस तर...

लंडन

रमा!

३० डिसेंबर १९३०

कशी आहे रमा तू? तुझी, यशवंताची आज मला खूप आठवण आली. तुमच्या आठवणीनं मन खूपच हळवं झालं आहे आज. मागल्या काही दिवसातली माझी भाषणं फारच गाजली. परिषदेतली सर्वोत्कृष्ट भाषणे, प्रभावी वक्तुत्वाचा सर्वोत्कृष्ट नमुना असं माझ्या भाषणांच्याल इकडच्या चर्तमानपत्रांमधून लिहून आलं आहे. या पहिल्या गोलमेज परिषदेतील माझ्या भूमिकेचा विचार मी करीत होतो. आणि आपल्या देशातील सर्व पीडितांचे संसार माझ्या डोळ्यापुढं उभे राहिले. दुःखांच्या ढोंगरांसाली ही माणसं हजारो वर्षे गाडली गेली आहेत. या गाडलेपणाला पर्याय नाही हीच त्यांची समजूत आहे. मी हेराण होतो आहे रमा! पण मी झुंज देतो आहे. माझी बौद्धिक शक्ती परमवीर झाली होती जणू! खूप भावना मनात दाढून आल्या आहेत. खूपच हळवं झालं आहे मन. खूपच व्याकूळ झालं आहे मन. आणि घरातल्या तुम्हा सर्वांची आठवण आली. तुझी आठवण आली. यशवंताची आली.

मला तू बोटीवर पोचवायला आली होतीस. मी नको म्हणत होतो तरी तुझं मन तुला धरवलं नाही. तू मला पोचवायला आली होतीस. मी गोलमेज परिषदेला जात होतो. माझा सर्वत्र जयजयकार सुरु होता. तू पाहात होतीस. तुझं मन गदगदून आलं होतं. कृताथतिनं तू ओथंबून आली होतीस. तू शब्दांनी चोलत नक्हतीस. पण तुझे ढोळे जे शब्दांना सांगता येत नसते तेही सांगत होते. तुझं मीन शब्दाहून अधिक चोलके झालं होतं. तुझ्या गळ्यातील

आवंदा तुझ्या ओढांपर्यंत येऊन थडकत होता. ओठातील शब्दांच्या भाषेपेक्षा डोळ्यातील आसवांचीच भाषा त्यावेळी तुझ्या मदतीला धावली होती.

आणि आता इथं लंडनमध्ये या सान्याच गोष्टी मनात उभ्या राहिल्या आहेत. मन नाजूक झालं आहे. जीवात कालवाकालव होत आहे-

कझी आहेस रमा तू! आपला यशवंत कसा आहे? माझी आठवण काढतो तो! त्याचं संधीवाताचं दुखाण कसं आहे? त्याला जप रमा. आपली चार मुळे आपल्याला सोडून गेलीत. आता आहे फक्त यशवंत, तोच तुझ्या मातृत्वाचा आधार आहे आता. त्याला आपण जपलं पाहिजे. यशवंताची काळजी घे रमा!

यशवंताला खूप अभ्यास करायला लाव. रात्री अभ्यासाला उठवीत जा. माझे बाबा मला अभ्यासासाठी रात्री उठवीत. तोबर ते जागे राहात. मला ती शिस्तच त्यांनी लावली. मी उठलो, अभ्यास सुरु केला की ते झोपत असत. अगदी प्रारंभी मला रात्री अभ्यासाला उठण्याचा कंटाळा येई. त्यावेळी अभ्यासापेक्षा झोप महत्वाची वाटे. पुढे तर आयुष्यभरासाठी झोपेपेक्षा अभ्यासाच भोलाचा वाटत राहिला. याचं सर्वात जास्त श्रेय माझ्या बाबांना आहे. माझ्या अभ्यासाची वात तेवत राहावी म्हणून माझे बाबा तेलासारखे जळत राहात. त्यांनी रात्रीचा दिवस केला. अंधाराचा उज्जेड केला. माझ्या बाबांच्या कषांना आता फळं आली. फार फार आनंद बाटतो रमा आज. रमा यशवंताच्या मनाला असाच अभ्यासाचा छंद लागला पाहिजे. ग्रंथांचा त्यांन ध्यास घेतला पाहिजे.

रमा! वैभव, श्रीमंती या गोष्टी निरर्थक आहेत. तू अवतीभोवती पाहते आहेसच. माणसं अशाच गोष्टीच्या सारखी मागं लागलेली असतात. त्यांची जीवनं जिथून सुरु होतात तिथंच थांबलेली असतात. या लोकांची आयुष्ये जागा बदलीत नाहीत. आपल्याला असं जगून चालायचं नाही रमा. आपल्याजवळ दुःखांशिवाय दुसरं काहीच नाही. दारिद्र्य, गरिबी यांच्याशिवाय आपल्याला सोबत नाही. अडचणी आणि संकटं आपल्याला सोडीत नाहीत. अपमान, छळ, अवहेलना या गोष्टी आपल्याला सावलीसारख्या जखडलेल्या आहेत.

मागे अंधारच आहे. दुःखांचे समुद्रच आहेत. आपला सूर्योदय आपणच झाले पाहिजे रमा. आपणच आपला मार्ग झाले पाहिजे. त्या मार्गविर दिव्यांची ओळ आपणच झाले पाहिजे. त्या मार्गविर जिदीचा प्रवास आपणच झाले पाहिजे.

आपणाला दुनिया नाही. आपली दुनिया आपणच निर्माण केली पाहिजे. आपण असे आहौत रमा म्हणून म्हणतो यशवंताला खूप अभ्यास करायला लाव.

त्याच्या कपड्यांची काळजी घे. त्याची समजूत घाल. त्याच्यात जिद जागव. मला तुझी सारखी आठवण येते. यशवंताची आठवण येते.

रमा, दिवसभर गोलमेज परिषदेत एक युद्ध सुरु असते. हा अस्मितेचा संग्राम आहे. सगळी शक्ती एकबदून ही लढाई आपण लढलो पाहिजे. मी हरता कामा नये रमा! मला चैन पडत नाही ती यामुळे! म्हणून मी संसाराकडे फारसं लक्ष पुरवू शकत नाही. पण रमा तुला

सांगू, तू आहेस इथे म्हणून मला कोणती चिंताही वाटत नाही. तुझ्या भरवंशावर मी इथे मुक्त मनानं वावरतो. ज्ञानाची शिखरं चढून जाताना तू मला मागे पाहण्याची गरज भासू देत नाहीस. तसे झाले असते तर... मी नवं अंतराळ जन्माला घातले आहे, नवं भवितव्य फुलवितो आहे. पण यावेळी तू माझ्या फाटक्या संसाराला ठिगळं लावीत आहेत. आपल्या काळजाची ठिगळं.

मला कळत नाही असं नाही रमा. मला कळतं की तू दुःखांच्या या बणव्यात स्वतः करपून जात आहेस. पाने गळत जावीत आणि जीव सुकत जावा त्याप्रमाणे तू होत आहेस. पण रमा मी तरी काय करू? एका बाजून हात धुवून पाठीशी लागलेलं दारिद्र्य. दुसऱ्या बाजून माझ्या जिहीनं घेतलेला वसा. वसा झानाचा.

आपल्या देशातील गरीब, अडाणी, लाचार, जिवांना माणूस करायचं आहे. त्यांना न्याय मिळवून घायचा आहे. त्यासाठी आपण आपली बीद्रिक, मानसिक व वाचिक शक्ती अमाप वाढवायला हवी. विरोधकांना आपला धाक वाटला पाहिजे. आपला धाक म्हणजे आपल्या झानाचा धाक. त्यासाठी मी धडपडतो आहे. रमा, माझा जीव जळतो आहे माणसांची ही बाताहत पाहून. त्यामुळे अन्न-पाणी, मजा-मीज अझा सर्वच गोर्टीकडे पाठ फिरवून मी स्वतःला झानाच्या आगीत ढकलून दिलं आहे. ही आगच मला आग करील असा विश्वास मला आहे.

मी झानाचा सागर उपसतो आहे. मला इतर कशाचे यावेळी भान नाही. पण ही शक्ती मला मिळण्यात तुझाही वाटा आहे. तू इथं माझा संसार शिवत चसली आहेस. आसवांचं पाणी घालून माझं मनोबल वाढवीत आहेस. म्हणून मी चेभान मनानं झानाच्या तळगभाचा वेध घेतो आहे.

अशावेळी माझं लक्ष विचलित करणारं काही घडलं की मनाचा स्फोट होतो माझ्या! मी चेफाम होतो. मी संतापतो. पण मला वेळ नाही रमा. मला फुरसत नाही इतर गोर्टीकडे लक्ष घायला. मी संतापी नाही. मला झानाच्या भुकेनं संतापी चनबलं आहे. मी इतरांसारखा वागलो, हसण्या-खिदलण्यात, मनोरंजनात आणि आळसात वेळ गमावला तर? तर दुःखाचा मला उगमच सापडणार नाही. विषमतेच्या चिजं कुणी लावली, कधी लावली हे मला कळणारच नाही. या विषमतेच्या मुळांना कुरून अन्नपाणी मिळतं ते मला कळणारच नाही आणि सामाजिक न्यायाचा मातृकोशाही मला गवसणार नाही. बंधुभावाचे पीक कसं घ्यायचं ते मला कळणारच नाही. मला हे सर्व कळवं हा ध्यास मला लागला आहे. या ध्यासाने मी झापाटल्यासारखा झालो आहे. या झापाटलेपणाला कशामुळेही दुखापत झाली की मी संतापतो. अशाच एका संतापाच्या भरात मी यशवंताला सूप मारलं होतं. मी जसा निर्दयच झालो होतो.

‘नको हो मारू त्याला

नेणता आहे. काय कळतं त्याला?’

असे काकुळतीनं म्हणून तू त्याला पोटाशी घेतलं होतं. पण मी चेफाम झालो होतो. खरं सांगू रमा, मी निर्दय नाही. पण जिहीचे पंख पसरून आकाशात उडणाऱ्या मला कोणी सादही

घातली तरी यातना होतात. माझ्या मनाला स्वरचटतं आणि माझ्या रागाचा भडका उढतो. मलाही हृदय आहे रमा! मी कळवळतो. पण मी बांधला गेलो आहे क्रांतीशी! म्हणून मला माझ्या स्वतःच्या भावना चितेवर चढवाव्या लागतात. त्याच्या तुला, यशवंतालाही कधी इला पोचतात. हे सरं आहे. पण यावेळी रमा मी हे उजव्या हातानं लिहितो आहे आणि ढाव्या हातानं अनावर झालेली आसवं पुसतो आहे. सुडक्याला सांभाळ रमा. त्याला मारू नको. मी त्याला असं मारलं होतं त्याची आठवणही कधी त्याला करून देऊ नको. तोच आता तुझ्या काळजाचा एकुलता एक घड आहे.

माणसांच्या धार्मिक गुलामगिरीचा, आर्थिक आणि सामाजिक उच्चनीचतेचा आणि मानसिक गुलामगिरीचा पत्ता मला शोधायचा आहे. माणसाच्या जीवनात या गोष्टी ठाण मांडून बसलेल्या आहेत. त्यांना पार जावून किंवा पुरुन टाकता आलं पाहिजे. समाजाच्या स्मरणातून आणि संस्कारातूनही या गोष्टी नाहीशा झाल्या पाहिजेत.

या गोष्टी नाहीशा करण्याचा आणि समाजात समता, बंधुता, स्वातंत्र्य आणि सामाजिक न्याय या गोष्टी निर्माण करण्याचा ध्यास मला लागला आहे. या ध्यासात मी स्वतःला जावून घेतो आहे. हे सर्व सापडणार नसेल, हे सर्व जमणार नसेल तर माझा जगून उपयोग काय? मला इतरांसारखं नाही जगायचं. इतरांना सन्मानानं जगता यावं यासाठी मला जगता आलं नाही तर मी स्वतःला नष्ट करून घेणंच मला अधिक आनंदाचं वाटेल.

रमा! तू हे वाचते आहेस आणि तुझ्या ढोळ्यात आसवं आली आहेत. कंठ दाटला आहे. तुझं काळीज घरधरायला लागलं आहे. ओठ कापू लागले आहेत. मनात उभे राहिलेले शब्द ओठापर्यंत चालतही येऊ शकत नाहीत. इतकी तू व्याकूळ झाली आहेस.

तू गरिबाची लेक. तू माहेरीही दुःखंच झेलली. गरिबीत गांजली. तिथंही तू अर्धपोटी राहिली. तू तिथंही करपतच होतीस आणि माझ्या संसारातही तुला उपाशीच राहावं लागलं. माहेरीही तू कष्ट उपसलेस आणि केवळ माझ्या युगवेडामुळे माझ्या संसारासाठीही तुला कष्ट उपसावे लागत आहेत. पण तू स्वाभिमानी आहेस. कोणाच्या दयेवर जगणं तुला आवडत नाही. कोणाची मेहरभानी तुला मान्य नाही. कोणाचे उपकार तुला त्यामुळेच नको असतात.

तू एकदा मला तुझ्या बाळपणातली आठवण सांगितली होतीस. शेजारी एक मध्यम वयाची चाई आजारी होती. पोटात काही नव्हतं. तुला हे कळलं. तू तिच्या घरी गेलीस. डाळ-भात शिजविलास. तिला खाऊ घातलं. तिला बरं बाटू लागलं. तिला तरतरी आली. तिने तुला महटलं-फार भरं होईल पोरी तुझं. सोनं होईल तुझ्या आयुष्याचं. मोठी गुणाची आहेस तू पोरी.

मोठ्या कृतज्ञ आवाजात तिनं बरील शब्द उच्चारले आणि तुला एक ढब्बू पैसा दिला. तू लहान होतीस. तुला आनंद झाला. पण तुझ्या आईच्या लक्षात ही गोष्ट आली. तिने हा पैसा कुरून आणला ते तुला विचारलं. तू घडलेली हकिकत सांगितली आणि तुझ्या आईला राग आला. तुला तिनं शिक्षा केली. अडीअडचणीत लोकांना मदत करावी यात वाईट काही नाही. उलट ती फार चांगली गोष्ट आहे. पण हे सर्व काही न घेता करावं. त्याचा मोबदला घेऊ नये.

मोबदला घेतला की सेवेचं, मदतीचं मूल्य नष्ट होतं.

असे संस्कार तुझ्यावर झाले. त्यामुळे तू मोठी स्वाभिमानी आहेस. म्हणूनच तू देण शिकलीस. घेण शिकली नाहीस. तुला देण माहीत आहे. घेण माहीत नाही. मला या तुझ्या स्वाभिमानाचा फार गर्व वाटतो रमा! खूप आनंद होतो. म्हणून तू मला समजावून घेतलेस. आपल्या पोयचावडीतील घरी एकदा असाच उदास झालो होतो. घरातल्या अडचणीनी हवालदिल झालो होतो आणि एवढ्या गरिबीचा गाढा ओढत असतानाही तू मृणालीस -

'मी आहे सांभाळायला

घरातल्या अडचणी मनात ठेवीन

घरातली दुःखं रस्त्यावर येऊ देणार नाही.

गरिबाची लेक आहे मी. अडचणीसोबत

जगायची सवय आहे मला. तुम्ही काळजी

करू नका. संसाराचा हा काटेरी मुकुट मी जिवंत

आहे तोवर खाली टाकणार नाही.'

आणि सगळं आभाळच फाटलं रमा. अनेक वर्षांपासून साठलं होतं ते आता अनावर झालं होतं. आसवं अनावर झाली होती. तुझ्या लुगाड्याच्या फाटक्या पदराने तू माझी आसवं पुसलीस. फाटक्या पदरान! आताही तो पदर माझ्या ढोक्यांसमोर फडफडतो आहे. त्या काळात तो पदर तू खूपदा शिवलास. त्याचं फाटणं थांबत नव्हतं आणि तुझं जिही शिवणंही थांबत नव्हते.

पुष्कळ गोष्टी आपल्याला शिवायच्या आहेत. खूप खूप गोष्टी फाटल्या आहेत. माणसं स्वप्नंही पाहू शकत नाहीत. कारण मनंच फाटली आहेत. नजराच फाटल्या आहेत. हे सर्व लोकच हजारो वर्षे एकाच ठिकाणी थांबून आहेत. जागा सोडायची सोय नाही. जागा सोडून जायला वाटा नाहीत. असलेली एखाद-दुसरी वाट विस्कटून ठेवलेली. मरणं दूख धरून बसवलेली.

रमा, तू माझ्या आयुष्यात आली नसतीस तर? तू मनःसाधी म्हणून मिळाली नसतीस तर? तर काय झालं असतं? केवळ संसारसुखाला घ्येय समजणारी स्त्री मला सोडून गेली असती. अर्धपोटी राहणं, गोवन्या वेचायला जाणं, वा शेण वेचून त्याच्या गोवन्या थापणं किंवा गोवन्या थापायच्या कामावर जाणं कोणाला आवडेल? स्वयंपाकासाठी इंधन गोळा करायला जाणं मुंबईत कोण पसंत करील? घराला ठिगळं लावणं, वस्त्रांना शिवत राहणं, एवढ्याच काढ्याच्या पेटीत महिना निभला पाहिजे, एवढंच धान्य, एवढंच तेलमीठ पुरलं पाहिजे हे माझ्या मुखातून बाहेर पडलेले गरिबीचे आदेश तुला गोड वाटले नसते तर? तर माझं मन फाटून गेलं असतं. माझ्या जिहीला तडे गेले असते. मला भरती येत गेली असती आणि तिला त्या त्या वेळी लगेच ओहोटीही लागली असती. माझ्या स्वप्नांचा स्वेळच पार विस्कटून गेला असता रमा! माझ्या जीवनाचा सगळा सूच बेसूर झाला असता. सगळीच मोडतोड झाली असती.

सगळाच मनःस्ताप झाला असता. मी कदाचित सुरटी वनस्पतीच झालो असतो.

पण तू मनःसाथी मिळालीस आणि अडचणीना, गरिबीला वाकविणारी शब्दी मला मिळाली. माझ्या स्वप्नाना पंख फुटले. माझ्या मनात नवनवे दिवस उग्रू लागले. माझी पावळ निर्भय झाली. माझं चालण संभीर झालं. मनात खूप दिवसांपासून दाढून होतं. तुझ्याशी प्रत्यक्षात बोलावं असं खूपदा वाटत होतं. पण जमलं नाही कारण काम, धावपळ, वाचन-लेखन, येणारे-जाणारे, भेटी-गाठी.

तुझ्याशी बोलावं, मन मोकळं करावं असं कधीकधी वाटे. पण परत परत ते मनात दडपळं गेलं, ओठापर्यंत येऊनही मागं फिरलं. मन भरलेलं. पण तुझ्यापुढं अंथरायला वेळ नाही. जीव तुडंच भरून आलेला पण तुझ्यापुढं ओतायला जमलं नाही.

म्हणून आज जरा निवांतपणे या पत्रातून मोकळा होतो आहे. तुझी आठवण झाली. रात्रीचे अकरा वाजले आहेत. एकटा आहे. दिवसभर गोलमेज परिषदेचं काम सुरू होतं. तिथं संपूर्ण नवं विश्लेषण मी मांडलं. माझं म्हणणं सत्य होतं आणि ते पटवून देणारे युक्तीवाद प्रस्तर होते. सत्याकडे पाठ फिरविता येईल पण सत्य नाकारणार कसं?

...तर यावेळी मन तुझ्याशी बोलायला आतुर झालं आहे. तू आठवते आहेस मला. यावेळी तूच फक्त मनात उभी आहेस. संपूर्ण मनाचा परिसर तूच व्यापला आहेस. मन फक्त आता तुझ्यासाठी व्याकूळ झालं आहे. तुझ्या यातनांनी पार हळवं झालं आहे.

स्वयंपाकासाठी सरपण वेचायला तू पोयचावडीपासून दादर-माहीमर्यादेचे रस्ते तुडवले, अडचणी तुला चिढवीत होत्या. वरळी चिलेजला गोवन्या थापायचं काम तू केलंस.

बाळाराम माझा मोठा भाऊ! तो कमावता. काही काळ लुष्करात तो बँडमास्तर होता. पुढं सातारा पोलीस दलात त्यानं नोकरी केली. तो मोठा लहरी. मागे १९२३ मध्ये मी मुंबईत येणार म्हणून बाळारामाने घरातील लोकांना नवे कपडे घेऊन दिले होते. आणि तू स्वतःसाठी चांगलं लुगडं घ्यावं म्हणून तुला त्यानं पैसे दिले होते. पण तू स्वतःसाठी लुगडं घेतलं नाहीस. माझ्यासाठी धोतरजोडी घेतली. मला झोपायला गादी नाही. ढोक्याखाली घ्यायला उशी नाही म्हणून तू गादी घेतली. उशी घेतली आणि जेवण्यासाठी खाली बसावं लागे. मी जेवायला खाली बसू नये. पाटावर बसून जेवावं म्हणून तू छान पाट घेतलास. स्वतःसाठी नाही घेतलं तू काही. घेतलं ते सर्व माझ्यासाठी. त्यात तुला अपार सुख वाटलं. हीच तुझी सुखाची व्यास्था होती.

पण तू स्वाभिमानीही तेवढीच होतीस. १९२३ साली मी परदेशातून येणार होतो. माझी वाताहत होत होतीच. पण तुझीही त्याहून वाताहत चालली होती. आपण जण दुष्काळात होरपळत होतो. अडचणीच्या आगीत जळत होतो. कार्यकर्त्यांना तुझे आणि यशवंताचे उपासतापास पाहवले नाही. तुमची वाताहत पाहवली नाही. त्यांनी काही पैसे जमा केले तुला देण्यासाठी. तू त्यांच्या भावनांचा आदर सन्मान केलास पण तू ते पैसे घेतले नाहीस. दुःखे आपल्याला हरवतात की आपण दुःखांना हरवतो? अडचणी आपल्याला वाकवतात की आपण

सगळाच मनःस्ताप झाला असता. मी कदाचित सुरटी वनस्पतीच झालो असतो.

पण तू मनःसाधी मिळालीस आणि अडचणीना, गरिबीला वाकविणारी शब्दी मला मिळाली. माझ्या स्वप्नाना पंख फुटले. माझ्या मनात नवनवे दिवस उग्रू लागले. माझी पावळ निर्भय झाली. माझं चालण संभीर झालं. मनात सूप दिवसांपासून दारून होतं. तुझ्याशी प्रत्यक्षात बोलावं असं सूपदा वाटत होतं. पण जमलं नाही कारण काम, धावपळ, वाचन-लेखन, येणारे-जाणारे, भेटी-गाठी.

तुझ्याशी बोलावं, मन मोकळं करावं असं कधीकधी वाटे. पण परत परत ते मनात दडपळं गेलं. ओठापर्यंत येऊनही मागं फिरलं. मन भरलेलं. पण तुझ्यापुढं अंथरायला वेळ नाही. जीव तुडंच भरून आलेला पण तुझ्यापुढं ओतायला जमलं नाही.

म्हणून आज जरा निवांतपणे या पत्रातून मोकळा होतो आहे. तुझी आठवण झाली. रात्रीचे अकरा वाजले आहेत. एकटा आहे. दिवसभर गोलमेज परिषदेचं काम सुरू होतं. तिथं संपूर्ण नवं विश्लेषण मी मांडलं. माझं म्हणणं सत्य होतं आणि ते पटवून देणारे युक्तीवाद प्रस्तर होते. सत्याकडे पाठ फिरविता येईल पण सत्य नाकारणार कसं?

...तर यावेळी मन तुझ्याशी बोलायला आतुर झालं आहे. तू आठवते आहेस मला. यावेळी तूच फक्त मनात उभी आहेस. संपूर्ण मनाचा परिसर तूच व्यापला आहेस. मन फक्त आता तुझ्यासाठी व्याकूळ झालं आहे. तुझ्या यातनांनी पार हळवं झालं आहे.

स्वयंपाकासाठी सरपण वेचायला तू पोयचावडीपासून दादर-माहीमर्यादेचे रस्ते तुडवले, अडचणी तुला चिढवीत होत्या. वरळी व्हिलेजला गोवन्या थापायचं काम तू केलंस.

बाळाराम माझा मोठा भाऊ! तो कमावता. काही काळ लघ्करात तो बँडमास्तर होता. पुढं सातारा पोलीस दलात त्यानं नोकरी केली. तो मोठा लहरी. मागे १९२३ मध्ये मी मुंबईत येणार म्हणून बाळारामाने घरातील लोकांना नवे कपडे घेऊन दिले होते. आणि तू स्वतःसाठी चांगलं लुगडं घ्यावं म्हणून तुला त्यानं पैसे दिले होते. पण तू स्वतःसाठी लुगडं घेतलं नाहीस. माझ्यासाठी धोतरजोडी घेतली. मला झोपायला गादी नाही. डोक्याखाली घ्यायला उशी नाही म्हणून तू गादी घेतली. उशी घेतली आणि जेवण्यासाठी खाली बसाव लागे. मी जेवायला खाली बसू नये. पाटावर बसून जेवावं म्हणून तू छान पाट घेतलास. स्वतःसाठी नाही घेतलं तू काही. घेतलं ते सर्व माझ्यासाठी. त्यात तुला अपार सुख वाटलं. हीच तुझी सुखाची व्याख्या होती.

पण तू स्वाभिमानीही तेवढीच होतीस. १९२३ साली मी परदेशातून येणार होतो. माझी वाताहत होत होतीच. पण तुझीही त्याहून वाताहत चालली होती. आपण जण दुष्काळात होरपळत होतो. अडचणीच्या आगीत जळत होतो. कार्यकर्त्यांना तुझे आणि यशवंताचे उपासतापास पाहवले नाही. तुमची वाताहत पाहवली नाही. त्यांनी काही पैसे जमा केले तुला देण्यासाठी. तू त्यांच्या भावनांचा आदर सन्मान केलास पण तू ते पैसे घेतले नाहीस. दुःखे आपल्याला हरवतात की आपण दुःखांना हरवतो? अडचणी आपल्याला वाकवतात की आपण

अडचणीना वाकवतो? गरिबी आपल्याला उद्धवस्त करते की आपण गरिबीस उद्धवस्त करतो? या मूळ जिदीनं, शांतपणे तू दुःखांशी, अडचणीशी आणि गरिबीशी भांडत होतीस.

हे स्वरे की गरिबी हरणार होती. हे स्वरे की दुःखे अगतिक होणार होती. हे स्वरे की अडचणी शरण येणार होत्या. पण तरी त्यांनी तुझी अग्निपरीक्षा घेतली. या परीक्षेत त्यांनी तुला खूप छळलं.

दुष्ट लोक असतातच नेहमी. निंदकांचे निवडूंग खूप असतात. असे दुष्ट लोक, असे निंदक लोक माझ्याबदल वेड्यावाकड्या अफवा पसरवीत. समाजाचं मन माझ्याबदल कलुषित होईल असे प्रयत्न माझा उत्कर्ष पाहून जलणारे लोक करीत. त्याचा त्रास मला कमी आणि तुला जास्त होई. तू जास्त संवेदनशील होतीस. पण मनानं तू काटकही होतीस. तुला हे कळे. कोणाचं महत्व वाढणार नाही याचीच काळजी लोक अनेकदा घेत असतात. पण असे हे आघात पचवण्याची सवय तुला चांगली झाली होती. तरी तू स्वतःच्या अशूंशी वेगळं नातं निर्माण केलं होतंस. तू रडत होतीस. पण तुझे अशू तुला दुबळे करीत नसत. तुझी आसवे तुला कणखर बनवत. टणक बनवत. अशूंशी जणू तू असा करार केला होता. तुझ्या अशूंची पाठ भूतकाळाकडे - गतकाळाकडे आणि तोंड भविष्याकडे असे. जिथून सूर्य उगवतो त्या क्षितिजावर तू प्रेम केलंस. अंधार जिथून मागं हटत जातो त्या उदयावर तुझा विश्वास होता. म्हणून तुझ्या अशूंनी तुला लहान केलं नाही. मोठं केलं. समर्थ केलं.

माझा मोठा भाऊ बाळाराम नोकरीला होता. त्याला शेसब्बाशे पगार मिळे. पण तो स्वतंत्र राहात असे. दारिद्र्यानं तुझी चालवलेली वाताहत पाहून अनेक कार्यकर्ते हळहळले. त्यांनी बाळारामाला कुटुंबात राहण्यास भाग पाडलं. त्यामुळे तुमचे हाल कमी झाले. पण त्यांनंतर बाळारामाने एका तरुण मुलीशी लम्न करण्याचा हटू धरला. बाळारामाच्या वयात आणि या मुलीच्या वयात फारच अंतर होतं. 'तुझ्या वयाला साजेशा विधवेशी तुझा विवाह लावून देऊ.' मी म्हणालो. हीच तुझीही इच्छा होती. पण बाळाराम भडकला.

आतापर्यंत तू शिकलास. मित्र आणतोस. त्यांना जेवू घालतोस. बायकोला त्याची खरकटी भांडी घासायला लावतोय.

माझा आणि माझ्या संसाराचा सत्यानाडा करायला तू निधालास.

ज्या भांड्यांचा तू वापर करतोस ती भांडी तरी तुझ्या कमाईची आहेत काय?

असे तो फार फार बोलला. मला खूप यातना झाल्या. मी त्याला घरातून चालता हो म्हटलं.

तो घरातून बाहेर जायला निधाला पण जाताना भांडी, कपडे घेऊन जायला लागला. असं करू नका असं आजूबाजूच्या सर्व लोकांनी सांगितलं पण बाळाराम काही ऐकेना. या घरातल्या सर्व वस्तू माझ्या कमाईच्या आहेत. त्या मी इथे ठेवणार नाही. असा त्रागा करू लागला. तू कोपन्यात बसली होतीस. अगतिक, मुळमुळू रडत होतीस.

तो म्हणाला होता. ही भांडी मी परव्या लोकांना फुकटात वाटून टाकीन. पण इथं ठेवणार

नाही आणि त्यानं भांडी घराबाहेर फेकायला सुरुवात केली. लोकांनी बाळारामाला घराबाहेर नेलं. भांडी गोळा करून घरात आणून ठेवली.

असा आपला संसार रमा! एकेक भोग होते ते आपण भोगले.

बाळाराम नायगावला बी.डी.डी. चाळीत खोली करून राहू लागला. दारूचं त्याला भयंकर व्यसन होतं. दारू पिण आणि मला वाईट महणणं या दोन गोषी तो नेमानं करीत असे.

मी ग्रंथ वाचणार, मी लेखन करणार, त्यात कोणी व्यत्यय आणला तर मी चिडणार, त्यामुळे आणि इतरही कारणामुळे माझ्याविरुद्ध एक गट तयार झाला होता. जमेल तिथे हे लोक माझ्याविरुद्ध बोलत, कागाळ्या करीत, काही माणसांच्या स्वभावात हा द्वेषाचा अथांग साठा असतो, तो कधी संपत नाही इतका अंतहीन असतो. बाळाराम या माझ्या विरोधकांच्या गटात सामील झाला होता. बाळारामाच्या रूपानं जणू देवदत्तच माझ्या वाटवाला आला होता. तुझ्या मनाला या सर्वच गोषींच्या मोठमोठ्या जखमा होत होत्या. मी पाहात होतो.

माझा परोक्तीचा द्वेष बाळारामानं केला. तरी मुलांवर त्याचे सूप प्रेम होतं. पगार झाला की तो भरपूर खाऊ घेऊन येई. चाळीजवळ उभं राहून सुडक्या, मक्या असे ओरडत असे. यशवंत आणि मुकुंद धावत जात. त्याचे तो पटापट मुके घेई. रस्त्यावरच तो मुलांना खाऊ खायला लावी. इतरांनी व मुलांनी घरी चला म्हटले की रडत असे आणि मी तुमच्या घरात कधीही येणार नाही असं महणत असे.

तुला हे समजलं की तुला सूप दुःख होई. तू गरिबाची मुलगी होतीस. तुला स्वतःची दुःख नव्हतीच. मुलांची आणि माझी दुःखेच तुला आपली वाटत. या तुझ्या त्यागाने, तू माझ्यासाठी साल्ल्यास त्या सुस्तांनी मला एका नैतिकतेशी जोडलं. मला एका नैतिक उंचीवर सतत ठेवले. तुझ्या दुःखांनी मला मूल्यांशी जोडलं. त्या तुझ्या यातनांनी मला एक शिस्त दिली. स्वयंशासन दिलं. या स्वयंशासनाने मला भटकू दिले नाही.

रमा मी माणूसच होतो. माझ्या जीवनात स्त्रिया आल्या नाहीत असंही नाही. पण मी समजून उमजून त्या मोहापासून दूर राहिलो.

एक स्त्री आली ती इस्थर इळिकेल. मुंबईच्या शाळेत ती शिक्षिका होती. दुसरी होती सरू. सरस्वती. फळबाली. नागपूरकडची. आपल्या चाळीतच तिसच्या मजल्यावरील शेवटच्या खोलीत ती राहात असे. अडीअडुचणीला ती आपल्याला पैसे देई. कधी येई तेव्हा सुखदुःखाचं बोलत राही. तुला तिचा राग येई. पाहिला ती सुंदर होती. तू तिच्याशी भांडत होती. तुला माहीत आहेच. १९१८ सालच्या जूनमध्ये ती आपल्याकडे शेवटची आली. एक गाठोडं ठेवून निघून गेली. कायमची. त्या गाठोडयात एक नवी धोतरजोडी होती आणि दीडशे रुपये होते.

आणि तिसरी फॅनी फिजिझरालड. लंडनची. माझ्याशी लग्न करावं अशी तिची इच्छा होती हे सरं आहे. भारतातील ज्या गोरगरिबांसाठी आणि दीन दलितांसाठी मी कार्य करतो त्यात सामील ढाबे असे ध्येय तिनं मनाशी बाळगलं होतं. पण रमा मी तिला नकार दिला. या स्त्रियांची माझ्यासाठी सूप काही करायची तयारी होती. पण मी त्याकडे पाठ फिरविली. मी

त्यांचा अवमानही केला नाही. त्यांना फसवलंही नाही. मी त्यांना सन्मानानं दूर ठेवले. आणि हे मी का करू शकलो?

रमा हे मला जमलं त्याला कारण आहेस तू. एक तर माझ्या ध्यासानं मला चांधून टाकलं होते. माझ्या मनाचा सर्व परिसर आणि सर्व अंतराळच त्याने व्यापून टाकले होते. झानासाठी मनानं आकांत सुरु केला होता, झानाची आगच मला लागली होती आणि स्त्रीला माझ्या जीवनात महत्वच उरलं नव्हतं. कारण माझी जगण्याची, आनंदी होण्याची, कृतार्थता आणि समाधान मानण्याची शीली ठरून गेली आहे. माझी तृप्तीची दिशा ठरून गेली आहे. काही महत्वाचं वाचलं, जीवनातील प्रश्नांवर प्रकाश पाढणारं काही वाचलं, मला चिंतनाच्या वाटेवर धावायला लावणारं काही वाचलं की मला अपार समाधान लाभते. जीवनातल्या प्रश्नांची उकळ करणारं, जीवनाच्या गाठी सोडणारं माझ्या हातून काही लिहून झालं की मी कृतार्थ होतो. नवे काही सांगता आलं की मला अपूर्व अशी तृप्ती लाभते. माझं एखादं पुस्तक प्रकाशित झाले तर मूल झाल्यानं होणाऱ्या आनंदाहून मला केवढातरी अमोल आणि अजोड आनंद मिळतो. या सर्वच गोष्टीपासून मला स्त्रीसुखापेक्षा केवढातरी आनंद मिळतो. मनाने हे कधीतरी मानले, मन या समजुतीवर स्वार झाले आणि माझ्या जीवनातलं मादी म्हणून स्त्रीचं स्थान संपलं. मी मनानेच या मोहांपासून दूर झालो आणि तू, तुझा त्याग, तू खात असलेल्या खस्ता, मला दिसत होत्या. तू माझा फाटलेला संसार आपल्या कट्टांच्या सुईदोन्यानं शिवत होती ते मी पाहात होतो आणि माझे मन सरळ होई. मनातील मोहाचे धुकं विरून जाई. तुझं हे कारुण्य दीपस्तंभासारखं उभं नसतं, मला वरवर, उंचउंच खेचून नेणारा माझा झानाचा ध्यास नसता तरा! तर एखादेवेळी माझ्या हातून तशी चूक घडलीच नसती याची खात्री मीही देऊ शकलो नसतो. कदाचित किनारे नसलेल्या प्रवाहासारखा मी झालो असतो तू नसतीस तर? जप रमा, यशावंताला. घरातील सर्वांना आणि एक कर. मला जपतेस तशी स्वतःला जप. माझी घेतेस तशी स्वतःची काळजी घे. पीर पर. धीरापोटी अत्यंत गोमटी फळं निपजतात. परिस्थिती आपली परीक्षा पाहते आहे असे समज रामू! जप स्वतःला. जशी जपतेस मला. लवकरच यायला निघेन काळजी करू नकोस.

सर्वास कुशल सांग.

कळावे,

तुझा
भीमराव

करुणेच्या कवितेची अखेर

रमाई स्वतःच्या मृत्यूला धायरत नव्हती. बाबासाहेबांच्या जिवाला काही धोका होऊ नये यासाठी तिचा जीव तिच्या डोळ्यात जमा झाला होता.

‘आता माझी एकच अपेक्षा आहे. मला भरल्या कपाळानं जायला मिळावं. हिरव्या लुगड्यानं मला जाता यावं.’ रमाई असं अधूनमधून बाबासाहेबांजवळ चोले.

‘असं भरल्या घरात अशुभ चोलू नकोस रमा! तू माझ्यासाठी, आपल्या कुटुंबासाठी सूप खस्ता खाल्ल्या आहेत. तू असं चोललीस की मी तुला सुख देऊ शकलो नाही याचं मला विशेषच वाईट वाटतं.’

मरणासंबंधी रमाई चोलू लागली की बाबासाहेब तिच्या तोंडावर हात ठेवीत. हळवे होत. गदगदून जात.

रामूला आपल्या संसारात दुःखांच फार मिळाली याची कल्पना बाबासाहेबांना होती. तरी तिच्यामुळेच तर आपण झानाच्या अंतराळात भराऱ्या मारू शकलो, तिच्या भरोशावर संसार सोडून आपण निश्चिंतपणे झानाच्या सागराच्या तळाशी जाऊ शकलो हे ते ओळखून होते. बाबासाहेब म्हणत-

‘रामूचं माझ्यावर फार मोठं कर्ज आहे. मी काहीही केलं तरी ते फिटणार नाही.’

म्हणूनच ते म्हणत -

‘रमा जिथून जगायला प्रारंभ करायचा तिथून तू मरणाची भाषा बोलते आहेस.’

‘जिथून प्रकाशायचं तिथून तू विझ्ञाण्याची भाषा करते आहेस.’

‘तुझा-माझा दिवस आता कुळ उगवला आहे रमा.’

आता तर रंगभूमीचा पडदा उघडला आहे.

आणि तू!

तू पढ्याआड जाण्याची भाषा करते आहेस.

तू जाऊ नकोस रमा! तू गेलीस की माझं घरच मोडून जाईल.’

रमाईला हे पटत होतं. पण तिला बाबासाहेबांचा सूर्य वर चढताना दिसत होता. तिला गौरव बाटत होता. पण तिचा चंद्र निस्तेज होत अदृश्य होण्याच्या मार्गावर होता. चंद्राची भूमिका संपली होती. सूर्याच्या गैरहजेरीत घरात उजेड होण्याची रमाईची भूमिका! ही भूमिका तशी संपत नव्हती. पण खुह चंद्रानंच तसं ठरवून टाकलं होतं.

१९३४ च्या शेवटी बाबासाहेब वेस्टला गेले होते. चार दिवसांनी ते मुंबईला परत आले. रमा यावेळी अंयरुणाला सिल्लल्या होत्या. एकेक पाऊल टाकत आजार त्यांना घेरत होता. रमाईच्या आयुष्याभोवती मृत्यूची एकेक सावली उतरत होती. बाबासाहेबांना चिंता कुरतदू लागली.

बाबासाहेबांनी अनेक नामवंत डॉक्टरांना सांगितलं. त्यांचे इलाज सुरुच होते. सतत चार महिने चढउतार होत होते. १९३५ मधील मे महिन्याच्या शेवटी रमाईचा आजार सूपच यिकोपाला गेला.

रमाईच्या जीवाभोवती क्षयानं पाश आवळला होता. रमाईचं प्रत्येक पाऊल आता मरणाच्या अंपारात पडत होतं. परिस्थितीचं गांभीर्य लक्षात येताच बाबासाहेबांना तातडीचा निरोप गेला,

मुलांचं बसतिगृह स्थापन करण्यासाठी ते मुंबईपासून जवळच असलेल्या पनवेलला गेले होते. ते ताबडतोच घरी आले.

यावेळी बाबासाहेब पोयबाबडीत राहात नसत. ते दादरला स्वतःच्या प्रशस्त घरात राहात असत. या घराचं नाव त्यांनी 'राजगृह' हे ठेवलं होतं. बाबासाहेब या आपल्या राजगृहात आले.

डॉक्टरांना ते गदगदल्या गळ्यानं म्हणाले,
‘डॉक्टर, माझी रामू मरता कामा नये.

बाबासाहेब आत गेले. लोक जमले होतेच. बाबासाहेब रमाईजवळ जाऊन बसले. बाबासाहेबांच्या जीवनाची साथीदार आता शेवटच्या प्रवासाला प्रारंभ करीत होती. बाबासाहेबांची प्रिय रामू आता मृत्यूच्या तळ्याच्या शेवटच्या पायरीवर उभी होती. जगाचा निरोप घेण्याचा क्षण तिच्या जवळ जवळ सरकत होता.

बाबासाहेबांशी सूप काही चोलावं असं रमाईला वाटत होतं. पण ती चोलू शकत नव्हती. तिची जीभ जड झाली होती. जिभेतली शक्तीच संपली होती. ती फक्त व्याकूळ नजरेन बाबासाहेबांकडे पाहात होती. अनिमिष ढोळ्यांनी ती आपल्या आयुष्याच्या सर्वस्वाकडे पाहात होती.

बाबासाहेब तिच्याजवळ असे कवचितच बसले असतील. हा बहिष्कृतांचा हृदयसमाट आपल्या पत्नीजवळ इतक्या व्याकूळ मनानं पूर्वी कधीच बसला नसेल.

रमाला वाटत होतं अदी घडी पूर्वी कधीच आली नव्हती. पुढं येणारही नाही. एरवी त्यांच्या ढोक्यात दुनियेभरचे सर्व प्रश्न वादक्त असायचे. उत्तरासाठी हट्ट घ्यायचे. त्या प्रश्नांनाही वाटत असावं इथंच आपणाला आपली उत्तर मिळतील.

रमाईला वाटत होतं. याक्षणी मात्र त्यांच्या ढोक्यात आपल्याशिवाय काहीही नाही. यावेळी त्यांच्या मनावर फक्त आपलं नाव लिहिलं आहे. त्यांच्यावर आता फक्त आपलीच निर्वेध सत्ता आहे. या क्षणावर केवळ आपला हक्क आहे.

रमाईला वाटत होतं. आपल्या या युगप्रवर्तक पतीशी ही घडी साधून सूप चोलून घ्यावं. तिला वाटे साहेबांना म्हणावं,

‘यशवंताची काळजी घ्या. आता तेवढाच आपल्या
काळजाचा गोळा उरला आहे. बाकी आपल्या
काळजाचे सर्वच तुकडे आपण स्वतः उद्धस्त
होत जमिनीत पुरले. आता आपल्या वंशाचा
यशवंताच्या रूपानं एकुलता एक दिवा उरला आहे
आता, तुम्हीच त्याची आई व्हा. माझी
उणीव त्याला भासू देऊ नका. त्याला आईची माया द्या.’
असं सूप काही बाबासाहेबांना सांगावं असं रमाईला वाटत होतं आणि ती चोलू शकत

नव्हती. तिची जीभ लुळी पडली होती. घायाळ पक्षाच्या पंखाप्रमाणे तिची जीभ निर्जीव झाली होती.

'माझ्यासाठी रहू नका. माझ्यासाठी रडत बसू नका
देशातील सारी बेवारस दुःख तुमची वाट पाहात
आहेत. या तुमच्या क्रांतीकरांनी त्यांची आसवं पुसा'

असं कळवळून त्या क्रांतिमंताला सांगावं असं रमाईला उत्कृष्टपणे वाटत होतं. पण तिची जीभ आता दगडासारखीच झाली होती. तिच्या जिभेनंच आता तिच्याशी अबोला खरला होता.

'तुम्ही मला खूप दिलं. मी भरत्या कपाळानं
जात आहे. याचं मला अपार सुख होत आहे.
रामूला आपण काहीही सुख दिलं नाही
असं वाढून घेऊन दुःखी होऊ नका.'

सगळ्या

दुःखितांची दुःखं तुम्ही काळजावर कोरून घेतली
आहेत. त्यात पुन्हा या नव्या दुःखाचं ओझं
तुमच्या काळजाला नको.'

असं त्या पेटत्या जिवाला सांगावं असं रमाईला वाटत होतं. पण ती बोलू शकत नव्हती.
तिच्या वाणीनंच तिला दगा दिला होता.

'तुम्ही माझे पती आहात या एका सुखापुढं
माझी हजार दुःखं पार मरून गेली आहेत.
कोणीच कोणाला देऊ शकणार नाही ते तुम्ही
मला दिलं. तुमच्यासाठी मी काही छोटी दुःखं भोगली
पण आता त्यांचाही केवढा गौरव वाटतो. अशा
दुःखाचे अलंकार युग्युगातून एखाद्याच स्त्रीच्या
वाटवाला येतात साहेब! मला ही दुःख देऊन
माझ्यावर केवढे उपकार केले तुम्ही! कृतज्ञता
तरी कशी व्यक्त करू?'

असं खूप काही बोलावं असं रमाईला वाटत होतं. पण शब्दच फुटत नव्हते. शब्दांनीच तिच्याकडे पाठ फिरविली होती.

बाणी हरपली होती. नजर हरपून जाईपर्यंत तिला आपल्या पतीकडे पाहून घ्यायचं होतं. तिच्या भोवती पडणारे मृत्यूचे पढदे बाजूला सारून आपल्या जिंदगीच्या सर्वस्वाकडे ती व्याकूल ढोक्यांनी पाहात होती. आता तिला तेवढंच शक्य होतं.

याबेळी चाचासाहेब तिच्याजवळ नसते तर तिला हे मरण कळू जहरासारसं वाटलं असतं. पण चाचासाहेब तिच्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणी तिच्यापाशी चसले होते. तिच्यासाठी तिच्या

मरणाचा हा सोहळा अनुपम होता.

युगंधराची पत्नी ती! ती एका महापुरुषाची पत्नी होती! ही रमाई! रमाई आता अस्तक्षितजावर उभी आहे. ही बेळ आणि संपूर्ण अस्तक्षितिज तिच्यासाठी सुगंधी सोन्यानं मढवलेलं होतं.

या त्यागस्विनीला बाबासाहेब कॉफी पाजत होते. ती जे बोलूही शकत नव्हती ते बाबासाहेब ऐकत होते. तिला औषध देत होते आणि डोळ्यातील आसबांचा आणह थांबवीत होते. खिन्न मनानं महापुरुष रमाईला मोसंबीचा रस पाजत होता. ग्रंथाच्या गावातला एक महाग्रंथ आपल्या रामूची अखेरेची सेवा करीत होता.

‘तुला बरे वाटेल रामू! माझ्यासाठी आणि
आपल्या यशवंतासाठी तुला जगलं पाहिजे
रामू! मन खंबीर ठेव रामू! अजूनही
तू मरणावर मात करू शकतेस.’

बाबासाहेब रामूशी बोलत होते. रामू ऐकत होती. आता ऐकण्याच्या पलीकडे निघालेली रमाई ऐकत होती. पण त्याहून ती पाहात होती. काळोख दाटत चाललेल्या डोळ्यांनी ती आपल्या झुंजार पतीकडे पाहात होती. मरतानाही तिला सुख याचं वाटत होतं की मरताना, डोळे मिटताना डोळ्यांना जे दिसावं ते तिला दिसत होतं. तिला पाहता येत होतं.

त्या समाधानानं ती बाबासाहेबांकडे पाहात होती. तिची नजर क्षीण होत होती. पण बाबासाहेबांची आकृती अंधुक होत नव्हती. तिच्या पतीची आकृती अधिक प्रस्तुर आणि विराट होत होती. महासूर्यासारखी देदीप्यमान होत होती.

मिटणाऱ्या डोळ्यांनी ती हे अपूर्व सुख भोगीत होती.

यशवंत हा तिचा आता एकुलता एक मुलगा, तो उदासवाणे रडत होता. आईला शेवटचं पाहात होता.

‘माझ्या यशवंताची काळजी च्या, त्याला रागावू नका.’

पण हेही ती सांगू शकत नव्हती.

भोवती खूप लोक होते. अंगणात गर्दी मावत नव्हती. कोट्यवधी रंजल्यामांजल्यांची आई आता शेवटचा निरोप च्यायला सिद्ध झाली होती. कोट्यवधींची सांस्कृतिक माता आता त्यांना अंतरणार होती. शेवटचा क्षण यशवंताच्या आईकडे झेपावत होता. तो क्षण त्याला पोरकं करणारा होता. तो क्षण बाबासाहेबांचा संसार मोदून टाकणारा क्षण होता. अंधाराचा एक अदृश्य लोळा राजगृहात शेवटच्या घटका मोजणाऱ्या रमाईच्या इवासाकडे सरकत होता.

रमाई प्रसन्न होती. ज्यानं मरणावर विजय मिळविला ते स्मित तिच्या मुखावर उतरलं होतं. मृत्यू त्या स्मितानं हवालदिल झाला होता. मृत्यू दुबळा झाला होता.

‘मला सोदून जाऊ नको रमा. अजून खूप मनांपर्यंत उजेड न्यायचा आहे. असंख्य घरांमध्ये प्रकाश पेरायचा आहे. हा समाज आणि हा देश प्रकाशात उभा करण्यासाठी तुझी साथ

हवी आहे रमा. रमा तू मर्ल नको!

बाबासाहेबांचे शब्द मुकाट हंचरत होते. आसवं ओघळत होती. ही आसवं तेवढी बोलत होती. अळकोश करीत होती.

रमाईनं बाबासाहेबांच्या ढोळ्यातून ओघळणारी आसवं पुसायला हात वर केला. हा हात आसवांपर्यंत गेलाच नाही. अध्यावर गेला आणि पिकलेलं पान झाडावरून पडावं तसा गवून पडला.

बाबासाहेबांच्या आसवांना उत्तर नव्हत. त्याच्या ढोळ्यातून धावणाऱ्या आसवांपर्यंत पोचून शकलेल्या रमाईच्या हाताला उत्तर नव्हत.

२७ मे १९३५ रोजी रमाईची प्राणज्योत मालवली.

दिवस अस्त घेऊनच उगवला होता.

सकाळची नऊ वाजताची वेळ होती.

एक करुणा शांत झाली.

एका करुणेच्या महाकाव्याची समाप्ती इथं झाली.

सगळं घर आणि घराचा परिसर आकांतात उभा राहिला.

‘रामू रामू’

बाबासाहेबांनी हंचरडा फोडला.

‘आई, आई’

यशवंतानं शोक मांडला.

तो रमाईला कवटाळू लागला. त्याच्या ढोक्यावरचं मातुळत्र पार फाटून गेलं होतं.

‘रामू, तू मला सोहून गेली, तुला मी काहीही

सुख दिलं नाही. तू माझ्यासाठी सूप स्वस्ता साल्ल्या.

अपार त्याग केलास रामू तू.’

बाबासाहेब धाय मोकळून रळू लागले.

शोकाच्या कल्लोळात राजगृह बुहून गेलं.

महापुरुष अगतिक झाला होता. एकाकी झाला होता.

रमाईच्या अंत्यविधीची तयारी सुरु झाली.

‘माझ्या रामूला पांढरी पातळं आवडत. तिला आता शेवटचं पांढरं पातळ नेसवा.’

बाबासाहेब फाटलेल्या आवाजात म्हणाले.

‘सौभाग्यवतीला हिरवी चोळी, हिरवं पातळ च्यायचं असतं.

ते सौभाग्याचं लेणं असतं.’

लोकांनी बाबासाहेबांना समजावून सांगितलं. त्यांनी मूक संमती दिली.

राजगृहापुढे चाळीस पन्नास हजार लोक जमले होते. प्रेतयात्रा निघाली तेव्हा दुपारचे दोन वाजले होते. वरकीच्या स्मशानाकडे प्रेतयात्रा निघाली. रमाईचा एकुलता एक यशवंत हातात

शिंकाळं घेऊन पुढे चालला होता.

अग्निसंस्कार झाला. इथं रमाई हरपली. बाबासाहेबांची रामू हरपली. कोटवधी रंजल्या गांजल्यांची सांस्कृतिक माता, महामाता त्यांना अंतरली.

एक कारुण्य इथं थांबलं-

कारुण्याच्या महाकाव्याची शेवटची ओळ इथं पूर्ण झाली.

अंधार : न मावळणारा

वरळीच्या स्मशानात रमाईला अम्नी देण्यात आला. आयुष्यभर जीव जळला. देहही जळला. चितेवर आता उरलासुरला देहही जळत होता. हजारो लोक जमले होते. रमाईसाठी रडत होते. आपल्या सांस्कृतिक मातेच्या मृत्यूनं ते शोकाकूल झाले होते. बाबासाहेबांची तर एक बाजूच पांगळी झाली होती. ते सुन झाले होते. ढोळे भरून भरूनच येत होते.

‘मी नवं पंढरपूर बसविणार आहे.

नवं विद्रोही पंढरपूर उभं करणार आहे.

ते पाहृच्या आधीच तू गेलीस रमा.’

असं काही मनात येई आणि बाबासाहेबांचे ढोळे भरून येत.

‘आपण रमाला सुस देऊ शकलो नाही’

ही संत त्यांच्या मनाला टोचत होती

‘मी तिच्या भरवशावर संसार सोहून

निर्धोकपणे झानसाधना केली. ती

इमारतीच्या पायातील चिन्यासारखी आहे.’

असं काही मनात येई आणि बाबासाहेबांचे ढोळे भरून येत.

यशवंतानं रमाईच्या चितेला अम्नी दिला त्यावेळी बाबासाहेबांचं काळीज निखारा पडल्यागत कळवळलं. सूप वेळ चिता जळत होती. जळतच होती, पण आता रमाईची ही चिता विझत आली होती. आणि बाबासाहेबांच्या मनाची चिता मात्र पेटतच होती. ढोळ्यातील आसवांनीही ती विझत नव्हती.

दुसऱ्या दिवशी ते वरळीच्या स्मशानभूमीवर गेले. कोणालाही न सांगता गेले. एकटेच गेले. वेळ सायंकाळची होती. सामसूम झालं होतं. रमाईला अम्नी दिला त्या ठिकाणी ते गेले. त्यांचं मन हरवलं होतं. या हरवलेल्या मनानं ते हरवलेल्या त्यांच्या रमाईला शोधू लागले.

त्या राखेच्या दिगान्याकडे केविलवाणे पाहात ते सूप वेळ बसले होते.

एकटेच बसले होते.

एकटेच रडत होते.

अंधार पढू लागला होता.
 हा अंधार रमाईच्या नसण्याचा होता.
 हा अंधार कधीच मावळणार नव्हता.
 या न मावळणाऱ्या अंधारात
 बाबासाहेबांचा
 केवळ एक शब्द
 रडत राहणार होता.
 तो शब्द होता : 'रमा'
 'रमाई' ...

ही वेळ अश्रूनी भिजलेली. उदास. बाबासाहेबांच्या ढोळ्यापुढे रमाई हा शब्द व्याकूल अश्रूंचं विराट झाड होत होता. रमाई करुणेचं वेल्हाळ होत होती. अश्रू अंतःकरण पिळवून बोलत होते. दुःखाचा गहिवर गदगदला होता. बाबसाहेबांच्या हवालदिल काळजात उमाळ्यावर उमाळे फुटत होते. करुणेची फुलं त्यांच्या नजरेत दाटली होती. अवतीभोवती सर्वत्र करुणेची फुलं कासाचीस झाली होती. उमाळून येणाऱ्या आसवांत भिजत होती. ही सारी अश्रूची करुणा बोलत होती. बाबासाहेब धाय मोकळून रडत होते. आपल्या हृदयाचे तुकडे जोडत होते. कोणी बोलत नव्हत. पण त्यांचं फाटलेलं काळीज ऐकत होतं. अश्रू अश्रूंचं मनोगत ऐकत होते. एक महाअगतिकता एका महादुःखाचं स्वगत ऐकत होती.

'पुसा ही पोरकी आसवं साहेब!
 आता, आणली एवढंच सुख द्या. असं समजा की-
 तुमची वेढी भाबडी रमाईच तुमच्या ढोळ्यातील आसवं पुशीत आहे-
 तुमचा हात दुःखांची आसवं फुसणारा!
 तुम्ही जळणाऱ्या जंगलांना आणि रडणाऱ्या आभाळाला कुशीत घेणारे!
 दुःखांच्या दुनिया तुमच्या हातानं स्वतःची आसवं पुसून घेतात.
 तुमचा हात ढोळ्यांना आसवांच्या पुरातून बाहेर काढणारा!
 माणसांच्या सौंदर्याचं संविधान लिहिणारा!
 या हाताला आणि तुमच्या ढोळ्यांना स्वतःच्या आसवात गुंतवू नका साहेब!
 आणि या आसवांना थांबायला सांगा.
 मला माहीत आहे ती मोठी जिही आसवं आहेत.
 पण,
 ही तुमच्यासाठीच जगलेली रमाई सांगते म्हणून थांबवा!
 आणि या स्मशानात थांबू नका साहेब!
 मला माहीत आहे -
 तुम्ही उदास झालात की पराकोटीचे हळवे होता. अशा व्याकूल क्षणी तुम्ही अनेकदा

स्मशानात येऊन बसला आहात.

स्मशानात...

जिथे तुमच्या बडिलांच्या शबाला अमी दिला. तिथे येऊन बसला आहात. आणि बडिलांच्या सोबत मनातल्या मनातही संभाषण केलं आहे. तुमचा जन्म ज्यांच्या पोटी झाला, तुम्ही मोठं चाहवं म्हणून तुमच्या वाटेवरील काळोखात स्वतःचं काळीज जाळून ज्यांनी उजेड केला, त्या सुभेदारांशी तुम्ही काय बोलत होता? मला माहीत आहे.

तुम्ही त्या स्मशानात आपल्या दुःखांची ओङ्की उतरत होता!

जखमांची गाठोडी सोडत होता. तुमच्या मनात एक महान स्वप्न पेरणाऱ्या आपल्या पित्याशी तुम्ही बोलत होता!

मीही तुमच्या सोबत असायची! अनेकदा!

तुमच्या मुक्या अश्रूचा आळोळा मला ऐकू येत होता.

अजूनही ऐकू येतो साहेब तो आकांत मला!

तसेच आपण आताही या स्मशानात येऊन बसला आहात.

तुमच्या आसवांनी आताही तसंच महानिवारण मांडलं आहे!

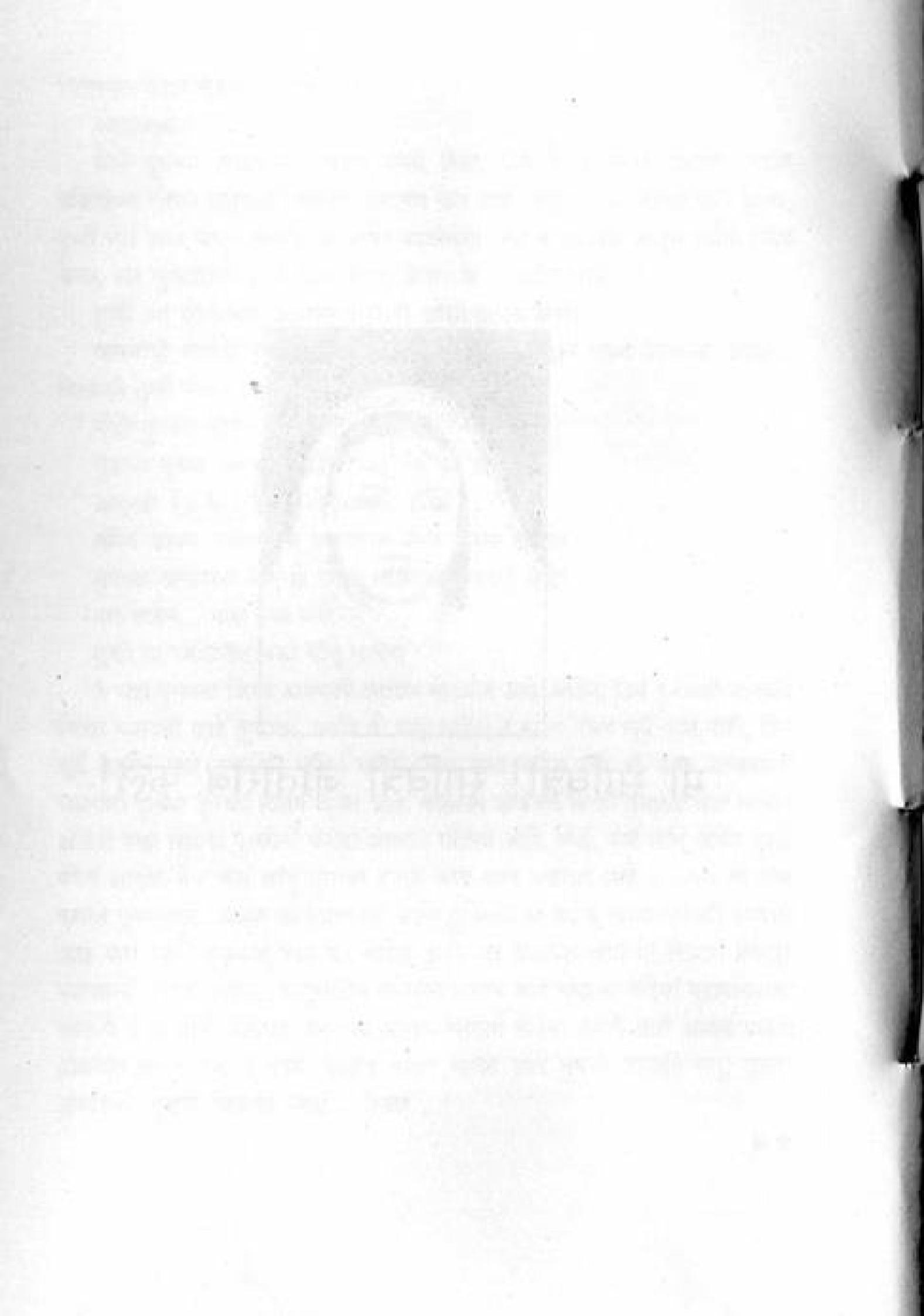
पण साहेब... माझं ऐका साहेब!

तुम्ही या स्मशानात नका थांगू साहेब!

ते पाहा तुम्हाला जिवंत माणसांचे स्मशान बोलवीत आहे. साहेब, तिथं मारलेली मानवता जिवंत करायची आहे तुम्हाला. आणि तो पाहा बहिष्कृत भारत. जिथं सूर्य जात नाही, तिथं सूर्य व्हायचं आहे तुम्हाला. म्हणून म्हणते, थांगू नका साहेब इथं! ती पाहा अपमानांनी जळगारी दुनिया तुमच्या दिशेनं खावत आहे. फाटलेले अगातिक संसार तुम्हाला साद घालीत आहेत! पाहा साहेब! दुःखांनी केवढा आकांत मांडला आहे. कसं, कसं सांगू साहेब तुम्ही कोण आहात ते? कसं सांगू तुमच्या हातून काय काय घडणार आहे ते? पण मी पदर पसरते तुमच्यापुढं. आपण या देशातल्या आणि दुनियेतल्या सर्व दुःखांना पोटाशी धरणारी आई व्हा! त्यांचे कनवाळू बाप व्हा साहेब तुम्ही. या देशाच्या अंधारात विद्रोही पंदरपुरं बसवायची आहेत तुम्हाला. माणुसकीचं संविधान व्हायचं आहे तुम्हाला साहेब! महामानवाला स्वतःचे फक्त ढोळे असतात. स्वतःची आसवं नसतात साहेब! तुमची सारी आसवं माझ्या ढोळ्यात द्या साहेब. हे एवढं, एवढंच मागणं मागते आहे तुमची लाढकी रामू! तुमची उजायिनी! तुमची जिवलग रमाई... 'रमाई'...!

मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले!

मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले!

मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले! भोवतीची ही सारी दुःखं आणि कहूं मला आई म्हणतात. माय म्हणतात. कोणी काकू म्हणतात. माता आणि महामाताही म्हणतात. स्वरेच मी संपूर्णपणे आईच आहे. पण लोकांना वाटतं मला माय म्हणावं. म्हणतात. लोकांना वाटतं मी त्यांची सांस्कृतिक महामाता आहे. आणि ते तसं म्हणतात. कधी वाटतं या रंजल्या-गांजल्या लोकांसाठी मी काय केलं? मी फक्त माणसासारखं जगले. मी फक्त दीन-दुष्कृत्यांना पोटाशी धरलं. मी सर्व गरीब-दुःखी आयांची मुले माझीच मानली. मी या सर्वांचीच दुसरी आई आहे. सांस्कृतिक आई! त्यांना मानवी संस्कृती देणारी. मी केलं ते एवढंचा!

पण तुम्हास सांगू! या सर्व मुलांच्या तोऱ्हून माय हा शब्द ऐकला की मला माझ्यातील मातृत्व फार मोठं झाल्यासारखं वाटतं. एसाध्या खन्या आईला याहून अधिक काय हवं असतं? आठ-नऊ वर्षांपूर्वी शेटजी गेले. पहाडासारखा माणूस गेला. गोरगरिबांचा आधारवड गेला. एक घोंघावतं वादळ झांत झालं. त्यांचं जीवनच आगीच्या ज्वाळांनी वेढलेलं होतं. पण शेटजी कोणापुढं कधी नमले नाहीत. मोडलेल्या माणसांना उभे करण्याचं काम ते करीत होते. आणि या कामानंच त्यांना मोठी ताकद दिली होती.

यावेळी माझं काय झालं असेल? आपण समजू शकता. शेटजींनी मरायच्या वेळी मला सांगितलं -

‘सावित्री! रडायचं नाही!
तू जोतीचाची जीवनसाथीनी आहेस
तू खूप ढोऱ्यांमधील आसवं पुसलीस
खूप ढोऱ्यांमध्ये अजूनही अशू आहेत.
आणि ते तुझ्या हातांची वाट पाहात आहेत.

आपण लोकांचे केवळ अशूच पुसले असं नाही तर
कोणाच्याही ढोऱ्यात दुःखाचे अशूच येणार नाहीत
असा समाज निर्माण करण्यासाठी
आपण झाटलो आहोत. आयुष्यभर आपण
धगधगत राहिलो. तू माझ्या खांद्याला खांदा भिडवून
आजवर काम केलंस.

पण आता हे सर्वच आकाश माझ्यानंतर तुला

केवळ तुझ्या खांद्यावर पेलायचं आहे.

हा माणुसकीचा वसा सोढू नकोस

गोरगरिबांना अनायण येऊ देऊ नकोस

शेटजी असं खूप बोलत होते. मी मनानं तर हंबरडा झाले होते. पण शेटजीची प्राणज्योत मालव्याच्या अवस्थेत होती. एक सूर्य अस्ताला जात होता आणि त्याचा सगळा प्रकाश सोहळा माझ्या प्रकाशात मिसळत हेता. मी त्यावेळी निर्धार केला. आपल्या आयुष्याची वाट ठरलेली आहे. अखरेचा श्वास सोबत आहे तोपर्यंत गरिबांच्या दुःखांशी सुरु केलेला हा झगडा थांबवायचा नाही. कसं जगायचं? तर हा झगडा शेटजीच्या मृत्यूनंही थांबणार नाही असं जगायचं. हा झगडा आपल्या मरणानंही थांबणार तर नाहीच उलट तो अधिक वेगानं भडकेल आणि जोमानं चाटवाल करील असं जगायचं. असा निर्धारच मी केला.

★ ★ ★ ★

आणि आज त्यांच्या मृत्यूनंतर सात वर्षांनी मी मृत्यूच्या दारात उभी आहे. १८९७ हे वर्ष मरणाच्या पावसानंच सुरु झालं. महाराष्ट्र प्लेगच्या साथीनं हवालदिल झाला. सर्वत्र हाहाकार उडाला. गाठी येत आणि लोक पटापटा मरत. डॉ. यशवंत नगरला लष्करच्या नोकरीत होता. मी त्याला बोलावून घेतलं. आमचे व्याही म्यानोबा ससाणे यांच्या बानवडी-घोरपडे परिसरातील माळरानात दवाखाना सुरु केला. यशवंतानं उपचाराचा घडाका सुरु केला.

अस्पृश्यांच्या आणि गोरगरिबांच्या वस्तीत प्लेगच्या साथीचा मोठाच जोर होता. कुटुंबांच्या कुटुंब या साथीत ओस पडली. सकाळी घराचा प्रमुख मरत असे. दुपारी त्याची बायको शेवटचा श्वास घेई तर सायंकाळी त्यांची मुलं! हे असं सर्व सुरु होतं. प्रेतं न्यायला माणसं नसत. मीही या साथीत खूप वणवण केली. अनेक रोग्यांना यशवंताकडे पोचवलं. अनेकांची विचारपूस केली. काहींच्या मनाला धीर दिला. रोग अनावर झाला होता. मुंदवे येथे साथीच्या या रोगानं भयंकर उग्र रूप धारण केलं होतं. इथं अस्पृश्यांच्या वस्तीत मी यापूर्वीही गेले होते. पण यावेळी बाबाजी गायकवाडांच्या घरी गेले. ते महार! त्याच्या पांडुरंग नावाच्या मुलाला प्लेगची बाधा झाली होती.

मी त्याला खांद्यावर घेतलं. सायंकाळची वेळ होती. अंधार एक खिन्ता, एक भयानक दुःख घेऊन येऊ लागला होता. मी मोठी ताकद एकवटून पांडुरंगाला यशवंताच्या दवाखान्यात घेऊन चालली होती. डॉ. यशवंतानं कसोशीनं उपचार केले.

पण पांडुरंग दुसऱ्या दिवशी दगावला. प्लेग संसर्गजन्य असतो. पांडुरंगाला यशवंताच्या दवाखान्यात नेताना मलाही प्लेगची लागण झाली. अंगात ताप भरला. यशवंत हादरून गेला.

तो शार्थीचे उपचार करू लागला. गाठ वाढतच होती. ताप चढतच होता. ताप आपल्या आटोक्याबाहेर जातो आहे या जाणिवेनं यशवंताला सुन्न केलं. त्याचे ढोळे आसवांनी भरू लागले. माझा मृत्यू यशवंतालाही दिसू लागला. मलाही दिसू लागला. कारण मृत्यू बेगुमानपणे माझ्या पुढयातच घेऊन उभा राहिला होता. आयुष्यभर आपण दीनदुखज्यांच्या मेलेल्या आयुष्यांना जिवंत केलं. शेवटीही या पांडुरंगाला वाचवताना आपल्याला मृत्यू घेऊ घातला आहे. मला शेटजींची आठवण आली. माझ्या लहानपणाच्या आठवणी आल्या. लम्नाची आठवण आली आणि अशा अनंत अनंत आठवणी चित्रं सरकावीत तशा ढोळ्यापुढून सरकू लागल्या.

माझं शरीर मरणाकडे सरकत होतं तर मरण माझ्या शरीराच्या दिशेनं पावायला लागलं होतं आणि माझं आयुष्य माझ्या ढोळ्यापुढून सरकत होतं. निळ्या आक्रशातून पाखरांचा थवा उडत राहावा तसा आठवणींचा चिवचिव थवा माझ्या झुंजूमंजू ढोळ्यापुढून उडायला लागला. धावत्या आगमाडीतून जवळ-दूरची झाडं वेगानं सरकताना दिसावीत तशी आठवणींची नक्षत्रं ढोळ्यापुढून सरकू लागली.

★ ★ ★ ★

माझा जन्म नायगावात झाला. सातारा जिल्ह्यातल्या खंडाळा तालुक्यातलं हे एक खेडं. पुणे-सातारा या रस्त्यावर पुण्यापासून पन्नास किलोमीटर अंतरावर शिरवळ हे गाव आहे. या शिरवळपासून पाच किलोमीटर अंतरावर नायगाव हे खेडं आहे.

माझे चाचा खंडोजी नेवज्ञे पाटील आणि माझी आई लक्ष्मीबाई! माझे बडील शेती करीत. बडील मोठे कष्टाळू होते. सर्वांना घेऊन चालणं हा त्यांचा स्वभाव होता. माझा जन्म या परोपकारी कुटुंबात ३ जानेवारी १८३१ साली झाला. माझ्या आईबडिलांना एकूण चार मुलं झाली. मी सर्वांत मोठी, नंतर सदू, सखाराम आणि श्रीपती. या सुखी-समाधानी कुटुंबात माझं चालपण रांगलं. मी माझ्या आईबाबांची सर्वांत मोठी मुलगी. आईबाबांनी माझं नाव सावित्री ठेवलं. या माझ्या कुटुंबात मी मोठ्या लाडाकौतुकात वाढले. मला आईचं रूप लाभलं होतं. आणि बडिलांसारखं दणकट शरीर मला लाभलं होतं. माझ्या पाणीदार ढोळ्यांचं, सरळ नाकाचं आणि तेजःमुंज रूपाचं सूप कौतुक होत असे.

मला कामाची आबद लहानपणापासूनच आहे. घरातली आणि शेतीमधली कामं मी पटापट करीत असे. माझा स्वभाव लहानपणापासून धाडसी आहे. चिंचेच्या झाडावर चढणं, चिंचा पाढणं, जांभळाच्या झाडावर चढणं, जांभळं पाढणं हे मला सहज जमे. मी जिदी होते. धीट होते आणि माझ्या स्वभावात चिकाटी होती. भीती म्हणून मला कशाची वाटायचीच नाही. विहिरीच्या पाण्यात उडी घेण, मारखुडे बैल धरणं या गोष्टी मला सहज साधत. लहान वा घरोचरीच्या मुलांची भांडणं सोडवणं, त्यांच्यात स्नेह जागवणं, सर्वांचं सर्व सुसूत्र करून देण यात मला याही बयात गोडी होती.

माझे आईचाचा मला लहानपणी लाडानं साऊ म्हणत. माझ्या घडधाकट रूपाचं गावात कौतुक होई. नायगाव, शिरवळ या गावांमध्ये माझ्या बडिलांना मोठा मान होता. ते आजूबाजूच्या गावांमधील लोकांना मदत करत. त्यांची भांडण मिटवीत. लोकांना त्यांचा आदर वाटे. मी बडिलांचरोबर कधी गावात जाई तेव्हा लोक माझं कौतुक करीत.

‘साऊनं बडिलांचा स्वभाव घेतला’

‘साऊ बडिलांच्या गुणावर गेली.’

असं लोक म्हणायचे.

लम्न झाल्यावर मी सूप पुस्तकं पाहिली. आमच्या घरात पुस्तकंच पुस्तकं होती. मीही काही पुस्तकं लिहिली. भाषणं दिली. पत्रं लिहिली. पण या माझ्या पुढल्या वाढूमयीन जीवनाशी मला जोहून देणारा एक प्रसंग मला चांगला आठवतो. लम्नापूर्वी मी बराबेरीच्या पोरीबरोबर शिरवळच्या चाजारात गेली होती. या चाजारात आम्ही सूप मजामोज केली. पण हे काही विशेष महत्त्वाचं नाही. या चाजारात एका शिक्षण मिशनन्यानं एक पुस्तक मला दिल. माझ्या ढोळ्यातील तेज त्याला जाणवलं असाव. माझा तरतरीतपणा, चौकसपणा आणि चाणाक्षपणा पाहून तो गोरा साहेब म्हणाला -

‘मुली तुला मी हे पुस्तक देतो. घे.

पुस्तक अत्यंत चांगलं आहे.

घरी गेल्यावर काळजीपूर्वक वाच.’

‘पण साहेब, मला तर काहीही वाचता येत नाही

मी लिहावाचायला शिकलीच नाही.’

मी म्हटलं.

‘पुस्तक वाचता आलं नाही तरी या पुस्तकात छान छान चित्रं आहेत. घरी गेल्यावर ती तरी निवांतपणे पाहा आणि पुढं शिकल्यानंतर हे पुस्तक वाच. तोवर ते काळजीपूर्वक जपून ठेव.’ मी ते पुस्तक घरी नेलं. काळजीपूर्वक नेलं. त्या गोन्या साहेबानं मला मोठा अमूल्य स्खाऊच दिला होता. मी शिकले नव्हते पण शिक्षणाआधीच माझ्या आयुष्यात पुस्तक आलं होतं. हे पुस्तक माझ्या आयुष्यातली पहिली महत्त्वाची घटना होय असं मला आज वाटतं. या पुस्तकाच्या मुखानं माझं भवितव्य मला हाका मारीत आहे असंच मला त्याबेळी वाटलं. सोन्याचा हंडा मिळालेल्या व्यक्तीला जो आनंद होतो तसा किंवा त्याहूनही मोठा आनंद त्याबेळी मला झाला होता. माझ्या भावविक्षवाला या घटनेनं नव्या वाटेवर यायला गळ घातली होती. मला नेमकं काय ते कळत नव्हतं. पण मनाला पंख फुटताहेत; मनाला नव्या वाटा फुटत आहेत असं वाटत होतं. हे पुस्तक मी घरी आणलं. त्यातील चित्रं पाहिली आणि आपल्याला वाचता येत नाही याची जिवदेणी टोचणी मनाला लागली. या घटनेनं मनाला काही निराळीच ओढ लागली. काळजाला काही नवीच पालवी फुटू लागली. हे पुस्तक आपल्याशी बोलत आहे पण त्याचं बोलणं आपल्याला ऐकू येत नाही. हे पुस्तक

आपल्याला काही सांगू इच्छितं पण त्याचं सांगण आपल्याला कळत नाही. अस मला उत्कटपणे वाटलं.

माझाच जीव मला साऊ लागला.

माझ्यातली सावित्री तडफडू लागली.

आतलं मन म्हणत होतं.

'साऊ तुला वाचता यायलाच हवं. वाचता येत नसल्यामुळे आपण जीवनालाच मुक्तो. तुझ्या अवतीभवती 'मुकी विचारी कुणी हाका, अशी मेंढरं' पुष्कळच आहेत. साऊ तू त्यातली एक होऊ नकोस.' आतलं मन मला म्हणे.

'साऊ तू मोठी भरारी घे. तुझ्या पंखात ते बळ आहे.

यावेळपासूनच माझ्या मनात एक नवी जाणीव भिरभिरू लागली. आपणाला वाचता यायलाच हवं. असं खूप काही त्यावेळी मला बाढून गेलं. मनाला शिक्षणाची ओढ लागली. पुढलं सर्वच अज्ञात होतं. माझ्या आयुष्यात मी शिकणार आहे का? मला शिकता येईल का? मला विचार करता आणि मांडता येतील का? मी शिकिका, मुख्याध्यापिका होणार आहे काय? त्या काळच्या आकाशातील सूर्य हातात घेणाऱ्या क्रांतीकारक माणसासोबत माझं लम्ब होईल काय? मनात हे प्रश्नही उगवण्याची शक्यता नव्हती. हे प्रश्नही कल्पनेच्या पल्याडचे होते आणि त्यांची उत्तरंही त्यावेळच्या माझ्या कल्पनाशक्तीला अगम्यच होती.

पण मनात हालचाल सुरु झाली होती. मनात अस्वस्थ करणारं काहूर रुजू झालं होतं. आयुष्य अदृश्य पद्धतीनं सांधा बदलत होतं. मी माझ्या मनातले हे खेळ न्याहाळत होते. मन सैरभैर होत होतं. मनाला नव्या दिशांचं बोलावणं ऐकू येत होतं. माझं लग्नापूर्वीचं वय या बोलावण्यानंच भरून गेलं होतं. इतर सर्व गोष्ठी मी करीत होतेच. पण त्या माझ्यासाठी इतक्या महत्वाच्या नव्हत्या.

★ ★ ★ ★

आणि आठवतं माझं लम्ब. हे लम्ब माझ्यासाठी साधंसुधं लम्ब नव्हतं. ती मला जीवनाच्या फार क्रांतीकारक वळणावर घेऊन निघालेली घटना होती. मी आठ-नऊ वर्षांची झाले. प्रथेप्रमाणे आता माझं लग्नाचं वय झालं होतं. आई-बडिलांनी माझ्या लग्नाचा विचार सुरु केला. पुण्यात जोतीचांचे बडील गोविंदराव फुले आणि त्यांची मावसबहीण सगुणाचाई क्षीरसागर हे जोतीचांसाठी मुलगी शोधत होते. जोतीचाही यावेळी तेरा वर्षचि झाले होते. सगुणाचाई धनकवडीच्या पाटलांची मुलगी. धनकवडीच्या पाटलांचं माझ्या बडिलांशी पूर्वपिर नातं होतं. त्यामुळे प्रसंगपरत्वे त्या आमच्याकडे आलेल्या होत्या. आणि त्यांनी मला पाहिलं होतं. मी त्यांच्या ध्यानात होतेच. जोतीचासाठी मुलीचा शोध सुरु झाला तेव्हा सगुणाचाईना माझी

आठवण झाली आणि त्यांना बाटलं सावित्रीचा आणि जोडा तर उत्तम होईल. गोविंदराव फुल्यांना हा प्रस्ताव पटला. गोविंदराव आणि सगुणाबाई नायगावला आले. बोलणी पक्की झाली.

जोतीच्या आईचं नाव चिमणाबाई. जोती नऊ महिन्यांचे असताना चिमणाबाईचा मृत्यू झाला होता. जोतीचा सांभाळ सगुणाबाईनंच केला. सगुणाबाई या मातृहृदय मावसबहिणीबद्दल जोतीरावांनाही मनापासून आदर होता. सगुणाबाईची पसंती सर्वांनाच मान्य झाली आणि माझां लग्न जोतीराव फुल्यांसोबत फालगुन वद्य १८४० साली झालं.

लग्न ही घटना मुलामुलीच्या आयुष्यात मोलाची असतेच. कोणत्याही माणसाला प्रकृतितः वाटावं तसं मलाही लग्नाबद्दल कुतूहल बाटत होतंच. सासर कसं असेल? सासरची माणसं कशी असतील? आपल्याला अख्खं आयुष्य कंठायचं आहे तो आपला जीवनसाथी कसा असेल? त्याचा स्वभाव कसा असेल? त्याच्या आवडीनिवडी कोणत्या असतील? या प्रश्नांनी माझ्या मनात खेळ मांडला होता. कोणत्याही मुलीचा जीव अशा प्रसंगी एका कात्रीत सापडलेला असतो. लग्न हवं असतंच. संसाराची ओढही मनाला लागून राहिलेली असतेच. पण आई-बाप नावाच्या कळवळ्यांनी आपल्याला अत्यंत लाढा-कीतुकान बाढविलेलं असतं. आपल्या भावंडांना, शेजारपाजारच्या आपल्या मित्र-मैत्रींना सोहून जावं लागतं. संपूर्ण हळवं भावविश्व बाजूला ठेवून आता एका नव्या भावविश्वाची निर्मिती होत असते. त्याचा एका प्रदीर्घ काळासाठी स्वीकार करावा लागतो. मुली माहेरी घालवतात त्या छोट्या काळापेक्षा सर्वस्वी वेगळ्या माणसांमध्ये, सर्वस्वी वेगळ्या वातावरणात वावरावं लागणार असतं तो काळ केवढातरी मोठा असतो. खेळण्यांच्या चिमण्या जगातून उदून आता व्यवहाराच्या जगात प्रवेश करावा लागतो. आई-बडिलांच्या घनदाट सावलीतून उदून नव्या विश्वाच्या निर्मितीला प्रारंभ करावा लागतो. हे कसं होतं? झाडाची फांदी झाडापासून वेगळी होते आणि स्वतःच्या स्वतंत्र झाडपणाची निर्मिती करते. या झाडाला परत नव्या फांद्या येतात. त्याही कधीतरी वेगळे होण्यासाठीच तयार झालेल्या. हे सुंदर जीवनचक्रच आहे.

माझ्या भावनांना तळहातावरील फोडाप्रमाणे जपणाऱ्या, माझ्या भावनांना आणि आवडीनिवडींना आकार आणि आशय देणाऱ्या आईबडिलांना सोहून जाताना माझांही अंतर्यामि गदगदलं. गळ्यात कढामागून कढ दाटले. आसवांच्या सरींनी मला पुनःपुन्हा भिजवलं. हे सर्वच क्षण मुलीच्या जीवनातले मोठे गुंतागुंतीचे क्षण असतात. यावेळच्या अश्रूच्या पोटात नवे द्वितीज असते. यावेळेच्या दाटलेल्या गळ्यात नव्या स्वप्नांची पहाट असते.

मी सासरी आले, माझा संसार सुरु झाला, हा संसारच वेगळा होता, कोटवधी मुलींमध्ये एखादीलाच लाभावा असा हा संसार होता, या संसाराची वैयक्तिक कुटुंबाकडे पाठ होती आणि समाजातल्या लासो-कोटवधी कुटुंबांकडे त्याचं तोड होतं, माझा हा असा संसार एका झापाटलेल्या माणसासोबत सुरु झाला.

माझे सासरे गोविंदराव फुले अत्यंत कनवाळू होते, माहेरी माझ्या माथ्यावर खंडोजी नेवसे पाटील हे उत्र होतं, हे उत्र आता मागं राहिलं, आता माझ्या माथ्यावरच्या उत्रानं गोविंदराव फुले हे नाव धारण केलं होतं, सासर हेच मुलीचं नेहमीचं घर असतं, पण माझं सासर हे मला एखाद्या विद्यापीठासारखं वाटलं, माझं सासर अत्यंत मनमिळावू होतं, मी माहेराहून परत माहेरीच आले असं मला या संसारात वाटत होतं.

माझं पोरपण अजून संपलेलं नव्हतं, पण माझ्या सासन्याचं मन फार मोठं होतं, त्यांनी मला खूप आपुलकीनं सांभाळलं, मुलीचं प्रेम मला या माझ्या सासन्यानं दिलं, घरातल्या खूप गोषी त्यांनी मला समजावून सांगितल्या, मला हव्हूहूलू, त्यांनी संसार शिकवला, आणि सगुणाचाई हे तर शेटजींचंही आणि माझंही मातृउत्रच होतं, या माउलीनं आम्हा दोघांनाही हुरूप दिला, गोडीगुलाबीनं मार्गदर्शन केलं.

आमच्या लम्नाआधीच शेटजींना शाळेत घातलं होतं, पूर्वी शूद्रातिशूद्रांना शिकणाची बंदीच होती, पण यावेळी मिशनन्यांनी, मुंबई सरकारनं शाळा काढायला प्रारंभ केला, लोक शाळेत जात नसत, जोतीरावांना लिहिता वाचता येऊ लागलं, पण ब्राह्मणांचा या काळात कनिष्ठ बगतील लोकांच्या शिकणाला विरोध होताच, जोतीरावांनी शिकणात खूपच प्रगती करायला सुरुवात केली होती, पण सासन्यांच्या दुकानातील ब्राह्मण कारकुनानं जोतीला शाळेतून काढण्याचा बदसल्ला गोविंदरावांना दिला, या मुलाला शिकणाचा काही उपयोग नाही असं माझ्या सासन्यांना पढवलं, ह्यांचा प्राथमिक शाळेतील अभ्यास पूर्ण झाला होता, लिहिणं, वाचणं आणि हिशेब करणं या गोषीत यांनी फारच प्रगती केली होती, पण -

'शिकणामुळे तो शेतात काम करण्यास नालायक होईल, शिकणानं हा मुलगा खर्दीही होईल, बंडखोर होईल, समाज बदलण्याचं अनैतिक काम तो करील, आणि ही तर नरकात नेणारी वाट आहे.' असं त्यांना सनातन्यांनी भरवलं.

माझे सासरे साधे-सरळ होते, ते या भूलयापेला बळी पढले आणि त्यांनी ह्यांना शाळेतून काढलं, ह्यांची तीन वर्षे वाया गेली, पण या काळात हे खूप अभ्यास करीत होते, वाचनाचा ह्यांचा नाद विलक्षण होता, पण मुनशी गफव्हार बेग आणि लिजिटसाहेब या दोन मोठ्या माणसांनी माझ्या सासन्याला समजावून सांगितलं, जोतीनं शिकणं कसं आवश्यक आहे ते पटवून दिलं.

★ ★ ★ ★

आणि आमच्या लग्नानंतर १९४१ साली हे स्कॉटिश मिशनच्या शाळेत परत शिकायला लागले. शेटजी शोतीवरही तेवढ्याच नेटानं काम करीत आणि रात्री उशीरापर्यंत वाचत राहात. आता तर त्यांच्याचर आणखी एक तिसरी जबाबदारीही आली होती. मला शिकविष्याची ती जबाबदारी होय. या वर्षी त्यांनी मला शिकवायला सुरुवात केली.

‘सावित्री तू लिहायला शिकायला हवे

तू बुद्धिमान आहेस. तू शिक्षणासाठी कष्ट घेशील?’ शेटजी म्हणायचे.

मी ‘होय’ महटलं. ‘मी शिकेन, जिदीनं शिकेन. मला शिरबळच्या बाजारात गोन्या मिशनन्यानं दिलेलं पुस्तक वाचायचं आहे. मला त्यानंतरही खूप पुस्तकं वाचायची आहेत.’ मी चोलत होते. माझ्या पतीच्या झानासाठी झापाटलेल्या एका वर्षाच्या सहवासात मला एवढं कळायला लागलं होतं. घरातलं वातावरण, घरातले संस्कार यांच्यात मोठी शक्ती असते. हे मला शिकवू लागले. जमेल तसे, जमेल तिथे शिकवू लागले. हे शेतात जात. मी हांचं जेवण घेऊन जाई. जेवणानंतर शेतातच हे मला शिकवीत. एसादी वाळकी काढी घेत आणि शेतातील मातीवर अक्षरं काढत. काळ्या मातीत ते अ, आ, इ, ई मला शिकवू लागले. क ख ग शिकवू लागले. ही मातीवरची अक्षरं माझ्या मनावर ठसू लागली. मी मग घरीही अभ्यास करू लागले. मी अभ्यास करते हे पाहून शेटजीना खूप आनंद होई. ते म्हणत -

‘साऊ तुझी ही शिक्षणासंबंधीची चिकाटी पाहून मला फार फार आनंद वाटतो. तू खूप, आणखी खूप अभ्यास कर. तू मोठ्यां, फार मोठ्यां होशील.’ आणि माझं मन गदगदून येई. अभ्यासाचा हुरूप वाढे. वाटे आपल्या शिक्षणाचं एवढं कौतुक आपला नवरा करतो आहे ही केवढी आनंदाची गोष्ट आहे. आणि मी त्यांना म्हणायचे -

‘शेटजी, मी शिकेन, मन लावून अभ्यास करीन. मीही तुमच्यासारखं लिहीन. मी मान मोडून अभ्यास करते तेव्हा वाटतं आपला भूतकाळ आपला निरोप घेतो आहे. असं वाटतं आपला आपण आजवर पाहिला नाही असा भविष्यकाळ आपल्यापुढे पिंगा घालतो आहे. शेटजी, मी शिकेन. मला नवे पंख फुटत आहेत. मला प्रत्येक क्षण नवा वाटतो आहे. प्रत्येक दिवस कालच्यापेक्षा अधिक सुंदर वाटतो आहे.’

आणि माझं हे चोलणं ऐकून यांना फार चरं वाटायचं. कृतार्थ वाटायचं. आणि तुम्हाला सांगू! वाचायला यायला लागलं तेव्हा प्रथम मी शिरबळच्या बाजारात मला मिळालेलं पुस्तक बाचलं. शेटजी मोठ्या कौतुकानं माझ्याकडं बघत होते. त्यांच्या डोळ्यात आनंदानं दोन अशूही आले. मी त्यांना त्या क्षणापासून बेगळीच दिसू लागले. ते मग माझी विशेषच काळजी घेऊ लागले. माझां ध्यास जपू लागले. चर्चा करू लागले.

माझ्या आयुष्यातलं हे मोठं स्थित्यंतर होतं. मी आता जीवनाच्या नव्या बळणावर उभी होते. पुढचा प्रवास कठीण होता. पण माझा ध्यास त्याहून उत्कट होता. माझी जिह त्याहून अधिक भक्कम होती. माझ्या पावलांपुढं मोठी उजेडाची वाट अंथरली जात होती. ढोळ्यांपुढं भव्य क्षितिज उघडलं जायला लागलं होतं आणि आता इथून पुढं माझा कालच्यापेक्षा निराळा प्रवास सुरु होत होता. माझ्या अंगात नवं तेज संचारत होतं. हे यापूर्वी कधी घडलं नव्हतं. आणि यापुढे ते थांबणार नव्हतं. खंडोजी नेवसे पाटलांची ही लेक आता प्रकाशकन्या होण्याच्या प्रवाहात सापडली होती. आणि हे माझ्यावर कोणी लादलंही नव्हतं. हा माझा स्वतःचा निर्णय होता. हा माझाच स्वतःचा निर्धार होता. आणि हा निर्णय ढोक्यात आला त्या क्षणाचे मी आभार मानते.

या क्षणापासून मी चालायला लागले आणि पुढे थांबणंच सुचलं नाही. हा क्षणापासून मी उढायला लागले आणि उडत राहणं हीच माझी प्रकृती झाली. माझ्या जीवनाची दिशा बदलली. त्या दिशेवर उगवणारी पहाट बदलली.

आम्ही नेटीव्ह फिमेल स्कूल्स, पुणे आणि 'दि सोसायटी फॉर प्रमोर्टीग दि एज्युकेशन ऑफ महारासू, मांग्सू अँड एट्सेट्राज' या दोन शिक्षणसंस्था काढल्या. आणि १५ मे १८४८ साली पहिली शाळा काढली. ती बंद पडली. त्यानंतर १८५१, ५२ साली मुलींच्या तीन शाळा आम्ही काढल्या. यातली पहिली शाळा अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाढ्यात होती. दुसरी रास्ता घेठेत होती आणि तिसरी वेताळघेठेत होती.

मुलींच्या शाळेत आणि महारामांगांच्या शाळेत त्याकाळी शिक्षक मिळणं सोपं नव्हतं. पण मग मीच शिकवू लागले. सोबत मी शिकतही हेते. माझ्या शिक्षणाची जबाबदारी शेटजीचे मित्र सखाराम यशवंत परांजपे आणि केशव शिवराम भवाळकर यांनी घेतली. शिवाय अहमदनगर येथे फेरार बाईच्या नॉर्मल स्कूलमध्ये आणि पुण्याला मिचेलबाईच्या नॉर्मल स्कूलमध्ये मी अध्यापनाचे प्रशिक्षण घेतले. आमच्या शाळेतील पहिल्या सहा विद्यार्थिनी कोण कोण होत्या सांगू? अन्नपूर्णा जोशी, सुमती मोकाशी, दुर्गा देशमुख, माधवी घरे, सोनू पवार आणि जानी करडिले. यातल्या चार मुली ब्राह्मण होत्या. एक धनगर होती आणि एक मराठा होती. मी मुलींमध्ये भेद नाही केला. सर्वांनाच आपलं मानलं.

आणि मी आता अधिकारानं मुलामुलींना शिकवू लागले. मुलींची संख्याही वाढू लागली.

शाळेतील सर्व मुलामुलींना मी माझी मुलेच मानीत असे. या शूद्रातिशूद्रांच्या मुलामुलींनी शिकू नये यासाठी प्रतिगम्यांनी नाना प्रकारचे प्रयत्न केले. शिक्षण घेण हे उच्चवर्गियांचं काम आहे. शिकणाच्या मुलींचे नवरे मरतील आणि त्या विधवा होतील. मुली शिक्षणानं अहंकारी होतील. त्या आपला जुना स्त्रीर्थं विसरतील. नवच्यांच्या आझेत राहणार नाहीत. त्या संसार नीट करणार नाहीत. धर्म बुडेल. नीती बुडेल असा सर्व कांगावा करून सनातन्यांनी मुलींच्या आणि मुलांच्याही शिक्षणाला विरोध करायला सुरुवात केली.

"मुली शिक्षण घेऊ लागल्या हा भ्रष्टाचार होय. विद्या ही शूद्रांच्या आणि अतिशूद्रांच्या

घरी चालली. हा भयंकर अनर्थ सुरू झाला आहे. ही अपूर्व अशुभाची चाहूल आहे. आता सर्वनाश होणार. जगबुडी होणार." असा भयंकर प्रचार सनातन्यांनी चालवला.

मी विचार करीत होते. असं कुठं होतं का? पाइचात्य जगात कोणतं जग बुडालं? झान कुढे जाती पाहतं का? शिक्षण स्वतः जातीचा किंवा स्त्रीपुरुष भेदांचा पुरस्कार करतं का? हे सारे प्रश्न मला पडत होते. मी जोतीचांशी चर्चा करीत होते. त्यांचं बोलणं तर एक घाव दोन तुकडेच होतं. ते फार प्रखर बोलत. म्हणत -

"साऊ! या ऐतिहाऊ लोकांना आपल्या लोकांचं शिकणं हे संकट वाटतं. कारण त्यामुळे त्यांच्या ऐतिहाऊपणावर गदा येईल असं त्यांना वाटतं. हे स्वतःच्या हिताखातर इतरांचं अहित करणंच नाही का?"

त्यांचं बोलणं खोटं नव्हतं. मला ते मनोमन पटत होतं आणि मी त्यांना म्हणत होते -

"आपण हे कार्य करूच. कोणी कितीही कांगाला केला तरी करू। गोरगरिबांना शिकविणं, त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणं, त्यांच्या माणुसकीच्या लढाईची सुरुवात करणं हा गुन्हा का ठरावा? आणि तसा तो ठरणार असेल तर आपण तो गुन्हाही आनंदानं करू!"

माझं बोलणं ऐकून शेटजीना फार चरं वाटे. त्यांचं मन समाधानानं भरून येई. आपल्या समाजात परिवर्तन होणारच याची स्वात्री त्यांना वारे.

★ ★ ★ ★

पण हे सर्व सोयं होतं असं नाही. हजारो वर्षांच्या रुदी सनातन्यांच्या बाजूनं उभ्या होत्या. आम्ही नवं काही करू पाहणारे एकाकी पडत हेतो. आम्ही एकाकी पडत होतो पण आम्हाला निदान काही लोक तरी सहकार्य करीत होते. हा त्यातही आनंदाचा भाग होता. मी स्त्री होते आणि एका स्त्रीनं शाळेत शिकविणं ही गोष्ट सनातन्यांना पटणं केवळ अशक्य होतं. त्यांनी माझाही भयंकर छळवाद मांडला. मी शाळेत जातानाही आणि शाळेतून घरी येतानाही मला या संकटाला सामोरं जावं लागलं.

मला या लोकांनी अत्यंत घाणेरड्या शिव्या दिल्या.

मला खडे मारले, माझ्या अंगावर धुळले.

शेण आणि चिस्तल माझ्या अंगावर फेकला.

मला धर्मबुडवी म्हटलं.

मला महारीण म्हटलं.

मला दुष्ट आणि पाखंडी म्हटलं.

शेटजी मला धीर देत. म्हणत -

"हे होणार सावित्री. या समाजाला अझानातून बाहेर काढायचं असेल तर एवढी किंमत

मोजावी लागणारच. तेव्हा हे आपण सोसलंच पाहिजे. त्यांना त्यांच्या दारांसमोर उमे राहून आणि खिडक्यांमधून शिव्या देऊ दे. भविष्यात त्यांच्या ओऱ्या होतील. त्यांना म्हणू दे आपल्याला धर्मद्रोही. शूद्रातिशूद्र माजले म्हणू दे. तुला पापी म्हणू दे. ही परीक्षा आहे. आणि ती आपल्याला देणं भागच आहे."

मी शाळेत जाताना लोक शुंकत, शेण मारत. चिखल फेकत. दररोजच अंगावरील साडी शेणानं, चिखलानं भरून जाई. त्यामुळे मी पिशवीत दुसरी साडी नेत असे. शाळेत गेल्यावर मी साडी बदलून घेई.

'धर्म चुढवायला निघाली टवळी' असं लोक म्हणत आणि अंगावर कधी पाणी ओतीत. कधी कधी बदमाझ पुरुष वेढेवाकडे चाळे करीत. मी दुर्लक्ष करीत असे. एकदा तर कोणीतरी दगड मारला. माझं ढोकंच फुटलं आणि रक्त वाहू लागलं. हातानं जखम दाबून धरली तर सगळा हातच रक्तबंधाळ झाला. मला भयंकर राग आला पण तो मी आवरला आणि शाळेत गेले.

मी मुलीना शिकवू लागले. अ, आ, इ, ई, मुली लिहू लागल्या. पाठ करू लागल्या. या मुली शिकताहेत याचा मला अपार आनंद झाला. ढोक्याची जखम मी विसरले. या चिमुरड्या मुलीचा उत्साह, त्यांच्या चेहन्यावरील तेज पाहून मला फार चरं वाटलं. या प्रत्येक मुलीच्या चेहन्यावर नवी पहाट उगवत आहे असं मला वाटे. माझ्या ढोळ्यात या आनंदानेही अशू आले. मुली कळवळल्या. म्हणाल्या -

"आई तुम्ही रडता?"

"नाही गं पोरीनो, तुम्ही लिहिता आहात या आनंदानंच माझं मन भरून आलं. तुम्ही लिहिता ती अक्षरं क्रांतीची लाडकी अक्षरं ठरणारं आहेत. या अक्षरांचे शब्द होतील आणि त्या शब्दातून नव्या वाटा निघतील. वाटा मुक्तीच्या! वाटा स्वातंत्र्याच्या! वाटा समतेच्या! पोरीनो तुम्ही ही बोबडी अक्षरं आज लिहिता आहात. ही अक्षरंच उद्याच्या स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा मृत्यूलेख लिहिणार आहेत. याच अक्षरांचे छिन्नीहोठोडे नव्या भविष्याचं शिल्प खोदणार आहेत. आज एक अक्षर आहे. उद्या एकाची शंभर अक्षरं होतील. त्यांच्यातून शब्दांचे प्रवाह जन्माला येतील आणि हे सर्वच प्रवाह या देशातील गोरगरिबांना समतेपाशी घेऊन जातील. हे होणार आहे. हे होणारच आहे." मी म्हटलं.

★ ★ ★ ★

एक प्रसंग तर खूपच भयंकर होता. मी शाळेत निघाले. आमच्याविषयीचा राग प्रतिगाम्याच्या मनात खदखदत होताच. एक धटिंगण अचकट-विचकट हसत पुढे आला. मला अत्यंत गलिच्छ बोलू लागला. म्हणाला -

“टबळे कुठे निघालीस? आमच्या पोरीना शिघडवण बंद कर.”

भोवती आजूबाजूची भट मंडळी गंमत चघायला जमली. आता छान मजा येईल असं लोकांना वाटत होतं. सर्वांना आनंदाच्या उकळ्या फुटत होत्या. तो मवाली पुढं-पुढं सरकत होता. त्याच्या तोंडावर नालायकपणा हसत होता. तो छद्रमी हसत म्हणाला -

“आज शेवटचं सांगून ठेवतो. पोरा-पोरीना शिकवणं तात्काळ बंद कर. आमच्या समाजात अधर्म माजवू नकोस. परत पोरा-पोरीना शिकवायला जाणार नाही हे कबूल कर. तुला शिकवणं मोठं वाटतं की तुझी अबू तुला मोठी वाटते ते सांग!”

मी प्रसंग ओळखला. तो नालायक पशू पुढं पुढं येत होता. पण मीही घावरणारायैकी नव्हते. मी खंडोजी पाटलाची लेक होते आणि त्याहून लोकशिक्षणासाठी जिवाचे रान करणाऱ्या जोतीबा फुल्यांची पत्ती होते. मीही काही लेचीयेची नव्हते. यावेळी माझांही मन वाधीण झालं आणि चवताक्कून उठलं. त्यांन मला हात लावायच्या आधीच सगळी शक्ती एकवटून मी त्याच्या थोबाढात दिली. माझी बेअबू कशी होते हे पाहायला जमलेल्या सर्व लोकांच्या कानाचे पडदे फाटले असतील आणि त्या मवाल्याच्या थोबाढीत मारल्याचा तो आवाज महाराष्ट्रतील प्रत्येक स्त्रीच्या कानावर क्रांतीची एक हाक घेऊन गेला असेल. त्या आवाजानं नव्या मुक्तीयुगाचं, स्त्रीच्या अदम्य विश्वासाचं दार उघडावं असं मला मनापासून वाटत होतं. आणि असं होतं. निर्धार केला की असं होतं.

आपण दुबळे नसतो. आपण सहन करतो म्हणून दुबळे होतो. एकदा दुबळे झालो की दुबळे राहण्याचीच सवय लागते. आपण घावरतो. म्हणून आपल्यावर अन्याय होतो. आपण स्वतःला कमी समजतो. म्हणून आपल्यावर अत्याचार होतात. आपलं शिर साली गेलं की पुढची व्यक्ती शिरजोर होते. आपणच मोडायला लागलो की पुढली व्यक्ती आपल्याला तोडायला लागते. आपण टणक झालो की पुढली अन्यायी व्यक्ती नरम होते. खणणारे जमीन मड असली की अधिकच उत्साहनं खणतात. पाणाण लागला की स्वतःच मड होतात. नाद सोडतात. पळ काढतात. म्हणून आपण दुबळं होऊ नये. भयभीत होऊ नये. मड होऊ नये. आपल्यात शक्ती असतेच. तिच्याशी आपण फक्त नातं ठेवलं पाहिजे. आपल्यात अन्यायाला जाळणारी आग असतेच फक्त आपण ती भीतीच्या पाण्यानं विझऱ्यान टाकत असतो.

मी त्या मवाल्याला अदल घडवली. मीही त्यावेळी विजेसारखीच झाले होते. माझ्यात बीज चमकली. मी सौदामिनीच झाले आणि बीज चमकल्यानंतर ढगांचा गडगडाट होतो तसा त्याच्या थोबाढीत भडकावल्याचा गडगडाट झाला. हा माझ्या तेजस्वी जगण्याचा क्षण होता. मला माझ्या या निर्भयपणाचा आणि शक्तीचा गर्व वाटला. मी त्याला म्हटलं -

“यानंतर परत मला दिसलास तर याद राख. आता तर तुझं थोबाढच रंगवलं. यानंतर तुझ्या रक्तानं धरती रंगवीन.”

तो काय ते समजून चुकला होता. त्याचा तोरा उतरला होता. तो इतका वाकडा होता की सांगता येत नाही. पण एका झापडीनं तो इतका सरळ आला की मनात आणलं तरी

त्याला पुढं वाकडं होता येणार नाही. आयुष्यात तो आता कुणाही स्त्रीच्या बाटेला चुकूनही जाणार नाही.

आणि मला विशेष आनंद याचा बाटला की तो तर गायच झालाच, आपले स्वजील तोळ घेऊन तो त्याच्या अंधारात पळून गेलाच. पण तिथे शोकडो लोक जमले होते. स्वेच्छा पाहायला. ही सुसंस्कृत माणसं! संस्कृतीचा टेंभा मिरवणारी माणसं. पण त्यांच्या या प्रतिनिधीला वाचवायला त्यांच्यातलं कोणीही पुढं आलं नाही. उलट वानरांच्या मुख्यामागे कळप जातो तसे तेही गेले. तोळ काळं करून गेले. प्रतिगामी असे एका स्त्रीच्या ताकदीपुढं हतबल ठरले होते. त्यांनी असा छान पळ काढला होता.

घरी आल्यावर हे सर्व शेटजींना कळलं. त्यांना माझा गर्व बाटला. त्यांच्या डोळ्यातून तो आनंद सांडत होता. माझ्या जीवनातील या ऐतिहासिक घटनेनं त्यांना फार मोलाचे संदेश मिळाले होते. त्यांच्या ध्येयवादी मनाला हा मोठा पुरावा मिळाला होता. त्यांचं मन उत्साहाचं कारंजं झालं होतं. माझ्या या कृत्यानं माझा हा बंडखोर जीवनसाथी मोहरून आला होता. हा आनंद त्यानं मला ओथंबलेल्या हृदयानं सांगितला. जोतीरव म्हणाले -

“सावित्री, मी आज विशेष आनंदात आहे. आजची घटना मोठी क्रांतीकारक आहे. आपल्या समाजातल्या सर्वच भगिर्णीचं मनोबल वाढविणारी ही घटना आहे. तुझ्या मनात क्रांतीची ज्वाला पेटली आहे. तुझं मन क्रांती झालं आणि त्या क्रांतीच्या पोटी ही ऐतिहासिक घटना जन्माला आली. मला तुझा अपार, अपार गौरव बाटतो सावित्री!”

“मलाही गौरव बाटतो तुमचा. ही ताकद माझ्यात निर्माण करणाऱ्या जोतीचा! मला हे बळ देणाऱ्या या युगाचा. टग दाटून आले की पाऊस पडतो. पाऊस पडला की नदीला पूर येतो. माझं मन यावेळी महापूर आलेली नदी झालं होतं. मला यावेळी माझ्याच एका नव्या रूपाचा शोध लागला होता.” मी म्हणाले.

“सावित्री, तू मुळातच धीरवीर आहेस. पराक्रमी आहेस. विहिरीत नसेल तर पोहन्यात येतच नाही. स्वयंनिर्णय घेण्याची ताकद तुझ्यात आहे. हे अज्ञातपण मला मोठं सूचक बाटतं.” शेटजी म्हणाले.

“मला मरगळलेलं जगणं कधीच आवडलं नाही. मेलेले श्वास घेणं मला जमतच नाही आणि आपण पाठीशी आहात. मी या सर्वच बळावर आडवे येणाऱ्या अडथळ्यांचा पराभव करीत राहीन. त्या अडथळ्यांना उभं-आडवं कापून काढीन.” मी म्हटलं.

“सावित्री, पुढल्या काळात तुझ्याशी नातं जोडण्यात कोणाही धडपडीला आनंद बाटेल. पुढल्या काळात मेलेली प्रत्येक स्त्री जिवंत होईल आणि या प्रत्येक स्त्रीला जिवंत म्हणवून घेण्यात धन्यता बाटेल. तुझ्या नावानं स्त्रीच्या पराक्रमाचा गौरव होईल. तू धन्य आहेस सावित्री.” हे म्हणाले.

आणि माझा गळाच दाटून आला. माझ्या हृदयाची कालवाकालच डोळ्यातील आसवांमधून हिंदकळत होती.

“मी जगेन, सर्वांचं जगण सुंदर व्हावं यासाठी जगेन, मला खात्री आहे हा माझा निर्धारिच मला शक्ती देईल, ही माझी निश्चय मला वेग देईल आणि दुःखी-कषी लोकांसाठी काही करण्याची माझी तगमगच मला प्रेरणा देत राहील...” मी सदृगदीत मनानं म्हटलं, शेटजीना फार बरं वाटलं.

★ ★ ★ ★

आणखी एक महत्वाची गोष्ट याच सुमारास घडली. आम्ही दोघंही शाळा चालवतो. इतरही लोटी-मोठी सामाजिक कामं करतो आणि त्यामुळे आमच्यावर सनातनी चिडतात. आमचा नानाप्रकारे छळ करतात. ही गोष्ट माझ्या बडिलांच्या कानावर आतापर्यंत जाऊन थडकली होतीच.

आम्ही दोघंही पती-पत्नी सारसे घराभाहेर राहतो. घरात रमत नाही. घरात गुंतत नाही. त्याचं कारण आम्हाला मूलबाळ नाही हे आहे अशी समजूत त्यांनी करून घेतली होती. माझे बडील आणि माझे सासरे दोघंही आमच्यामुळे चिंतेत पडले होते. आम्ही संसारात रमावं, गुंतून राहावं असं त्यांना वाटणं साहजिकच होतं. त्यांनी त्यांच्या पद्धतीनं केलेला विचार बरोबरच होता असंच म्हटलं पाहिजे. दोघंही व्याही या मुद्यावर गंभीरपणे एकदा चोलत चसले होते. विषय नाजूकही होता आणि जचावदारीचाही होता. माझ्या बडिलांनीच मुद्याला हात घातला. म्हणाले -

“तुम्ही त्यांना थांबवत का नाही गोविंदराव?”

तसे माझे सासरे म्हणाले -

“मी त्यांना खूप समजावतो. रागावतो. महारामांगांच्या पोरापोरीना शिकवण्याचं कुकर्म हे दोघेही करीत आहेत असं सनातन्यांना वाटतं त्यामुळे ते चिडतात. या दोघांनी हे टाळावं म्हणून मी तर त्यांच्या हातचं अन्नही खात नाही. मी स्वतः माझं जेवण तयार करतो आणि खातो.”

“मी एक सुचवू का गोविंदराव? तुम्ही जोतीरावांना दुसरी बायको करून द्या. म्हणजे प्रश्न मिटेल.” माझे बडील म्हणाले.

माझ्या सासन्यांना अर्थातच ही गोष्ट पटण्यासारखी नव्हती. त्यांनी आशचर्य व्यवत केलं. तेव्हा माझे बडील म्हणाले - “जावईचापूना संसारात, मुलाबाळांमध्ये अडकवण्याचा तोच एक मार्ग मला तरी दिसतो.” माझ्या आईनंही मला कळवळून सांगितलं. माझे आई-बाबा असा काही विचार करूनच माझ्या सासरी आले होते. आपल्याला मूळ नाही हे तर मला यावेळी प्रकर्षनं जाणवलंच पण कुणी एखाच्या दुसऱ्या स्त्रीनं संसारात यावं असं मला वाटणंही शक्य नव्हत. पण जोतीरावांना हे सर्व कसं सांगायचं? त्यांना काय वाटेल? माझ्या मनात भावनांचं आंदोलन सुरु झालं.

संध्याकाळी जोतीराव घरी आले. वरील सर्व प्रकारामुळे माझी मनःस्थिती विचित्र झाली होती. काय करावं ते मला सुचतच नव्हतं. मी एकटीच एका खोलीत उदास मनानं पढून होते. या कडेवरून त्या कडेवर होत होते. मन सैरभैर झालं होतं.

जेवताना माझ्या बाबांनी परत जोतीरावांजबळ ती गोष्ट काढली. मुलबाळ नसल्यानं तुम्ही दोघंही भलभलती कामं करता. हे सर्व आमच्या कानावर आलं आहे. माझे बाबा शांतपणे पण निपरिनं बोलत होते.

“घरात मुल नाही. आम्हाला बरं वाटत नाही. आम्हाला नात असावी, नातू असावा असं वाटणं चुकीचं आहे काय? नाही ना? या उतार वयात या गोष्टीचं काय सुख असतं ते तुम्हाला नाही कळायचं. शिवाय तुमच्याही बंशाला वारसदार नको का?” बाबा बोलत होते.

“आमच्या मुलीमध्ये काही दोष असेल, ती आई होऊ शकत नसेल तर तुम्ही दुसरी बायको करावी असं आम्हाला वाटतं.”

शेटजी जसे तापट होते तसेच ते कनवाळूही होते. पण यावेळीही त्यांनी स्वतःचा तोल जाऊ दिला नाही. ते एवढंच म्हणाले, “आपण माझे सासरे आहात आणि मी तुमचा जावई आहे. मी आपणासोबत असं बोलू नये. पण प्रसंगच आला म्हणून बोलतो. मी सावित्रीच्या संसारात दुसरी स्त्री आणणार नाही. तुम्ही कितीही आग्याह केला आणि आटापिटा केला तरी सावित्रीला हे कदापि मान्य होणार नाही. आणि मीही ते मान्य करणार नाही.” मी तिथे उभी होतेच. माझ्या ढोळ्यात आसवं आली. या मोठ्या मनाच्या माणसाबद्दलचा आदर अधिकच वाढला. आता ते मला उद्देशून म्हणाले -

“सावित्री, तुला काय वाटतं ते मला माहीत नाही. पण मी एक सांगतो. मरणाशिवाय आपल्याला परस्परांपासून कोणीही दूर करू शकणार नाही. तुझ्याशिवाय मी इतर कोणाडी संसार करू शकणार नाही. कोणातल्याही दोषामुळे आपल्याला मूळ होत नसेल तरी मी केवळ मूळ होण्यासाठी एक संसार मोहून दुसरा संसार उभा करणार नाही.”

“आपण आपल्या शाळांमधील मुलांना आपली मुलं मानू. हे नवं पितृत्व आणि नवं मातृत्व जगापुढं उभं करू! मूळ होणं ही आणि एवढीच काही जीवनाची इतिकर्तव्यता नाही.” मी म्हटलं. त्यांनाही बरं वाटलं. विचार करण्याच्या माझ्या पढतीचा त्यांना गौरवच वाटला-

आणि त्यानंतर हा विषय कधीच निघाला नाही. त्यावर नेहमीसाठी पडदा पडला. जोती आणि सावित्री हे दोघंही आता याबाबतीत कोणाचं ऐकू इच्छित नाहीत. हे माझ्या सासन्यांच्या आणि माझ्या बाबांच्याही लक्षात आलं. परत कधीही हा विषय निघण्याचा प्रसंगच आला नाही.

★ ★ ★ ★

यातून बाहेर पडत नाही तोच आणखी दुसरा प्रसंग आमच्यावर येऊन कोसळला. हा प्रसंग तर अधिकच भीषण होता.

ब्राह्मण मंडळी आता अधिकच संतप्त झाली होती. घर्ष बुडण म्हणजे त्यांच्यासाठी जग बुडण होतं. त्यांनी बेठक घेतली. आमच्या दोघांच्या विरोधातच ही बेठक होती. आम्हा दोघांवरही त्यांचा पहिला आक्षेप होता तो हा की “जोतीचा आणि सावित्री मुलगामुलींना शिकवतात, त्यांचा दुसरा आक्षेप हा होता की ब्राह्मण मुलींच्या सोबत मांगा-महारांच्या मुलींना बसवतात. सर्वांना एकत्र शिकवितात.” सनातनी ब्राह्मण मंडळींनी माझ्या सासन्यांवर दबाव आणला. ते म्हणाले -

“तुम्ही तुमच्या पोराला आणि सुनेला आवरा नाहीतर त्याचे परिणाम भयंकर होतील.”

“मी त्यांना परोपरीनं सांगून पाहिलं पण ते ऐकायला तयार नाहीत. मी तरी काय करू?”
माझे सासरे म्हणाले. त्यावर सनातनी म्हणाले -

“तुम्हाला बाळीत टाकू, हे सर्व टाळायचं असेल तर जोतीला आणि सावित्रीला घराबाहेर काढा.” माझे सासरे घावरले. सनातन्यांचा विजय झाला. मुलावर अतोनात प्रेम करणारा आप हतबल झाला. काय करावं ते त्यांना सुचेना. इकडे आढ तिकडे विहीर अशी त्यांची स्थिती झाली. ते आम्हाला समजावून सांगत होते. आमच्यावर रागवत होते आणि आतून मुकाट रडतही होते.

आम्ही सुरु केलेलं शिक्षणाचं काम माझ्या सासन्यांना मनातून आवडत होतं. पण त्यांच्यावर सामाजिक दृष्टपण येऊ लागलं. ते काही सनातनी नव्हते. बुरसटलेल्या मनाचे नव्हते. आमच्यावर त्यांचा मोठा जीव होता. खूप प्रेम करीत ते आमच्यावर. पण सनातनी ब्राह्मणांनी त्यांच्यावर दृष्टपण आणायला सुरुवात केली. वेगवेगळ्या प्रकारे धाक दाखविला. मुलगा आणि सून यांच्या या सर्व बागण्याचा काय परिणाम होईल ते तिखट-मीठ लावून त्यांनी सांगितलं. माझे सासरे यामुळे मोठे हवालदिल झाले. ते विचलित झाले. आम्हा दोघांनाही त्यांनी एकदा समजावून सांगितलं. म्हणाले -

“पोरांनो माझा जीव तुट्टो रे. भीती वाटते. म्हणून म्हणतो या शाळाबिळा बंद करा. सुखाने जगा.”

आम्हाला त्यांचं हे म्हणण पटण्यासारखं नव्हतं. ‘जीव जावो अथवा राहो’ या निधरिनंच आम्ही हे काम अंगीकारलं होतं. आमच्यावर ते कोणी लादलंही नव्हतं. शेटजीनाही त्यांच्या बडिलांचं वरील म्हणणं अजिबात मान्य झालं नाही. शेटजी म्हणाले -

“नाही बाबा, आम्ही शाळा बंद करणार नाही. आपण घावरू नका बाबा. तुम्ही मला जन्म दिला आहे. तो जन्म लेचापेचा नाही. तुम्ही मैदान सोडणारा माणूस जन्माला घातला नाही. तुम्ही आपल्याच ध्येयाची फसवणूक करणारा पक्कपुट्या मुलगा जन्माला घातला नाही. मी शाळा बंद करणं शक्य नाही. शाळा बंद करणं हे आमच्यासाठी श्वास बंद करणं आहे.”

माझे सासरेही जिहीला पेटले आणि त्यांनी आम्हाला घर सोडायला सांगितलं. “तुम्ही

दोघंही निराळं बिन्हाड थाटा आणि काय करायचं ते करा. माझ्या घरात राहून तुम्हाला हे करता येणार नाही. तुम्ही निर्णय घ्या. शाळा सुरु ठेवायच्या असतील तर माझं घर सोडावं लागेल. माझ्या घरात राहायचं असेल तर शाळा चंद कराव्या लागतील. घर की शाळा यापैकी तुम्हाला एकाचीच निवड करावी लागेल.”

मी आणि शेटजी आम्ही दोघंही विचारात पडलो. प्रसंग कठीण होता. कारण शाळा चंद करणं शक्य नव्हतं. तो तर आमच्या जगण्याचाच उद्देश होता. शेटजी गंभीर झाले होते. मीही अस्वस्थ झाले होते. पण आता निवणीची घडी होती. निर्णय घेण भागच होतं. आणि शेटजी म्हणाले-

“ठीक आहे. आम्ही घर सोडतो. कुठेतरी निवारा मिळेलच. आमचा इथला निवारा संपला. तो दुसरीकडे कुठेतरी आमची वाट पाहात असेल. सूप दुःखं सोबतीला आहेत. त्यात आणखी एकाची भर. भरल्या गाड्याला सूप जड होत नाही म्हणतात. ठीक आहे आम्ही आजच घर खाली करून देतो. आमचा मार्ग आम्हाला नेईल तिकडे आम्ही जाऊ.”

माझे सासरे आतून रडत होते. ह्यांच्यावर आणि माझ्यावर त्यांचा अपार जीव होता. आम्हाला घराबाहेर जायला सांगण म्हणजे काळीजच आपल्या शरीरातून बाहेर काढण्यासारसं होतं. त्यामुळे सोसाट्याच्या वान्यात झाड हलावं तसं त्यांचं शरीर हलत होतं. ते म्हणाले -

“माफ कर जोती मला. माझा नाइलाज आहे रे पोरा! मला हृदय नाही असं मात्र समजू नकोस. ही माझी गुणी सून या घरात आली त्याला केवळ आठ-नऊ वर्षे होत आहेत. आणि तिला घराबाहेर जा असं मला सांगावं लागत आहे. मी फार दुबळा आहे रे जोती! पण तुम्हाला घर सोडा म्हणतो ते तुम्ही घर सोडावं यासाठी म्हणत नाही तर तुम्ही शाळा चंद कराव्यात यासाठी; कोणतं संकट येऊ नये यासाठी म्हणतो आहे.” सासरे मोठे व्याकूळ झाले होते. ते जणू मोहूनच पडले होते. मुलगा आणि सूनही घराबाहेर जाणार या कल्यनेनंही ते उद्धिग्न झाले होते. आम्ही घर सोडू नये हीच त्यांची इच्छा होती. पण त्यांचा नाइलाज झाला.

आणि समाजाचं मोडलेलं घर दुरुस्त करण्याच्या प्रयत्नात आमचंच स्वतःचं घर आम्हाला सोडावं लागलं. मनूने आम्हाला अशी हृषपारीची शिक्षा सुनावली.

★ ★ ★ ★

आम्ही घराबाहेर पडलो. कुठे जाणार? मुनशी गफव्हारचेग चाचांकडे गेलो. त्यांनी आम्हाला आधार दिला. गफारचाचा म्हणाले -

“आमच्या घरीच राहा.” त्यांच्या बोलण्यात अगत्य होतं. तरी आम्ही नाही म्हटलं. सनातन्यांनी त्यांच्यावर राग काढू नये असं आम्हास वाटत होतं. म्हणून त्यांच्या मदतीनं गंजपेठेत आम्ही जागा मिळवली. त्यांनी आम्हाला लागतील तेवढी भांडी दिली. थोडं दूध दिलं.

थोडं पीठ दिलं. आम्ही या नव्या घरी आलो. गफारचाचांच्या प्रेमानं आणि सहकार्यानं आमची मनं हेलावली होती. माणुसकीचे झेरे कुळं लागतील याचा नेम नसतो. काळजाच्या नात्याचं सोनं सूपदा असं अस्सल असतं.

दोन घास पोटात टाकल्यावर आम्ही जरा विसावलो. यांनीही दुप्पट हिंमतीनं यापुढं कामाला लागायचा निर्धार केला. मीही आता नव्यानं पेटून उठले. अडचणी काही लोकांना सुचवीत असतील. आम्हाला अडचणींनी मजबूत केलं. विस्तवात लाकडं जळतात. लोखंड अधिक तापतं. टणक होतं. आम्ही टणक झालो. वर्तमानाला आम्ही दिसत नव्हतो. भवितव्य मात्र आम्हाला पाहात होतं. वर्तमानाच्या अडचणीही आम्हाला कळत होत्या आणि भविष्याची भाषाही आम्हाला कळत होती.

पहाटेसच सगुणाबाई घरी आल्या. सोबत गफारचाचा होते. माझ्या सासन्यांनी कपडे, भांडी, धान्य असं सगळं घेऊन त्यांना पाठवलं होतं.

आम्ही घर सोडल्यामुळे माझे सासरे फार अस्वस्थ झाले होते. ते लगेच आमचा शोध करीत किऱले. गफारचाचाकडे गेले. त्यांनी सर्व ठाकठीक असल्याचं सांगितलं. तेव्हा ते घरी गेले आणि सगुणाबाईना पाठवलं. सगुणाबाईना ते म्हणाले -

“सावित्रीनं अंगावरच्या कपड्यांशिवाय काहीही नेलं नाही. जोतीही तसाच गेला. पोरं काय खातील? कुळं असतील? माझा जीव टांगणीला लागला. सगुणा हे सर्व घेऊन जा. त्यांची नीट व्यवस्था लावून ये.”

सगुणाबाई म्हणाल्या - “सावित्री, तुझा सासरा सारखा रडत होता. सारखा हळहळत होता. तो रात्री तुमच्यासाठी जेवलाही नाही.”

मला आणि ह्यांनाही गलबद्द आलं. आपल्या सासन्याचा आपल्यावर किंती जीव आहे या जाणिवेन माझा गळा दाढून आला.

गफारचाचांचाही कंठ दाढून आला. चाचांनी न राहून यांना कवटाळलं. त्यांच्या जिवाची तडफड आम्हाला मनोमन जाणवली होती. आम्ही आमच्यावरील त्यांच्या लोभानं यावेळी मोठे हळवे झालो होतो.

आणि आता आम्ही मोठ्या जोमानं कामाला लागलो. सासन्यांचं प्रेम आमच्यासोबत होतं. त्यांची सदिच्छा आमच्या गाठीला होती. आम्ही अधिक हुरुपानं कामाला लागलो.

सनातनी निंदा करीत होतेच. त्यांची तोंडं गरळ ओकत होतीच. याहून त्यांना दुसरं काही नीट जमण्यासारखंही नव्हतं. ते हात धुवून पाठीशी लागले होतेच. शिवाय आमच्या अडचणीही होत्याच. या सर्व संकटांमधूनच मार्ग काढायचा होता. आम्ही या अग्निपरीक्षा दिल्या. आणि या परीक्षांमध्ये आम्ही अधिकच तेजःपुंज होऊन निघालो. मला या काळात सगुणाबाईनी सूप मानसिक बळ दिलं. त्या विधवा होत्या. निराधार होत्या. पण आम्ही गोरगरिबांच्या उद्धाराचं कार्य करावं हे आमच्या मनावर त्यांनीही ठसवलं. त्यांनी मिशनन्यांचं काम पाहिलं होतं. मिशनी लेसांनांचं त्यांनी काम केलं होतं. मिशनन्यांची सेवावृत्ती, दयाबद्धी यांचा त्यांच्या

मनावर मोठा प्रभाव होता. निरपेक्ष बृतीनं दीनदुष्कल्यांची सेवा करावी अशी आम्हाला त्यांची शिकवण असे.

* * * *

आणि आता माझ्यात मोठी शक्ती संचारली. भ्यायचं नाही. घावरायचं नाही. आपल्याला कुठंही कमी समजायचं नाही. नेटानं वाट चालावी. भक्तम विश्वासानं पाऊल टाकावं. यश कशासाठी असतं? ते नेटानं प्रयत्न करणारांसाठी असतं. यश हे फूल आहे ते जिहीच्या आणि अथक कषांच्या फांदीवरच फुलतं.

आम्ही कामाला लागलो. सोबत सगुणाचाई होत्या. आणि माझी मैत्रीण फातिमा शेख होती. केवढी आनंदाची गोट आहे. फातिमानं शिक्षण घेतलं. ती शिक्षिका झाली. ती पड्यामधून बाहेर आली. परंपरांची पोलादी चौकट तिनं तोडली. मी अध्यापिका विद्यालय सुरु केलं. त्या विद्यालयात फातिमा पहिली प्रशिक्षित शिक्षिका झाली.

फातिमा कामाला घावरत नसे. कामंच तिला घावरत असत. कारण ती कामाला वाघच होती. फातिमाला खूप मेहनत घ्यावी लागे. पण तिनं ती गौरवानं घेतली. अशा खूप खूप आठवणी आहेत. या आठवणी मोठा आनंद देणाऱ्या आहेत.

लज्जी चिन राघ राऊत मांग व राणबा महार यांचं मला खूप सहकार्य मिळालं. या दोघांनी आणि त्यांच्यासोबत त्यांच्या मित्रांनी आणि नातेवाईकांनीही मला खूप मदत केली. हे लोक आपल्या वस्त्यांमध्ये जात. मुलींना आणि मुलांना एकत्र करीत. त्यांच्या आईवडिलांना एकत्र करीत. सनातन्यांनी त्यांच्या ढोक्यात घातलेले किडे प्रथम काढीत. शिक्षण घेण हे आपलं काम नव्हे. तो ब्राह्मणांचा अधिकार. आपण शिक्षण घेण हे धर्माविरुद्ध आहे. त्यामुळं शिक्षण घेण हे पाप आहे. आपल्याला नरकात जावं लागेल. अशी लोकांची समजूत होती. या माझ्या सर्व सहकाऱ्यांनी लोकांची समजूत काढली. त्यांच्या विचारांच्या दिशा बदलणं सोयं नव्हतं. पण हे काम त्यांनी केलं. अशा अनेक लज्जींनी आणि अनेक राणबांनी या माणुसकीच्या चळवळीत उढ्या घेतल्या होत्या. या सर्वच निष्ठावंत हातांमुळे चळवळीचा गाढा पुढे रेटला जात होता. विरोधांचे चांध तोहून हा परिवर्तनाचा प्रवाह पुढे झेपावत होता.

मला विरोध सनातनी भटांचाच होता असं नाही तर काही शूद्रांचाही होता. ह्यांना सनातनी भलतंच काही वेढवाकडं सांगत. आमच्याविरुद्ध भडकवत. संस्कार तसेच झालेले असल्यानं लोकांना सनातन्यांचं विद्यातक म्हणणं लगेच पटत असे. आणि त्यामुळे शूद्रांचाही मला विरोध झाला. पण असं असलं तरी हळूहळू लोकांची मनं पालटू लागली होती. लोकांनी ढोळे उघडायला प्रारंभ केला होता.

१८५१, ५२ साली आम्ही मुलींच्या तीन शाळा सुरु केल्या. एका शाळेत अद्येचाळीस

मुली होत्या. दुसऱ्या शाळेत एकावन मुली होत्या. तिसऱ्या शाळेत तेहतीस मुली होत्या. पहिल्या शाळेत मी मुख्याध्यापिका होते. विष्णुपंत मोरेश्वर आणि विठ्ठल भास्कर हे माझे सहशिक्षक होते.

एकावन साली दादोचा पांडुरंगांनी मुलींची परीक्षा घेतली. यानंतर वार्षिक परीक्षा झाल्या. या परीक्षा पाहण्यासाठी सुमारे सात-आठ हजार लोक जमले होते. दोनशे सदतीस मुली परीक्षेला बसल्या होत्या.

याच काळात ओतूर, हडपसर, सासवड, नायगाव, शिरवळ, तळेगाव शिरवर, अंजीरवाडी, भिंगार, मुंढवे, चिपळूणकरवाडा पुणे, नाना पेठ, रास्ता पेठ, बेताळ पेठ, महारवाडा, भिंडे वाडा या सर्व ठिकाणी शाळा सुरु झाल्या होत्या.

आमच्या शाळांमध्ये आम्ही अत्यंत मेहनती शिक्षक घेतले होते. हे शिक्षक मोठे ध्येयवादी होते. अत्यंत प्रामाणिक होते. आमच्या शाळांमध्ये गणू शिवजी मांग आणि पुराजी आप्पाजी चांभार हे शिक्षक म्हणून काम करीत होते. आमचे शिक्षक अत्यंत पोटतिढीकेन शिकवत असत. त्यामुळे उच्चवणीमधील मुलांसाठी असलेल्या शाळांमधील पटसंख्येपेक्षा आमच्या शाळांमधील मुलांची पटसंख्या दहापटीने अधिक होती. याचं कारण आमचे हे मातृहृदयी शिक्षक! आणि आमच्या शाळांमधील शिकविष्याची व्यवस्था! आम्ही आमच्या शिक्षकांना कमीअधिक पगार देत होतो. मी तर विनावेतनच शिकवीत असे. पण आम्ही ध्येयवादी होतो. आमचे विद्यार्थी केवळ पोपट होणार नाहीत; पढीक पंडित होणार नाहीत याकडे आमचा विशेष कटाक्ष असे. विद्यार्थ्यांना आम्ही हक्काची, सामाजिक न्यायाची आणि समाजपरिवर्तनाची भाषा शिकवत होतो. त्यांच्या ढोळ्यात नवी स्वप्ने पेरत होतो. त्यांच्यात नवी साहसे जागवत होतो. आमचे शिक्षक असे परिवर्तनाचे अभियंते होते.

आमच्या विद्यार्थ्यांनी विचार करायला शिकावं असं आम्हाला वाटे. आमचं शिकवण हे जीवनशिक्षण होतं. मूल्यशिक्षण होतं. शिकलेली ही मुलं आपल्या हक्कांसाठी लढायला पुढे आली पाहिजेत. अन्याय सहन करण्याची जीवघेणी प्रथा त्यांनी सोडली पाहिजे. ही दीनदुष्कृत्या समाजातील मुले होती. त्यांचे पूर्वजही अन्यायाच्या आगीत जळाले होते. तेही या आगीत जळतच होते. त्यांना समतेचं, नव्या जीवनाचं स्वप्न पाहता यावं यासाठी आम्ही शिकवत होतो. आम्ही सामाजिक सैनिक घडवत होतो.

★ ★ ★ ★

आणि तुम्हाला एक सूपच महत्वाची आठवण आता मी सांगणार आहे. ही आठवण मुक्ताची आहे. मुक्ता ही माझी विद्यार्थिनी. ती मातंग समाजाची मुलगी. ती अकरा वर्षाची होती. तिला मांग, महार यांना कोणत्या यातना भोगाव्या लागतात त्यासंबंधी निबंध लिहायचा

होता. मुक्ता मला म्हणाली -

"बाई, मला निबंध लिहायचा आहे."

'अग, तू निबंध लिहिण्याची इच्छा दाखविली त्याबद्दल मला सूप आनंद झाला. तू निबंध लिहायलाच हवा. तू वर्मावर बोट ठेवून बोललंच पाहिजे."

आणि आम्ही विषयाची चर्चा केली. अकरा वषाची ही मुलगी या निबंधाच्या अनुषंगानं जे बोलत होती ते सरोत्तर थकक करणार होतं. आणि तिनं तो निबंध लिहिला. पेशवाईसंबंधी तिनं महटलं होतं की "इमारतीच्या पायास आम्हास तेल-झेंदूर पाजून पुरण्याचा व आमचा निर्वश करण्याचा क्रम चालविला होता. त्यासमयी महार अथवा मांग यातून केणी तालीमसान्यापुढून गेला असता गुलटेकडीच्या मैदानात त्याच्या शिराचा चेंडू व तलवारीचा दांडू करून खेळत होते. कदाचित कोणास वाचता आले व ते बाजीरावास कळले तर तो म्हणे की हे महारमांग असून वाचतात. तर त्यास दप्तराचे काम देऊन त्यांच्याऐवजी पोकट्या बगलेत मारून ब्राह्मणांनी विधवांच्या हजामती करीत फिरावे काय? असे बोलून त्यास शिक्षा करी." असे मोठे जहाल आणि वास्तवदर्शी विचार या मुलीनं त्या निबंधात मांडले होते.

तो निबंध ऐकून मी तिची पाठ थोपटली. वाटलं -

"ही माझी कमाई आहे." जोतीरावही या मुलीचा निबंध ऐकून सूप भारावले. त्यांनीही तिला शास्त्राची दिली. मला ते म्हणाले -

"सावित्री, तू उपसलेल्या कषांचं सार्थक झालं. अशा अनेक मुक्ता तयार व्हाव्यात. सावित्री, मुक्ता ही तुझी मानसकन्या आहे. आपल्या प्रयत्नाना फुलं येत आहेत. फार, फार आनंद वाटतो सावित्री!"

मुक्ताचा हा निबंध झानोदयमध्ये प्रसिद्ध झाला. शासनानं त्या वर्षीच्या अहवालात तो प्रसिद्ध केला. 'पुणे शहराचं वर्णन' या ग्रंथात ना.वि. जोशीनीही तो प्रकाशित केला.

पण एक वाईट वाटतं. ही मुक्ता पुढे काही लेखन करताना दिसली नाही. सरं म्हणजे ती त्याच दमानं पुढे गेली असती तर महाराष्ट्राच्या वैचारिक जीवनातलं ते फारच मोठं गौरवस्थळ ठरलं असतं. मुक्ता ही आठवण सूपच मोठी होण्याच्या शक्यता असलेली! पण मध्येच विसून गेलेली. अजूनही वाटतं हे उढाण कुठेही थांबायला नको होतं.

★ ★ ★ ★

मी माहेरी गेले म्हणजे जोतीरावांची कामे अडून राहात. सर्व कामं त्यांच्यावरच येऊन पडत. त्यांना सूप धावपळ करावी लागे. मग ते मला पत्र लिहीत. असंच एकदा त्यांचं मला मोठं पत्र आलं. हे पत्र त्यांनी मला १-१०-१८५६ रोजी लिहिलं होतं. मी या पत्राच्या निमित्तानं त्यांना लगेच एक पत्र लिहिलं आणि त्यांना धीर दिला. ते पत्र मी जपलं आहे. ते

पत्रही मला आता आठवतं. त्यातील मजकूर असा होता. यावेळी आणि घाईघाईत जसं आठवतं तसं मी सांगते.

हे पत्र मी १०-१०-१८५६ रोजी लिहिलं होतं. प्रारंभी सत्यरूप जोतीचास्वामी यांस सावित्रीचा शिरसाठांग नमस्कार असा मायना लिहिला होता. या काळात माझी तब्बेत जरा ठीक राहात नसे म्हणून मी माझ्या तब्बेतीविषयी सुरुवातीला काय लिहिलं होतं ते सांगते. “माझी तब्बेत मला त्रास देत आहे. ती अलीकडे बरी राहात नाही. औषधपाणी सुरु आहे. कामाच्या दगदगीमुळे थोडं थकल्यासारखं वाटतं. जरा अशक्त वाटतं. पण मी वेळच्यावेळी औषध घेते. माझा भाऊ माझ्या तब्बेतीची खूप काळजी घेतो. त्याला माझ्या तब्बेतीसाठी खूप कटू घ्यावे लागत आहेत. पण तरीही तो कंटाळा करीत नाही. माझी तो मनापासून सेवा करत आहे. तो तसा मोठा कष्टाळू आहे आणि प्रेमळही आहे. मी लवकर दुरुस्त व्हावं असं त्याला वाटतं. आणि इथं नाही म्हटलं तरी मला थोडी विश्रांतीही मिळतेच. पुण्यात विश्रांतीसाठी वेळच नसतो. खूपदा जेवणाकडेही दुर्लक्षण होतं. माणसं भेटीला येतात. त्यांच्याशी बोलावं लागतं. शाळांची कामं आपल्याला चैन पढू देत नाहीत. शिवाय इतरही सर्व कामं आपल्याला चैन मिळू देत नाहीत.

आता इथे मात्र थोडा निवांतपणा मिळाला आहे. जेवणसाण वेळच्यावेळी होतं. दगदग होत नाही. मानसिक धावपळ होत नाही. त्यामुळे सहजच विश्रांती लाभते. मी माझ्या भावाला या चाचतीत स्वरोखर धन्यवाद द्यायला हवेत. तब्बेत पूर्ण बरी झाली की मी लगेच पुण्याला येईन.

पण एके दिवशी मला त्याचा खूप राग आला. आपण जे काम करतो ते त्याला कलणं तसं कठीणच आहे. तो मनानं तर रुद्धीबालाच आहे. त्याच्यावर जातीधर्माचा मोठा प्रभाव आहे. उच्चनीचतेचे किडे त्याच्या ढोक्यात भरपूर आहेत. तो आपल्या समाजातील असंख्य परंपरावाच्यांसारखाच आहे. प्रवाहपतित आहे. त्याचंही ढोकं जरा गोदून दगडच झालं आहे. त्या दिवशी तुमच्या आणि माझ्या सामाजिक कामाचदल बोलणं सुरु होतं. त्यानं मध्येच तोड घातलं. त्याला आपण करतो ते काम आवडत नाही. त्याचं मन धर्मांनं कुजवून ठेवलं आहे. हा बुरसटलेपणा त्याच्या बोलण्यातून लक्षात येतो. मला वाटतं त्याच्या मनात हे पुष्कळ दिवसांपासून चाललं होतं. त्याचा आपल्या कामावरचा राग त्याला कधीतरी बोलून दाखवायचाच होता. मग त्यानं ही संधी पाहिली. सामाजिक कार्याच्या संदर्भात बोलणं निघालंच होतं. तेहा त्यानं बाहत्या धारेत हात धुवून घेतले. तो म्हणाला होता - ‘तू व तुझा नवरा चाळीत असून तुम्ही उभयता महारमांगादी अंत्यजांकरिता जी कर्मे करता ती पतित असून आपल्या कुलास बट्टा लावणारी आहेत. यास्तव सांगतो की तुम्ही नवरा-चायकों जातीरुद्धीस अनुसरून व भट सांगेल त्याप्रमाणेच आचरण करावं.’ असं त्याचं बोलणं ऐकून माझ्या आईला त्याचा मोठा राग आला. मलाही संताप अनावर झाला. त्याचं बोलणं बेलगाम होतं आणि असमंजसही होतं. भाऊ तसा दयाळू आहे पण खूपच कोत्या बुद्धीचा आहे. त्यामुळे त्यानं तुमची आणि माझीही निंदा केली. आपल्याला दूषणे दिली. आई त्याच्यावर खूप

रागावली. आईचा संताप पाहून तो उगी राहिला. त्याला त्याची स्वतःचीच लाज वाटली. तो सजील झाला. यावेळी मी त्याचा चांगलाच समाचार घेतला. मी त्याला म्हटलं - 'भाऊ, तुझी बुद्धी कोती असून भट लोकांच्या शिकवणीनं दुबळी झाली आहे. तू शेळी, गाय या प्राण्यांना जवळ घेतोस. कुरवाळतोस. नागपंचमीस विस्तारी नाग पकडून त्यास दूध पाजतोस. मग महार-मांग हे तर तुझ्या समच मानव आहेत. मग त्यांना मात्र तू का अस्यृश्य समजतोस? याचं कारण तू सांग. भट लोक सोबळ्यात असता तुझा विटाळ मानतात. तुला महारच समजतात.' माझ्या बोलण्यामुळे त्याची अवस्था मोठी लाजिरवाणी झाली.

तो मला मग जरा पढलेल्या स्वरात म्हणाला की 'महारमांगांना तुम्ही शिकविता त्यामुळे लोक तुम्हाला अपशब्द बोलतात ते मला ऐकवत नाहीत.' मी त्याला हऱ्यज सरकार महार-मांगांच्या शिक्षणासाठी काय करतं ते सांगितलं. त्याला विद्येचा महिमा समजावून सांगितला. भट लोकांच्या श्रेष्ठत्वास विद्याच कशी आधारभूत आहे ते समजावून सांगितलं. जो विद्या घेईल तोच उच्चतेला पोचेल. माझे स्वामी महान आहेत. ते आणि मी सनातन्यांशी झगडतो. सर्वच खालच्या मुलामुलीना शिकवितो. सर्वांनीच माणूस म्हणून जगावं यासाठी आम्ही जीव पासवडतो. यात अनुचित काय आहे? आम्ही उभयता मुलीना, बायांना, महारा-मांगांना शिकवितो हेच आहणांना अपायकारक होणार या समजुतीच्या कारणास्तव ते आमच्या माणूसधर्मांच्या कामास अद्वाहण्यम् अद्वाहण्यम करीत निंदा कुटाळवया करतात आणि तुझ्यासारख्यांच्या मनात किलमीष पेरतात.

माझे हे बोलणे ऐकून आईलाही अपार आनंद झाला आणि भावाच्याही ढोक्यात प्रकाश पडला. मी याच पत्रात शेवटी असं लिहिलं होतं की आपल्या कामावर अनेकांचा राग आहे. काहीचा समजून-उमजून आहे आणि काहीचा अजाणपणानं आहे. पण बदल होतो. नीट समजावून सांगितलं तर उजेड पडतो असा मला या उदाहरणावरून अनुभव आला. हा अनुभव तुम्हाला तातडीनं सांगावा असं मला वाटलं म्हणून हे पत्र लिहिलं.

...हे पत्र मी जोतीरावांना पाठविलं आणि मलाही हलकं वाटलं होतं. लोकांचा राग कसा उफाळून येईल नेम नाही. तो कोणत्या कारणानं उफाळून येईल नेम नाही. पण तरी मला सामंजस्याचं मोळ विशेष वाटलं. माझी तब्बेत ठीक झाल्यावर मी पुण्याला गेले त्यावेळी जोतीरावांनी माझ्या सत्यनिष्ठेचं कीरुक केलं. मला त्यांच्या शब्दांनी मोठं बळ दिलं.

★ ★ ★ ★

आमच्या शाळांची दादोबा पांडुरंगांनी तारीफ केली. मेजर कॅडीनी तोंड भरून कौतुक केलं. शिक्षा मंडळीचे अध्यक्ष जॉन वॉर्डन यांनी माझा गौरव केला. लोकं आम्हाला स्त्रीशिक्षणाचे आद्य जनक म्हणून लागले. भारतातील पहिली प्रशिक्षित शिक्षिका, पहिली

मुख्याध्यापिका असा माझा गौरव होऊ लागला. बालाचार्य नावाच्या सरकारी नोकरी करणाऱ्या ग्राह्यणानं आपला एका महिन्याचा पगार मदत म्हणून दिला, मेजर कॅडीनी दरमहा ७५ रुपये अनुदान आमच्या शाळेला मंजूर केलं. जोतीरावांचा सरकारच्या बतीने मेजर कॅडी यांनी महावस्त्र देऊन सन्मान केला.

या तरी आम्हाला हे सन्मान महत्वाचे वाटले नाहीत. महत्वाचं वाटलं ते समाजाचं पुढे पढलेलं पाऊल! गोरगरिबांना झालेला शिक्षणाचा लाभ, एक मात्र झालं या सर्वच गोईची शाळांची प्रतिष्ठा वाढण्याला मदत झाली.

★ ★ ★ ★

एक आठवण तर मोठीच गमतीची आहे. मी एकदा वर्गात शिकवित होते, जे काम आपण हाती घेतलं त्यात जीव ओतायचा हा माझा स्वभाव आहे. यावेळीही शिकवण्यात मी रंगून गेले होते. मी सूपच एकघ्या झाले होते. सर्व मुली कानात जीव आणून ऐकत होत्या. यावेळी वर्गाच्या दारात रिहजसाहेब येऊन उभे राहिले. शिकवण्याच्या नादात मला ते आल्याचं कळलंच नाही. रिहजसाहेब अत्यंत आनंदानं माझ्या शिकवण्याचं निरीक्षण करत होते. तास संपल्यावर माझं लक्ष बाहेर गेलं तेव्हा साहेब मला दिसले. मी त्यांचं स्वागत केलं. त्यांनी माझ्या शिकविण्यासंबंधी माझं अभिनंदन केलं. मीही त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त केली.

★ ★ ★ ★

असाच एक प्रसंग आठवतो, एक पांगला भिक्षुक आमच्या घरी भिक्षेसाठी आला. मी त्याला तांदूळ, डाळ आणि कणीक दिली. त्याच्या झोळीत दुसरी भिक्षा होती म्हणून त्याला भिक्षा बांधायला कापडही दिलं. त्याने ती भिक्षा करकचून बांधल्यानं कापड फाटू लागलं. तो रस्तानं जात होता आणि भिक्षा सांडत होती. जोतीराव त्या रस्त्यानं जात होते. त्यांना हे दृश्य दिसलं. त्यांनी आपल्या अंगावरील उपरण्यात ती भिक्षा बांधली आणि त्या भिक्षुकाजबळ ती गाठोडी दिली.

तो भिक्षुक सट्टगदीत झाला. हे त्याच्या वाटवाला कधी आलं नव्हतं. तो म्हणाला, “जोतीरावांच्या बायकोनं मला भिक्षा दिली आणि तू ती नीट उपरण्यात बांधून दिलीस. तूही तिच्यासारखाच गोरगरिबांची कदर करणारा आहेस.” जोतीरावांना त्याच्या बोलण्याची गंमत वाटली. हा प्रसंग आठवला आणि वाटलं आम्ही दोघंही नवरा-बायको असे परस्परपूरक आहोत. एकाच हृदयाच्या दोन झडपा आहोत.

आम्ही दोघंही आपापल्या व्यक्तिगत स्वार्थसाठी जगलोच नाही. आम्ही जगलो

समाजाच्या भल्यासाठी. पण सनातन्यांना हे कळण शक्यच नव्हतं. कोणावर अन्याय होऊ नये यासाठी आम्ही काम करीत होतो. सुखान, शांतेन आणि स्वतःचा विकास करीत जगभ्याचा कोणाचाही अधिकार कोणी नाकारू नये. उगीचच कोणी कोणाला ओरबाढू नये. माणसांनी परस्परांना छळू नये. मारू नये. असा समाज असावा असं आम्हाला उत्कटपणे बाटत हेतं. आम्ही त्यासाठी प्राणांची आणि स्वतःच्या सुखांची पर्वा न करता झपाटल्यागत काम करीत होतो. अन्याय नष्ट झाल्याचा आनंद गरीब समाजाच्या चेहन्यावर दिसावा असं आम्हाला बाटत होतं. महणून आम्ही आमचे जीव पास्थऱ्यत होतो. पण हे इतके सरळ काम वाकड्या मनाच्या, स्वार्थी आणि परदेशी लोकांना आवडण शक्यच नव्हतं. सनातन्यांनी काट्यांनी काटा कादायचं ठरवलं. त्यांनी रोडे रामोळी आणि धोळीराम महादेव कुंभार या आम्ही ज्यांच्यासाठी चळवळ करत होतो त्यांच्यातीलच लोकांना जोतीरावांचा जीव घेण्यास पाठवलं. त्याबदल्यात या दोघांनाही हजार हजार रुपये देण्याचं ठरलं होतं. हे दोघंही मारेकरी ऐन मध्यरात्री आमच्या घरात घुसले. त्यांच्या ढोळ्यात खून चढला होता. प्रसंग साधा नव्हता. मी मध्ये पडले. जोतीराव महणाले, “सावित्री, मला मारल्यामुळे त्यांना हजार हजार रुपये मिळणार आहेत. माझां जगण लोकांसाठी मी सर्व करतो आहे पण माझां मरणांही असं लोकांच्या फायद्याचं ठरत असेल तर मला त्यापेक्षा दुसरा आनंद नाही. घेऊ दे त्यांना माझा जीव. माझां आयुष्य त्यांच्याहीसाठी आहेच ना. चला रे चाबांनो, करा तुमच्या कामाला सुरुवात.”

मी घावरले नाही. पण जोतीरावांच्या अचाट शक्तीनं मी घक्कच झाले. मीही मध्ये पदून मग त्या दोघांना म्हटलं, “चाबांनो, मलाही मारा. जो गुन्हा त्यांनी केला आहे तोच तर गुन्हा मीही केला आहे. शिवाय मला जिवंत ठेवलं तरी त्यांचं काम सुरुच राहील. तेब्हा आम्ही सुरु केलेलं कार्य पूर्णपणे बंद पडावं असं तुम्हाला बाटत असेल तर मलाही मारा. त्यामुळे आणखीही एक फायदा तुमचा होईल. मला मारण्याचेही अधिकचे एकेक हजार रुपये तुम्हाला मिळतील. आणि एक करा. आत झोपलेल्या मुलांना मात्र हात लावू नका. तीही तुमच्यासारख्याच कोणाची तरी असतील. त्यांना जगू द्या. त्यांना दुनिया बघू द्या.”

माझां हे बोलणे ऐकलं आणि धोळीराम कुंभार आणि रोडे रामोळी यांच्यातील मारेकरीच मरून गेले. त्यांच्यातील मारेकन्यांचाच जणू त्यांनी खून केला. त्यांनी आमचे पाय घरले. आणि सगळा कट त्यांनी आम्हाला सांगितला. दोघेही पार बदलले. रोडे रामोळी यांचा अंगरक्षक झाला. धोळिचा चळवळीचा आधार झाला. आम्ही आमच्या ढोळ्यांनी पाहिलेले; आमच्या ढोळ्यांपुढे घडलेले हे दोन अंगुलीमाल! त्यांचीही आठवण मला यावेळी प्रकर्षानं होत आहे.

★ ★ ★ ★

एकदा मी नायगाव या माझ्या माहेरी गेली. इथेही सनातनी लोक होते. इथेही कर्मठपणा

होताच. क्षुद्रता होतीच. याच सुमारास इथं एक महत्वाची घटना घडली. एक गणेश नावाचा ब्राह्मण भिक्षुक नायगावात आला होता. इथल्याच सारजा नावाच्या अस्पृश्य मुलीवर त्याचं मन जडलं. सारजाला दिवस गेले. ही चार्ता गावात पसरली. गावातल्या लोकांनी या दोघांना चांगलं बदडलं. गावातून त्यांची भिरवणूक काढली. त्या दोघांनाही ठार मारण्याचा निर्णय गावातील लोकांनी घेतला. वातावरण तापलं होतं. प्रसंग भयंकर होता. काहीही घडू शक्त होतं. प्रसंगाचं गांभीर्य माझ्या लक्षात आलं. मी लग्बगीनं तिथं गेले. त्यांना सांगीतलं-

“माझ्या सर्व गावकरी लोकांनो, तुमचा राग मी समजू शक्ते. घडले ते चांगले घडले नाही हे मला मान्यच आहे. पण जरा शांतपणे विचार करून काय ते ठरवा.” लोक भडकले होते.

“ह्या दोघांनीही गावाला कलंकित केलं आहे. आमच्या गावाचं नाक त्यामुळे कापलं गेलं आहे. या भिक्षुकाला एवढीही नीतीची चाढ नाही. कुठला कोण हा भिक्षुक आणि आमचं गाव नासवतो. नाही, आम्ही त्याला सोडणार नाही.” लोक ओरडले.

मी त्यांना शांत केलं. “हे पाहा रे लोकांनो, इंयज सरकारच्या कायद्यानुसार तुम्ही असं कृत्य करणं हे बेकायदेशीर आहे. कायदा हातात घेऊ नका. त्याचे परिणाम वाईट होतील. आपण विचार करा.” हे माझं बोलणं ऐकून लोक जरा शांत झाले. भिक्षुकाचे आणि त्या अस्पृश्य मुलीचे प्राण वाचले खरे. पण लोक म्हणाले “यांनी आमच्या गावात राहू नये. त्यांनी गाव सोडून जावं.” आणि मी त्या दोघांनाही शेटजीकडे पाठविलं.

★ ★ ★ ★

मी कोणाचाही द्वेष करीत नाही. अन्याय करणाराचा मात्र मला भयंकर राग येतो. व्यक्ती असो, एखादा वर्ण असो, एखादा वर्ग असो वा धर्म असो. त्याच्या अत्याचारी रूपाचा मला मोठा तिटकाराच वाटतो. पण अन्याय करणारे मोठे हुशार असतात. ताकास तूर लागू देत नाहीत. जे फसवले गेले त्यांच्यासंबंधी मला अतोनात कळवळा वाटतो. दुःख कोणाचेही असो ते माझ्याने पाहवतच नाही.

आता चालहत्या प्रतिबंधक गृहाचीच गोष्ट पाहा. काशीचाई नावाची ब्राह्मण विधवा आपल्या गोवंडेच्या घरी स्वयंपाक करीत होती. काशी गरीब होती. सुंदर होती. शीलवान होती. तरुण होती. शेजारच्या शास्त्रीबुवानं तिला फसविलं. तिचा गैरफायदा घेतला. काशीपुढं संकट उभं राहिलं. कारण शास्त्रीबुवांनी काखा वर केल्या. काशीनं जन्माला आलेल्या बाळाचा सुन्यानं गळा कापला. त्याचा जीव घेतला. प्रेत गोवंडे यांच्या घरच्या विहिरीत टाकलं. ते फुगून वर आलं. तिला जन्मठेप झाली.

मी सुन्न झाले. काय आहे हे! यात काशीचा काय दोष? यात ज्याची हत्या झाली त्या बाळाचा काय दोष? हे तर चोर सोडून संन्याशाला फाशी देणं झालं. त्याकाळी अशा अनेक

विधवा गरोदर राहत, काही भ्रूणहत्या करीत, काही विधवा नवजात बालकांची जमेल तशी विल्हेवाट लावत, काही विधवा विहिरी जबळ करीत, काही विधवा विषाचा आश्रय घेत. हे असं विनशोभाट चाललं होतं, वर्षनुवर्षे चाललेलं होतं.

का चाललेलं होतं? तर धर्माची सत्ता पवित्र मानायची म्हणून चाललेलं होतं. बालविवाहच केले पाहिजेत, केशवपन केलंच पाहिजे, पुनर्विवाह करायचा नाही. स्त्रीनं शिकायचं नाही. याला कारण धर्म! धार्मिक रूढी! धर्माचं पावित्र्या! या सर्व अत्याचारी चालीना धर्माचा आधार दिला गेला होता. पुनर्विवाह, बालविवाह, सती, केशवपन हे स्त्रियांशी संबंधित सर्व प्रश्न ब्राह्मण समाजातलेच होते. या स्त्रियांचं दुःख आम्हाला जाळू लागलं. आणि आम्ही या विधवांसाठी काही करण्याचा निर्णय घेतला.

आम्ही लोकहितवादी आणि न्या. म.गो. रानडे यांच्यासारखं केवळ बोलायचं नाही असं ठरवलं. दुटप्पी वागायचं नाही हे ठरवलं. कृती आणि उक्ती यांच्यात कोणतंही अंतर ठेवायचं नाही हे आम्ही ठरवलं. आम्ही ठरवलं जे करता येण शक्य आहे तेच बोलायचं आणि जे बोलू ते कृतीत उतरवून दाखविण्याचं धाडस करायचं. स्वतःचा शब्द आपणच पालायचा. त्याकडे पाठ नाही फिरवायची. पाठ फिरवावी लागेल असा शब्द तरी कशाला उच्चारायचा? आपण 'बोले तैसा चाले' या गटाचे लोक आहोत. आपण शब्दाला जागणाऱ्या जगाचे नागरिक आहोत.

आणि हे सोपं नसतं. भल्याभल्यांना हे जमलं नाही. साधी आणि लहान माणसं सोडा. त्यांच्या अशा धरसोड वृत्तीचा हिशेब कोणी ठेवत नाही. पण जी समाजाला मार्गदर्शन करतात ती मोठी माणसंही या कसोटीला उतरत नाहीत. म्हणजे या कसोटीला उतरणारी माणसं नसतातच असं नाही. असतात. जरा कमी असतात एवढंच. पण आपली इच्छा सगळी माणसं या कसोटीला उतरणारीच असावीत ही असते. आता हे कठीण असतं. पण कठीण तरी का असतं? हे पाहा. म्हटलं तर असं होणं फारच कठीण असतं आणि म्हटलं तर असं होणं फारच सोपं असतं. पण तरीही भल्या भल्यांना बोलण्याचा आणि वागण्याचा तोल सांभाळता येत नाही. हे खूप जणांच्या बाबतीत घडलं आहे. आता लोकहितवादींचं पाहा. लोकहितवादी म्हणजे रावबहादूर गोपाळ हरी देशमुख. या शतकातलं हे केवळ तरी मोठं नाव आहे. या नावाचा फार दरारा आहे. त्यांचा मोठा अभ्यास आहे. मोठं चिंतन आहे. वाणीत भयंकर जाळ आहे. माणूस मोठा तिसूट आहे. पण कृतीची वेळ आली तेव्हा या रावबहादुरांनी मोठी कचही खालली आहे. लोकहितवादींनी विधवा-विवाहाचा सपाटून पुरस्कार केला. पण एका विधवेच्या विवाहाला त्यांना बोलावलं गेलं तेव्हा त्यांनी समाजाचा रोष ओढवून घेण्याचं टाळलं. ते गेले नाहीत. लोकहितवादी समाजाच्या बहिष्काराला घावरले. प्रतिगाम्यांच्या विरुद्ध उभं राहणं ही खरंच कठीण चाब आहे.

हीच गोष्ट न्या. रानडयांच्या संदर्भात घडली. माणूस मोठा. विद्वान माणूस. १८५६ साली सारकारनं विधवाविवाहाचा कायदा केला होता. हा कायदा सुधारकांच्या बाजूनं उभा होता. आणि

समाज विधवा-विवाहाचा पुरस्कार करणाऱ्या सुधारकांच्या विरोधात होता. या सुधारकांना कायद्याची प्रतिश्वास महत्वाची वाटली नाही. प्रतिगाम्यांचा धाक महत्वाचा वाटला. न्यायमूर्ती रानडयांची पहिली पत्नी मरण पावली तेव्हा विधवेशी विवाह केला नाही. त्यांनी कुमारिकेशी विवाह केला. यावेळी आम्हाला काय वाटलं असेल? आम्ही फार दुःखी झालो. फार जस्वस्थ झालो आम्ही. कोणाकहून अपेक्षा करायची? विचारवंतच जर असे कमकुवत निघाले तर समाजानं कोणाच्या तोडाकडे पाहायचं? मार्गदर्शकच असे मार्ग सोहून भटकले तर समाजानं कोणत्या मार्गावर आणि कोणत्या दर्शनावर विश्वास ठेवायचा? आम्ही फार दुःखी झालो. या वागण्याचं काय करावं तेच मला कळेना!

काशीला जन्मठेपेची शिक्षा झाली. बेगवेगळ्या मार्गांनी अनेक विधवा समाजातही जन्मठेपच भोगत आहेत. मृत्यू बरा वाटेल असं वाईट जगण अनेक विधवांच्या वाट्याला आलेलं आहे. असं जीवन स्त्रियांना देणारे कोणत्या तोडानं नीतीच्या गोष्टी सांगतात. हेच खांच्या धर्माचं शिकवण आहे काय? असे हजार प्रश्न आमच्या ढोक्यात घोघावू लागले. मी शेटजींना म्हटलं-

“आपण या अशा संकटात सापडलेल्या विधवांना आश्रय देऊ. त्यांच्या पाठीशी उभे राहू. त्यांना वाचवू आपण. आपण त्यांच्या बाळंतपणाची व्यवस्था करू. आपण त्यांना संरक्षण देऊ.”

शेटजींना माझां म्हणणं पटत होतं. ते आता अधिकच गंभीरपणानं विचार करत होते. पैशाचा प्रश्न होता. पण पैसा येतो. प्रयत्नामांगं यश तसा कामामांगं पैसा येतो.”

“होय सावित्री. आपण या ब्राह्मण विधवांचे मायचाप होऊ. त्यांना माहेर देऊ. त्यांच्या बाळंतपणाची, त्यांच्या बाळांची आणि त्यांचीही व्यवस्था करू.”

आणि हे ठरलं. खरं तर आमचीही परिस्थिती मोठी घड नव्हती. हा नवा सर्व ओढवून घेणं म्हणजे अशा परिस्थितीत दुष्काळात तेराचा महिनाच होता. पण आता आम्ही ठरवलं होतं. आता पाऊल मागं घ्यायचं नव्हत. अनाथ दुःखांच्या पाठीशी उभं राहायचं होतं. आम्ही पुण्यातल्या आमच्या गंजपेठेतल्या घरात अशा विधवांसाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरु केलं.

आणि जिकडे तिकडे मोठमोठ्या जाहिराती आम्ही लावल्या. या जाहिरातीच्या वरच्या भागी “काळं पाणी टाळण्याचा उपाय” असं मोठ्या अक्षरात छापलं होतं. या जाहिरातीमध्ये लिहिलं होतं -

“विधवांनो, इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपलं मूळ न्यावं किंवा इथे ठेवावं हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहील. त्या मुलांची काळजी हा अनाथाश्रम घेईल.”

मोठमोठ्या तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी, मोठमोठ्या गावात मोक्याच्या ठिकाणी या जाहिराती लागल्या आणि पितृ स्ववर्णण्याच्या प्रधेप्रमाणं सनातनी मंडळींचं पितृ स्ववर्णलं. त्यांनी त्यांच्या सवयीप्रमाणे वेढावाकडा प्रचार केला. नानाप्रकारच्या शिव्या आम्हाला दिल्या. ही माणसं

चांगल्या कामांना विरोध का करीत होती? ही माणसं न्यायाच्या मार्गात आढवी का येत होती? या माणसांना इतरांची दुःख आवडत होती काय? यांना इतरांची दुःख आनंदायक वाटत होती काय? आणि या विकृत सुखाच्या प्राप्तीसाठी ही माणसं इतरांच्या आयुष्यात अशी दुःख ओतत होती काय?

पण आम्ही थांबलो नाही. आम्ही घाबरलो नाही. १८८४ पर्यंत अशा ३५ ब्राह्मण विधवा आमच्या बालहत्या प्रतिबंधकगृहात आल्या. मी स्वतः त्यांची बाळंतपण केली. या विधवा घाबरायच्या. बदनामी होईल म्हणून त्या आक्रमून जायच्या. पण मी त्यांना हिंमत देत होते. त्यांच्या पोटी जन्माला येणाऱ्या बाळांचं पहिलं रुपण मी ऐकलं. त्या बाळांची नाळ या हातानं मी कापली. काही विधवांनी आपली बाळं इथंच ठेवली. या विधवा म्हणजे धर्मानं आपल्या समाजाला केलेल्या मोठ्या भळभळत्या जखामा होत असं मला बाटायचं.

★ ★ ★ ★

१८७४ साल असेल. काशी याच नावाची एक दुसरी विधवा आमच्याकडून आली होती. तिचं बाळंतपण मी केलं. तिचाच मुलगा आम्ही दत्तक घेतला. त्याचं नाव यशवंत ठेवलं. त्याला शिकवलं. त्याला डॉक्टर केलं.

त्यावेळी मी विचार करीत होते तो हा की आपल्या या समाजानं मातृत्वाला असं पायदळी का तुडवलं? मातृत्व हे केवळाही आणि कोठेही आदरणीयच असलं पाहिजे. पण या समाजानं अनेक मातांना विहिरीमध्ये फेकलं. अनेक मातांची अवहेलना केली. मातृत्वाला असं बागवणाऱ्या समाजाची नैतिकता कोणती? असा प्रश्न मला त्यावेळी पडला.

आता केशवपनाच्या चालीचंच पाहा. ही भयंकर चाल आहे. १२ व्या शतकापासून ही चाल प्रचारात आली. प्रारंभी केवळ फक्त ब्राह्मण विधवांचं केशवपन केले जात असे. पुढं इतरही वरच्या लोकात ही चाल पसरली. या केशवपनासंबंधी सुधारक म्हणत की विधवेचे हातपाय असतात तसेच तिचे केस आहेत. तिचे हातपाय तोडत नाही तर मग तिचं केशवपन तरी का करता?

गरोदर विधवेची शुद्धी कशी करायची असा प्रश्न एका ब्राह्मणानं शंकराचार्याना विचारला तेब्हा त्यांनी सांगितलं की त्या व्यभिचारिणी विधवा तरुणीला आप्रवृक्षाच्या चुंध्याच्या ढोलीत ठेवावं. आणि त्या चुंधाच्याला आग लावावी. बरीच खग लागल्यावर तिला बाहेर काढावं. नंतर तिचं वपन करून सहस्र ब्राह्मणांना भोजन घालावं म्हणजे ती शुद्ध होईल. असे भयंकर प्रकार घडलेले आहेत. या धर्माच्या आज्ञा म्हणून पाळल्या जात. या अमानुष रुढीनंही स्त्रियांवर भयंकर अन्याय केला. मग मी नारायण मेधाजी लोखंडेना चोलावलं. 'ब्राह्मण विधवांच्या केशवपनाविरुद्ध आपण आवाज उठवला पाहिजे.

केशवपन करणाऱ्या नाभिकांना एकत्र आणायला पाहिजे. त्यांचा संप आपण घडवून आणला पाहिजे. असं मी त्यांना सांगितलं.' १८९० साली झालेल्या नाभिकांच्या सभेत पाचशे न्हावी हजर होते. आम्ही व्यवस्थेला अशी भगदाढं पाढत होतो. तिचा एकेक अवयव असा निकामी करीत होतो.

* * * * *

याचाच एक भाग म्हणून आम्ही शेणवी जातीतील एका विधवेचा पुनर्विवाह घडवून आणला. विधवेचा हा पहिला पुनर्विवाह होय. ही विधवा यावेळी अठरा वर्षांची होती आणि ज्याच्याशी तिचा पुनर्विवाह झाला तो विधूरही शेणवीच होता. या काळात मी विधवांसाठी पुनर्विवाह संस्था स्थापन केली. या संस्थेच्या दर पंधरा दिवसांनी बैठकी होत असत. या बैठकींमध्ये हळदीकुंकू, रसपान, प्रौढ स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रियांच्या छळाखदलचे प्रश्न, शिक्षणासंबंधीचे प्रश्न चर्चेला घेतले जात. यातून स्त्रियांच्या मनात व्यापक पातळीवरून प्रबोधन व्हावं हा उद्देश होता. स्त्रियांमध्ये आपल्या दुःस्थितीची, आपल्या गुलामीची जाणीव निर्माण व्हावी, या गुलामीतून बाहेर पडण्यासाठी संघटित होण्याची प्रेरणा त्यांच्यात निर्माण व्हावी आणि आपल्या मुक्तीची वाट अधिक वेगानं चालण्याची प्रेरणा त्यांच्यात निर्माण व्हावी असा माझा उद्देश होता.

* * * * *

याच काळात माझ्या सासन्यांचा मृत्यू झाला. जोतीरावांनी दुसरं लम्न करावं, आपल्याला नातू व्हावा हे त्यांचं स्वप्न होतं. ते आम्ही पुरं करू शकलो नाही याचं दुःख त्यांना होत होतं. पण तरी आमच्यावर त्यांच्या मायेचं छत्र होतंच.

आम्ही त्यांना भेटायला गेलो. प्रकृती पार खालावली होती. माझे बडील, भाऊ सर्व त्यांना भेटायला आले होते. आणि त्यांची प्राणज्योत मालवली. आम्ही नव्या पद्धतींनं त्यांचे अंत्यसंस्कार केले. कावळ्यांना पिंड देऊन मृतांना सदगती मिळते यावर आमचा विश्वास नव्हता. आम्ही अनाथ, अपंग लोकांना जेवण दिलं. गोरगरीब विद्यार्थ्यांना पुस्तकं वाटली. त्यांच्या उपयोगाच्या इतर बस्तू त्यांना दिल्या. गरिबांना जेवण दिलं. मला धार्मिक आंधक्रेपणा कधीच पटला नाही.

* * * * *

आमच्या घरातच एक छोटं वसतिगृह आम्ही सुरु केलं होतं. त्यात शिक्षणासाठी बाहेरगावावरून येणारी मुले राहात. त्या मुलांची सर्व काळजी मी घेत असे. मला या दीनदुखळ्या समाजातील मुलांसाठी कष्ट घेण्यात मोठा आनंद वाटे. भुकेल्यांना अन्न देण्यात फार आनंद वाटे. कोणाच्या अंगावरचं वस्त्र फाटलं असलं की मी घरातील लुगडं असो, धोतर असो देऊन टाकत असे. मृत्यूनंतर सोबत काय न्यायचं आहे असं मला वाटे.

आमच्या घरच्या हीदाची आठवण मला याक्षणी येत आहे. सूप वरं वाटतं. लोकांच्या उपयोगी पडल्याचं समाधान याक्षणी मला सूप हिंमत देत आहे. पेशव्यांनी पुण्यात ठिकठिकाणी हीद बांधले होते पण महारा-मांगांना या हीदांवर पाणी भरता येत नसे. ऐन उन्हाळ्यात या लोकांना पाण्यासाठी कोसच्या कोस भटकावं लागे. इतकं करूनही पाणी भिळतच असे असं नाही. त्यांचा विटाळ होण्याच्या भीतीनं त्यांना हीदाला स्पर्श करण्याची मनाई होती. तासंतास त्यांना 'पाणी वाढा हो' असं म्हणावं लागे. एखाद्या सचराला दया आलीच तर तो थोडं पाणी त्यांना दुरून वाढत असे.

हे पाहून, ऐकून मला अतोनात दुःख होई. पाणी ही निसर्गाची दीलत आहे. ते निसर्गाचं देण. ते समुद्रांचं आणि आकाशाचं देण. ते धरतीच्या ममतेचं देण. पाणी ही कोणाची खाजगी मालमत्ता नाही आणि निसर्गाच्या लेसी तर कोणी सर्वां नाही आणि कोणी अवर्णही नाही. मग निसर्गाच्या या पाण्याला विटाळ होतो कसा? कोणाच्यातरी स्पर्शानं पाणी चाटतंच कसं? माणसांमध्ये एवढी दरी आणि एवढा भेदभाव निर्माण होतोच कसा? हा सर्व प्रकारच मोठा अमानवी होता. मी कमालीची अस्वस्य झाले होते. आम्ही आमच्या घरचा पाण्याचा हीद या सर्वच लोकांसाठी सुला केला.

★ ★ ★ ★

... दुष्काळ मी सूप पाहिले. दुष्काळात लोकांचे मोठे हाल होतात आणि खेड्यातील लोकांच्या आणि गरीब लोकांच्या वाताहतीला तर पारावारच नसतो. गोरगरीब लोक आपल्या पोराबाळांना घेऊन या दुष्काळांमध्ये दशादिशा फिरत असत. हे हाडांचे सापळे अन्न अन्न करीत फिरताना, फिरता फिरता भरताना मी पाहिलं आहेत. दुष्काळ मृत्यूंची गर्दी घेऊन येतो आणि वस्त्यांच्या वस्त्या ओस पडतात. हे मी सूपदा पाहिलं आहे. पण हा अलीकडचा १८९७ चा दुष्काळ तर भयंकरच होता. दुष्काळाच्या आगीत लोक जळत होते. भुकेनं हाहाकार माजवला होता. दुष्काळ लोकांना आपल्या पोटात रिचवीत होता. अशावेळी मूल्यांची कसोटी लागते. अशावेळी नीतीची परीक्षा होते. माणुसकीचं अशावेळी पार दिवाळं निघतं. लोकांनी आपली मुलं विकली, मुली विकल्या. पोटाच्या आगीत काय जळत नाही? काय बाटेल ते करून माणसं

मरणं चुकवू पाहात होती. माणसं पोटामागं धावत होती. मरणं माणसांचा पाठलाग करीत होती. त्यांचा फडशा पाढीत होती.

यावेळी असंच झालं होतं. या दुष्काळ्यस्तांसाठी आम्ही कंबर कसली. सरकारला या संदर्भात विनंतीपत्र लिहिल. आम्ही स्वतः दुष्काळाचा जोर असलेल्या भागातून फिरलो. सातारा मार्गविर घनकवडी येथे आम्ही आश्रम स्थापन केला. दोन ते बारा वर्षांपर्यंतची मुलं तेथे जेवण घेत असत. हे काम मी दोन वर्षे सुरु ठेवलं. मी स्वतःच या वसतिगृहाची व्यवस्था पाहिली.

★ ★ ★ ★

... जोतीरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यानिमित्तानंही मी खूप काम केलं. विवाह नव्या पद्धतीनं लावले. पुरोहिताला आम्ही पहिल्यांदा फाटा दिला. हुंडा घेण्याची पद्धती नाकारली. साध्या पद्धतीनं आणि कमी सर्वात आम्ही लग्नं लावली. राधा आणि सीताराम आल्हाट यांचं लग्न मी लावून दिलं. त्याचा सर्वही मी केला. ही चळवळ नोंदणी विवाहासारखी होती. खूप पुरोहितांनी या विवाहाला विरोध केला. कारण त्यांचं उत्पन्न युद्धत होतं. कोटापर्यंत प्रकरण गेलं. याच पद्धतीनं आम्ही यशावंता आणि म्यानोबा ससाणे यांची मुलगी राधा हा पहिला आंतरजातीय विवाह केला.

★ ★ ★ ★

... आपल्या लोकांना झान नाही. झान नाही कारण शिक्षण नाही. आपल्या समाजाला यापूर्वी कधी शिक्षण घेता आलं नाही. कारण धर्म, धर्मनिंच ती बंदी केली होती. पण आता सर्वांनी शिक्षण घेतलं पाहिजे यासाठी आम्ही रान उठवलं. इंग्रजी राजवटीमुळे काही वाईट गोष्टी घडल्याही असतील. पण आमच्या दृष्टीनं इंग्रजी राजवट ही फार उपकारक आहे. माझा 'काव्यफुले' हा काव्यसंग्रह १८५४ साली प्रकाशित झाला होता. त्यात मी म्हटलं होतं -

शूद्र-अतिशूद्र। दुःख निवाराया

इंग्रजी शिकाया। संधी आली

... इंग्रजी माउली। शूद्रांना पान्हा पाजी

संगोपन आजी। करतसे

इंग्रजी माउली। तोडते पशुत्व

देई मनुष्यत्व। शूद्रलोका

इंग्रजी राजवटीनं नव्या युगाचं दार आपल्यापुढं उघडलं. ही राजवट आली नसती तर?

तर आम्ही अज्ञानात आणि गुलामगिरीतच राहिलो असतो. या संधीचा फायदा घ्या आणि गुलामगिरीच्या बेड्या तोडा असं मी माझ्या कवितेतून लोकांना सांगितलं होतं. आणि आजही आपल्यात अंधश्रद्धा भयंकरच आहेत पण आम्ही काम करायला लागलो त्यावेळी तर त्या आधिक्यानंच होत्या. म्हणून आम्ही बुद्धिवादाचा प्रचार केला. लग्न बुद्धिवादी पद्धतीनं लावली. आणि मी काव्यातूनही आणि माझ्या भाषणातूनही बुद्धिवादाचा विचार सांगितला. लोकांना हे सर्व पचणं कठीण असतं आणि लोक चिदून उद्धतात. म्हणून आम्ही जरा सबुरीनं हा सर्व नवा विचार सांगत होतो. मी तेच्हा लिहिलं होतं -

शूद्र आणि अतिशूद्र। अज्ञानाने पछाडले
देव धर्मरूढी अर्ची। दारिद्र्याने गळाले

आज मृत्यूशी सामना देताना वाटतं हे मी चरोबरच सांगितलं होतं. अज्ञान, देव, धर्म आणि अशा सर्वच गोष्टीनी गरिबांना भुलवलंच. त्यांना अज्ञानी केलं. दारिद्री केलं. त्यांना दैववादी केलं आणि एका गुलाम मनोवृत्तीत थांबवून ठेवलं. मला आळसाचा तिटकारा होता. दैववादाचा तिटकारा होता. या सर्व संदर्भात मी सपाटून बोलत असे. ते माझं कर्तव्यच आहे असं मला वाटे. म्हणून मी हिमतीनं त्यावेळी या दृष्टिकोणाचा प्रसार केला.

मी म्हटलं होतं. युरोपियन लोक देवावर विश्वास ठेवणारे असते तर ते अशा तन्हेनं अद्भुत गोष्टी करू शकले नसते. त्यांच्या उद्योगात वेळेला फार महत्त्व आहे. कोणतंही काम ते वेळच्या वेळी करतात. त्यांनी कठोर उद्योग केले. सुधारणेच्या मार्गावर त्यांचं पाऊल पुढेपुढेच पडत आलं. त्यामुळेच उद्योग, कला आणि विद्या यात ते प्रबळ झाले. आपल्या देशात थोडेसेच इंग्रज आले होते. पण त्यांनी मोठं राज्य स्थापन केलं. हा त्यांच्या दृढ उद्योगाचा आणि बुद्धिशक्तीचा चमत्कार आहे. त्यात दैवाचा वर्गे अजिबात संबंध नाही. देव, प्रारब्ध यावर विश्वास ठेवणारे लोक आळशी व भिकारी होतात. त्यांचा देश नेहमीच इतरांच्या गुलामगिरीत राहतो. आपला देश याचं ढळढळीत उदाहरण होय.

इराणी, हूण आणि तार्तर यांचीच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ही नावे असून त्यांनी सांच्या सुधारणेचा विधांस केला. त्यांनी येथील लोकांना शूद्रादी-अतिशूद्र बनवून त्यांना दैवदेवतांच्या नादी लावून दैवावर भरवसा ठेवण्यास शिकविलं. या द्विजांच्या आगमनानं येथील लोकांचा अधःपात होऊन ते पशुतुल्य झाले. हे मी त्यावेळी सांगितलं. आज आयुष्याच्या शेवटच्या पायरीवर उभी असताना मला हे सर्व आठवत आहे. आणि मला आनंद होतो आहे. आपण हे सांगायलाच हवं होतं. हे स्वरंच होतं. हे त्याकाळी मी सांगितलं नसतं तर मला आज फार चुकल्यासारखं वाटलं असतं. आपण कर्तव्याला चुकलो असं वाटलं असतं. मी लोकांनी व्यसनं सोडावीत यासाठी लिहिलं. कर्ज काढणं कसं वाईट आहे ते मी पटवून दिलं. उद्योग, चातुर्य, घाडस, बुद्धी, पराक्रम आणि उत्साह हे गुण कर्ज काढणारा माणूस हरवून बसतो हे स्वरं नाही काय? त्यामुळे शहाण्यानं कधीही कर्ज काहू नवे हे मी या गोरगरिबांना सांगितलं. परोपकार आणि सत्कृत्ये करणं म्हणजे सदाचार. सदाचार ही मनुष्याला अधिक

सुख प्राप्त करून देणारी विद्या आहे असं मी या गरिबांना सांगितलं, यरं वाटतं.

आणि माझे पती जोतीराव हे तर माझे जीवनसाथी, विचारसाथी आणि कार्यसाथीही. आम्ही परस्परपुरकच आहोत. मला त्यांनी आयुष्यभर सन्मानानं वागवलं, नेहमीच त्यांनी मला हिंमत दिली. प्रोत्साहन दिलं. सुखदुःख, अडीअडचणी आम्ही बाटून घेतल्या. संकटांवर आम्ही एकजीव राहून मात केली. माझे जोतीराव हे माझ्यासाठी स्वानंद आहेत. मी माझ्या एका कवितेत लिहिलं होतं -

“जोतीबांना नमस्कार। मनोभावे करतसे
ज्ञानामृत आम्हा देई।...”

जोतीबांचं जीवन एखाद्या प्रभंजनासारखं आहे. मी स्वतः विचार केला. मी घडाडीनं कार्य केलं. माझ्यावर ते कोणी लादलं नाही. जोतीबांनीही ते माझ्यावर लादलं नाही. मला ते मनापासून करावंसं वाटलं. मी त्यांचं काम पाहात होते. रात्रंदिवस अभ्यास करताना, लिहिताना त्यांना पाहात होते. आणि मलाही हे आपण करावं असं वारू लागलं. माझा तो स्वभावच झाला. माझ्या जीवनाची संपूर्ण रूपरेषा जोतीबांमुळे निश्चित झाली. या माझ्या कनवाळू पतीची मी अपार कृतज्ञ आहे.

★ ★ ★ ★

आता शेटजीची प्रकृती खालावत चालली होती. त्यांना अधीगिवायूचा झाटका आला होता. शरीराची उजवी चाजू लुळी पडली होती. दोन वर्षे या अवस्थेत ते अंथरुणाला खिळून होते. या काळात आम्हाला आमच्या सर्व सहकाऱ्यांनी खूप मदत केली. मी या दुखाण्यात त्यांची रात्रंदिवस सुश्रुषा केली. दुखणं बळावत गेलं. तेव्हा त्यांनी सर्व कार्यकर्त्यांना बोलावून घेतलं. “गोरगरिबांसाठी कामं करा.” हे याहीवेळी त्यांनी कळवळून सांगितलं.

सर्व कार्यकर्त्यांना सांगितलं. “यशवंताला सांभाळा. सावित्री निष्ठेची चाई आहे. माझ्यासोबत तिनं कमीअधिक ५० वर्षे सुखदुःखे भोगली. तिची हिंमत पहाडी आहे. ती यांचणार नाही. रंजल्यागांजल्यांची सेवा हेच आता तिचं जीवन झालं आहे.”

आणि मला त्या असेरच्या क्षणी जबळ बोलावून म्हणाले, “माझा येथील कार्याचा काल संपला सावित्री! तू मला पली म्हणून लाभलीस त्यामुळे मी खूप कामं करू शकलो. चराचसा गाढा तर तूच ओढलास. माझ्या संसारात माझा असा स्वतःचा संसार नव्हताच सावित्री. समाजातील सर्व दुःखीकष्टी लोकांची अझानातून, दुःखातून मुक्ती करणं हाच आपला संसार होता. तू साधेपणानं राहिलीस. आपल्या सगळ्या हीशी-मीर्जीना तू सोहूनच दिलं होतं. तुझा एकमेव आनंद होता लोकांसाठी काही करणे हाच. तू सतत लोकांना देत आलीस. गरिबांना देताना तू घरातील अडचणीचाही कधी विचार केला नाहीस. हे मन तू

कुदून आणलं होतंस सावित्री!

आता हे तुम्हीच सांभाळायचं आहे आणि मला खासी आहे माझी सावित्री हे काम पुढं नेईल.

मी समाधानी नाही. अजून खूप काम पडलेली आहेत. स्वप्न अधुरच आहे. ते पूर्ण करण्यासाठी कामं करणारी खूप माणसं पुढं यायला हवीत. आपण संपतो. कामं संपत नाहीत. निश्चिवंत कार्यकर्ते हवेत. प्रामाणिक आणि धडाढीचे कार्यकर्ते हवेत. मी म्हणतो ते प्रत्यक्षात उत्तरल्याशिवाय राहणार नाही.”

यशवंत रदू लागला. राधा रदू लागली. खूप चाहते जमा व्हायला लागले. डॉ. घोले आले. हडपसर, मांजरी, बानवडी, घोरपडी, खडकी अशा आजूबाजूच्या सर्व गावांमधली माणसं गोळा झाली. अंत्यात्रेच्या वेळी मात्र एक कठीण प्रसंग उद्भवला. यशवंतानं प्रेतापुढं टिटवं धरावं असं ठरलं. यावेळी नेमके आमचे चुलत पुतणे महादेव आणि सदबा पुढे आले.

“जोतीरावांचे आम्ही बारसदार आहोत. त्यांच्या शवाला आम्ही खांदा देणार. टिटवंही आम्ही धरणार. आणि अग्नी आम्हीच देणार.” असा आग्नेय करू लागले. तेव्हा डॉ. घोलेंनी त्यांना समजावण्याचा प्रयत्न केला. ते म्हणाले -

“जोतीरावांनी सांगून ठेवलं आहे की नातेवाईक असोत की इतर कोणी असोत आमच्या कामाला ज्यांनी विरोध केला त्या कोणालाही माझ्या प्रेताला हात लावू देऊ नका.” त्यावर महादेव आणि सदबा तावातावाने असं म्हणाले की “यशवंता आमचा नाही. तो फुले घराण्याच्या रक्ताचा नाही. तो जोतीरावांना अग्नी देऊ शकत नाही.” घराण्याच्या रक्ताची गोष्ट ऐकली आणि मला संताप आला.

“रक्ताच्या गोष्टी करता? कधी आमच्या कामांची चौकशी केली? एखाद्या कामाला मदत केली? आमच्या सुखदुःखाची कधी चौकशी केली? ते गफारचाचा, ते उस्मानशेख, ती फातिमा, ते बाळवेकर, गोबडे, परांजपे, भवाळकर, ससाणे, लहूजी, राणबा, डॉ. घोले अशी किंती नावं सांगू? हे आमचे नात्याचे लोक आहेत. ते मेजर कॅडी, रिहजसाहेब, हे आमचे नातेवाईक आहेत. यांनी आम्हाला मदत केली. यांनी आर्थिक मदतही आम्हाला दिली आणि आम्हाला मानसिक बळही दिलं. माझे पती जिवंत असताना तुम्ही कधी इकडे फिरकला नाहीत. तेव्हा तुमचं रक्त कुळं गेलं होतं. आमच्या टवाळक्या करणारांना तुम्ही साथ दिली. आम्हाला साथ न देणारी, उलट आम्हाला विरोध करणारी तुमच्यासारखी रक्ताची माणसं आम्ही आपली मानायची की सनातन्यांच्या निदेची, बहिष्काराची पर्वा न करता काळजाच्या मार्गानं येऊन आम्हास मदत करणारी ही सारी माणसं आम्ही आपली मानायची?”

तुम्ही आमच्या सत्यशोधक समाजाच्या विरोधात काम केलं. तुम्ही भटांना साथ दिली आणि आम्हाला घर सोडायला भाग पाढलं. तुम्ही जोतीरावांचा नेहमी अपमान केला आणि आता हे नकाशू ढाळायला इथे आला आहात. त्यांनी मृत्यूपत्रात स्वच्छ लिहून ठेवलं आहे

की “या नीच लोकांना माझ्या प्रेताला हात लावू देऊ नका.” माझ्या अंगाची आग झाली होती. मन संतापलं होतं. संतापानं बोलता बोलता मी पुढे झाले. वाळवेकरांना महटलं - “यांना घरी जायला सांगा भाऊजी.”

माझ्या जीवाचा यावेळी पार भडका उडाला होता. माझा जीव तळमळत होता. मला शांताचाई वाळवेकर, सरस्वतीचाई गोबंडे, शारदाचाई परांजपे यांनी सावरलं. एवढ्यात ढोँ. घोले यांनी पोलिसांना आणलं. माझ्या कानात झंझावाताचे शब्द घुमू लागले.

“सावित्री माझां काम तूच पुढं न्यायचं आहे.

थांचू नको सावित्री, थांचू नको.”

माझ्या अंगात आणखी ताकद आली. माझं दुःखी मनही ताठ झालं. माझ्या मनानं निर्धार केला आणि मी पुढं आले. टिटवं हाती घेतलं. प्रेतापुढे चालायला लागले. माझ्यासोबत यशवंत चालत होता.

म्यानोचा ससाणे, मोरो विद्युल वाळवेकर, कृष्णराव भालेकर, नारायणराव लोखडे, पंडित धोऱ्हिराम, आणि इतरही सर्व लोकांचा प्रचंड समुदाय जमला.

यशवंताने त्यांच्या पार्थिवाला अग्नी दिला. चिता पेटली. मला भडभदून आलं. मी माझ्या जीवनसाथीला शेवटचा निरोप देत होते. माणसांमधला एक सूर्य अस्ताला चालला होता. पण अंधार पडत नव्हता. कारण हा सूर्य मला आणि माझ्यासारख्या अनेकांना कायम जिवंत राहणारा उजेड देऊन गेला होता.

मला सारखे शेवटीच आठवायचे. पण मग मी कामात मन गुंतवू लागले. कामंच जगतात. काय राहतं माणसाचं?

★ ★ ★ ★

आधाराचा मृत्यू लोकांना सूप निराधार करून जातो. पण काही लोकांच्या जीवनातील आधारांचे मृत्यू होतात तरी हे काही लोक निराधार होत नाहीत. ते अधिकच तेजस्वी होतात. तेजःपुंज होतात. ‘अत्तदीप’ होतात. माझ्या पतीसोबत जगताना आणि काम करतानाही मी अत्तदीपच होते आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर तर माझा हा अत्तदीपपणा अधिकच व्यापक झाला. अधिकच कणखर झाला. अधिकच स्वयंनिर्णयी झाला. माझां काम माझ्यापुढं होतंच. आता माझ्या या झंझावाताचंही काम मला पुढं न्यायचं होतं. माझ्या आयुष्याच्या झंझावाताची सोबत होती तोवर मी एक चाक होते. ते गेल्यानंतर आता मला दोन्ही चाक व्हावं लागणार आहे. पण मी या दोन्ही चाकांचा भार माझ्या खांद्यावर घेईन. मी थांबणार नाही. टाळणार नाही. मी थकणार नाही. मी विसावा घेणार नाही. हा निर्धार मी माझ्या मनाशी केला होता.

मी दोन्ही चाकांचा भार माझ्या परीनं इथवर वाहून आणला. प्रामाणिकपणानं आणला आणि हे मरणा आता अचानकच तू समोर आलास...

★ ★ ★ ★

... मरणा आता मी तयार आहे. तू ये मरणा आता. तू ये! तुझी चाहूल लागली तेव्हाच मी लगचगीनं माझ्या जन्मापासूनच्या सर्व आठवणीच्या भेटी घेतल्या. मनात हे सर्व भरतकाम उलगडत गेलं. मरणा मी तुला घावरते असं समजू नकोस. जे छोट्या-मोठ्या गोर्टीना घावरतात ते त्या त्या बेळी आयुष्यभर मरतच असतात. आयुष्यभर मी कशाला घावरले नाही. एक क्षण असा आला की संकटंच त्या क्षणापासून मला घावरायला लागली. मी भीत नाही रे मरणा! फक्त मला माझ्या आयुष्यातील सर्व कडू-गोड आठवणीच्या गर्दीतून जरा घाईनं का होईना पण भटकून यायचं होतं. प्रत्येक आठवणीजबळ थोडा थोडा बेळ का होईना जरा रेगाळायचं होतं. मनाला त्यांच्याशी अखेरचा आणि निरोपाचा खेळ मांडू यायचं होतं. ते सर्व आता आटोपलं आहे. आता तू येऊ शकतोस. मी आता मोकळी आहे रे बाबा!

★ ★ ★ ★

माझ्या आईचाबाबांच्या आठवणीत जरा गुंतले आणि माझा जीवनसखा जोतीचा! त्यांच्या आठवणीनी तर मनाचं तारांगण फुललं बघा! किली आठवणीशी चोलले मी! विधवांची चाळतपण मी केली. त्या विधवांच्या आठवणी म्हणजे प्रत्यक्ष दुःखांच्याच माठीभेटी होत्या रे बाबा! माझ्या शाळेत शिकलेल्या चिमुरड्या मुक्ताची आठवण तर केवढी सुंदर! फातिमा शेख, सगुणाबाई, गोवंडे, वाळवेकर, परांजपे, डॉ. घोले या सर्वांच्या आठवणीच्या मांडवाखालून मी झरझर फिरले. रमाबाई रानडे, ताराबाई यांच्या आठवणीच्या गळ्यात गळा घातला. आणि ज्या आमच्या शाळेत शिकली त्यांच्याही आठवणी दाटलेल्या गळ्यात दाटल्या. आणि हे सर्व करताना त्या सर्वांचा निरोप मी घेत आहे असं मात्र मी त्यांना सांगितलं नाही. ते मी कटाक्षानं टाळलं. कारण मी त्यांना असं काही सांगितलं असतं तर त्या सर्वच आठवणीनी तुझ्यावर जुलूस आणला असता आणि तुला सळो की पळो करून सोडलं असतं.

माझ्यासाठी मी आजही जगत नव्हते. कालही जगली नाही मी माझ्यासाठी! आणि पुढंही मी काही माझ्यासाठी जगणारच नव्हते. भोवतीच्या दुःखांचा एकदा परिचय झाला आणि त्यांच्याशी नातं जुळलं की आपलं स्वतःचं जगण बाजूलाच ठेवावं लागतं. माझा तरी हाच स्वभाव होता. या साच्या दुःखांशी झगडा सुरू होतो. या साच्या अन्यायांशी भांडण सुरू होतं.

मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फूले! : १०५

आणि तेच आपलं जगणं होतं. माझं फार पूर्वीच असं झालं आहे. आपण इवास घेत असतो. पण ते इतरांसाठीच असतात. आपल्यासाठी कधीच नसतात. माझ्या सगळ्या इवासांवर या सर्व दैन्यग्रस्तांचीच नावं लिहिली मी.

* * * * *

आता या शेवटच्या घडीला त्या सर्व दैन्यांशी आणि दैन्यग्रस्तांशी थोडं हितगुज करायचं होतं. सूप आसवं अनाथ आहेत बाबा! सूप लोकांचा कोणी वालीच नाही. आणि प्रतिगामी, सनातनी यांना तर काळजंच नाहीत. हे सनातनी लोक दीन-दुष्कर्त्यांना कधी जगूच देत नाहीत. ज्यांचा संबंध जगण्याशी येतच नक्हता त्यांच्या आयुष्याला थोडं थोडं जगणं भरवलं मी. हे जगणं त्यांच्या कितपत अंगी लागलं ते मला पाहून घ्यायचं होतं. 'घावरू नका. हरू नका. सचू नका. हे दिवस संपतील. वाईट दिवसांनी आता स्वतःच तुमच्या जीवनातून हृषीपार ढायचा निर्णय घेतला आहे.' हे या सर्व दुःखीकरणी लोकांना, अनाथांना सांगायचं होतं. तेही मी घाईघाईनं उरकून घेतलं.

हे कोटी-कोटी लोक. त्यात स्त्रिया आहेत. पुरुष आहेत. त्यांचं जगणंच सनातन्यांनी मोहून टाकलं आहे. या मोडलेल्या मनांना उभं करायचं होतं. त्यांना चालायला शिकवायचं होतं. अनेक मनांना पालवी फुटली. अनेक पावलांना चालणं फुटलं. अनेक वाटा नव्यानं जन्माला आल्या. नवा प्रवास सुरू झाला. या सर्वांनाच 'थांबू नका' हे सांगायचं होतं. म्हणून थोडं अधिक रेंगाळावं लागलं. राग नाही ना आला मरणा!

सूप माणसं, मुलं प्लेगानं मरत आहेत. प्रेतं स्मशानात न्यायलाही माणसं मिळत नाहीत. तेब्दा या निर्जीव प्रेतांची आणि सजीव प्रेतांचीही व्यवस्था लावायची होती. सूप रोग्यांना उचलून यशावंताच्या दवाखान्यात पोचवायचं होतं. आता हे मला करता येणार नाही. पण त्यांची व्यवस्था लावणं भागच होतं. ती व्यवस्था लावून दिली. कुणाला दवाखान्यात पोचवायचं राहिलं काय ते पाहून घेतलं. म्हणून थोडा वेळ लागला. रागावला नाहीस ना मरणा!

माझे जीवनसाठी जोतीचा गेले. त्यावेळी त्यांना काय करायचं होतं आणि त्यातलं काय काय झालं, किंती प्रमाणात झालं आणि काय ढायचं राहिलं आहे याची सर्व माहिती मला जोतीचांनी दिली होती.

"सावित्री थांबू नकोस. हा सर्व गाडा पुढंच जायला हवा. नेटानं, धीरानं, कष्टानं आणि जिहीनं तो पुढंच न्यायला हवा." असं त्यांनी सांगितलं. माझ्यावर शिणभार टाकला होता. मी थांबले नाही रे मरणा! मी तो गाडा पुढं रेटत राहिले. त्याची वाताहत होऊ दिली नाही.

आता मलाही हा वारसा कोणाच्यातरी हाती सोयविंगं भाग होतं. यशावंता कालपासून हवालदिल झाला आहे. त्याची समजूत काढायची होती. त्याला बळ द्यायचं होतं. त्याच्यावर

काही काम सोपवायची होती. हे समाजाचं जीवन आहे बाबा! हा कुणा एकट्याच्या सुखदुःखांचा जमालवर्च नव्हे. तीही व्यवस्था लावून झाली. त्यामुळे वेळ झाला. तुला थांचावं लागलं. कंटाळला नाहीस ना!

काम थांचायला नकोत रे बाबा! ही काम पुढे नेणारी माणसं उभी करायची असतात. देवभोक्त्या माणसांना, दैववादी माणसांना त्यांच्या श्रद्धांच्या दलदलीतून बाहेर काढायचं आहे. नानाप्रकारचा खुळबटपणा, नाना प्रकारच्या अंधश्रद्धा आहेत. त्या सर्वांनीच या गोरगरिबांना त्यांच्या जन्मापासूनच मारलं आहे. या माणसांना जिवंत करायचं काम थांचायला नको. तू घोडासा अचानकच उपटलास ना त्यामुळे घोडी धांदल तर उडणं साहजिकच आहे. म्हणून जरा सर्व आठवणीशी जरा घाईनंच भेटावं लागलं. सर्व जिथल्या तिथं मांडावं लागलं. पुढं करावयाच्या कामाची कल्पना यशावंताला घावी लागली. इतरही संबंधितांना हे सर्व समजावून सांगावं लागलं. उमं राहून राहून थकला नाहीस ना मरणा! तुझं काय बाबा नको तिथे कंटाळतोस आणि नको तिथं अतिउत्साही होतोस. याबाबतीत तूही जरा घोडाफार तरी विचार करायला शिकलं पाहिजे. ऐकतोस ना मी काय म्हणते ते!

★ ★ ★ ★

पण बाईट एकच वाटतं. सूप विधवांना माझी गरज भासेल. माझ्या नावानं त्या व्याकूळ हाका देतील आणि मी नसणार! गोरगरिबांच्या अनेक पोरांना आणि मोठ्या स्त्री-पुरुषांनाही प्लेगच्या मगरभिठीतून सोडवायचं होतं. ते आता मला करता येणार नाही. त्यांची दुःखं असतील आणि मी नसणार!

अनेक उपाशी बालकांना अन्न मिळत नाही. मुलं उपासानं मरतात. प्लेगची साथ सुरु आहे. त्यांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था घोडी विस्कळीत होईल. याचं वाईट वाटतं. सूप गोषी झाल्या नाहीत. सूप गोषी ढोळ्यादेसत पाहता आल्या नाहीत. फार मोठं स्वप्न पाहात होते मी. त्या स्वप्नाचा चराचसा भाग अजून हातात यायचा राहूनच गेलेला आहे. याचंही वाईट वाटतं.

शेताची नीट मशागत करावी. त्यातील केऱकचरा जाळून टाकावा. बावर सरळ, स्वच्छ आणि एका पातळीत करावं. त्यातील खाच-खळगे बुजवून टाकावेत. त्यातील सखलपणात आणि उंचवट्यात समता आणि सामंजस्य निर्माण करावं आणि त्यात नव्या माणसांचं चियाणं पेरावं आणि सर्व काळजी घेत त्याची छान, पूर्ण वाढ करावी असं वाटत होतं. हे सर्व अधुरंच राहिलं. त्याचं वाईट वाटतं.

★ ★ ★ ★

मी या स्वप्नासाठी खूप धडपडणार होते. जिवाचं रान करणार होते. मला सर्व ठाकठीक करायला मनासारखा बेळ मिळाला नाही. तू जरा मी बेसावध असतानाच आदेश दिलास. हे जरा आकस्मिकच नाही का? मरणा मी तुला घावरत नाही. तुला घावरायला माझं जगण इतकं दुर्बल नाही. माझ्या हातानं स्वतःला वाकवून घेण्यात काळालाही आनंद वाटला. माझ्या पावलांसोबत बदलण्यात रस्त्यांनाही आनंद वाटला. अन्यायग्रस्तांना मी सामाजिक युद्धाच्या रणभूमीवर आणलं हे पाहून सनातन्यांचं जगही हादरलं. महाराष्ट्रात दिवस नवे झाले. काळानं रूप बदललं. त्यासाठी आटलेल्या रक्तात काही रक्त माझंही आहे. मी जीवनाकडून घेतलं फार नाही. पण जीवनाला दिलं फार. म्हणून हे मरणा तुला मी घावरत नाही. पण तू जरा दगाफटका केल्यासारखा वागलास त्याचं वाईट वाटतं.

पण आणखी अगदी थोडाच बेळ थांच मरणा! परत मला माझ्या झंझाबाताच्या आठवणीसोबत थोडं चोलू दे. आणि माझ्याही सोबत निषेनं काम करणाऱ्या सर्व प्रकाशपुत्रांना येऊ दे. माझ्या कुटुंबातील या सर्व ज्वालांना आणि ठिणम्यांना येऊ दे. त्यांच्या उपस्थितीत माझ्या आयुष्याला पूर्णविराम मिळू दे. आणि परत एकदा सर्व आठवणींचा किलबिलाट माझ्या मनात सुरु असताना मला या सान्याचा निरोप घेऊ दे. इकडे प्लेग ऐकायला तयार नाही. आणि तुलाही अशी घाई झाली आहे.

...पण आता मी निघते!

थांबते मी! थांबते रे जीवना!!

• •

मी यशोधरा!

मी यशोधरा !

मी यशोधरा !

मी आता अदृढ्याहतर वर्षांची आहे. माझं शरीर थकलं आहे आता. आता वाटतं शांत चित्तानं आणि कृतार्थ मनानं जीवनाचा निरोप घ्यावा. जीवनाबद्दल मनापासून कृतज्ञता व्यक्त करावी. जीवनाला धन्यवाद द्यावेत. यासाठी मी हे बोलते आहे. यासाठी मी हे सांगते आहे. हे मी सांगायलाच हवं. माझ्या जीवनाचं सत्यस्वरूप मी प्रकट करण्याची गरज आहे. नाहीतर काय होईल? लोक माझ्या जीवनातील अस्पष्ट जागांबद्दल किंवा मुक्या जागांबद्दल उगीचच तर्कवितर्क करीत राहतील. पण या तकांवितकांची सोय कशाला होऊ द्यायची? संभ्रमांची रोप उगबूच कशाला द्यायची? दुनियेपुढे आपण स्वच्छ आणि पारदर्शक रूपात उभं राहिलं पाहिजे. निदान आपल्या जीवनाचं वास्तव रोकडेपणानं आणि कोणाची दिशाभूल होणार नाही या पद्धतीनं आपण मांदून ठेवायला हवं असं मला वाटलं. असं मला फार मनापासून वाटलं. आणि मी हे सांगते आहे.

आज मी पदिचम क्षितिजावर उभी आहे. अस्त माझ्याकडे येतो आहे असं नाही. मीच अस्ताकडे निघाले आहे. अस्तक्षितिजानं आपले बाहू पसरले आहेत आणि त्या अथांगात विसावण्यासाठी मी स्वतःच काही वेळानं निघणार आहे. मृत्यूचं वेळापत्रक चुकलं आहे असं नाही. आता माझ्याही शरीराचं आणि मनाचं वेळापत्रक निसर्गाचा सन्मान करून मी पाळलं पाहिजे. असं आकाश भरून येण्याच्या क्षणी मी हे सांगते आहे.

माझं आयुष्य कसं आहे? ते दरवेळी दुःखानं सुरु होतं आणि सुखापाशी जाऊन पोचतं. माझ्या जीवनात दुःखं आली नाहीत असं नाही. दुःखं आलीत पण त्यांनी माझ्या पदरात दानं टाकली ती सुखांचीच. प्रारंभी या दुःखांनी जरा रडवलंही मला! काळीज फुटेल असे प्रहारही त्यांनी येता येता माझ्यावर केले. पण ते प्रहार तेवढ्यापुरतेच होते. या दुःखांच्या पोटी अपार सुखांची दीलत होती. पुढं पुढं तर माझ्या जीवनात येणाऱ्या दुःखांचा हा स्वभाव माझ्या लक्षात आला आणि निदान माझ्या आयुष्यातील दुःखांसंबंधीचा माझा गैरसमज दूर झाला. आज वाटतं या सगळ्या वाटचालीत गमावलं ते कितीतरी नगण्य होतं आणि मिळवलं ते कितीतरी मोलाचं आहे. कितीतरी चिरंतन आहे.

माझं जीवन काय आहे? काळोस्खाशी फारकत आणि उजेडाचं वरदान म्हणजे माझं जीवन.

दुःखांचा निरोप घेण आणि परम सुखादी स्वतःला जोदून घेण म्हणजे माझं जीवन. मी माझ्या जीवनातील सर्वच दुःखांना यामुळेच धन्यवाद देते. त्यांनी क्षणकाळ मला विचलित केलं. पण नंतर नेहमीसाठी प्रकाशाच्या प्रशांत महासागरात मला एकरूप करून टाकलं.

या सर्व क्षणकाळ दंश करून जाणाऱ्या दुःखांना धन्यवाद यासाठी द्यायचे की त्यांच्यामुळेच मी आज आहे. उद्याही असणार आहे. सिद्धार्थांशी माझं लग्न झालं म्हणून ही झरझर आलेली आणि सुखांची दीलत उधळून गेलेली दुःख मला मिळाली. म्हणून मूलतः धन्यवाद द्यायचे ते सिद्धार्थाला! बुद्ध होण्याची विराट कलणा आणि प्रज्ञा असलेल्या सिद्धार्थाला मी धन्यवाद द्यायला हवे. कारण जगाच्या पाठीवर जोवर बुद्ध आहे तोवर यशोधरा आहे. मी त्याची सावली. उजेढातही त्याची सावली म्हणून जगलेली आणि उजेढ नसेल तेव्हा त्याच्या मनासोबत अदृश्य रूपात चालणारी. म्हणून बुद्धाला धन्यवाद!

★ ★ ★ ★

मी यशोधराच आहे. यशोधरेनंच मला सर्व दिलं. तशी माझी तीन नाव आहेत. गोपा, यशोधरा आणि भद्रा कात्यायना! हे माझ्या नावाचं त्रिसरण आहे असं मला नेहमीच वाटलं. सिद्धार्थांशी माझा विवाह झाला त्यावेळी विवाहापूर्वीचं गोपा हे माझं नाव सुटलं. ते माझं माहेरचं नाव होतं. ते माझ्या आईबडिलांनी ठेवलेलं नाव होतं. या नावानं लग्नापर्यंत माझी सोबत केली. हे नाव वाईट नव्हतं. माझ्या माहेरच्या सर्वांमध्ये मी गोपा होते. सर्वांची लाडकी गोपा! लग्नानंतर सिद्धार्थांनी मला यशोधरा म्हटलं. माझं नाव यशोधरा झालं.

मला सिद्धार्थांनिं यशोधरा का म्हटलं? हा प्रश्न मला तेव्हा पढला नाही. जेव्हा त्यांनी मला यशोधरा म्हटलं तेव्हा त्या नावाचा संपूर्ण अर्थही मला कळलाच नाही. सिद्धार्थांचं हे नाव ठेवण्यामागचं पूर्ण मर्मही मला त्यावेळी कळलं नाही. आता मात्र त्यांनी माझं हे नाव ठेवण्यामागचा उलगडा झाला. माझं नाव सार्थ ठरण्यासाठी सिद्धार्थाला बुद्ध होणं भागच होतं. मी अदृश्याहतर वर्षांची झाले तेव्हा. हे माझं नाव ठेवण्यामागचा सिद्धार्थाचा उद्देश वेगळा होता. गोपा हा माझा भूतकाळ होता. यशोधरा हा माझा वर्तमानकाळ होता आणि भद्रा कात्यायना हा माझा भविष्यकाळ होता. मला सिद्धार्थांनी यशोधरा केलं आणि माझ्या भूतकाळापासून मी वेगळी झाले. यशोधरा म्हणजे यश धारण करणारी! यशस्वीनी! यश जन्माला धालणारी. दुःखांच्या आणि कष्टांच्या मातीत यशाचं सुपीक घेणारी ती यशोधरा! भद्रा कात्यायनाच्या हाका जिला टाळता येत नाहीत ती यशोधरा! भद्रा कात्यायना होण्यासाठी दुःखांना हसत निघालेली यशोधरा! मी यशोधरा!

सिद्धार्थाला स्वतःचं पुढलं जीवनही माहीत होतं. त्याचाही नकाशा त्यांच्या हातात होता आणि माझा हात हातात घेतला तेव्हा माझ्याही जीवनाचा नकाशा त्यांच्या हातात त्यांनी तयार

ठेवला होता. हे सर्व मला त्यावेळी इतक्या स्पष्टपणानं कळलं नाही. ते शक्यही नव्हतं. पण तो नकाशा पुढे चालत होता. मला बोलावत होता. मला हाका मारीत होता आणि प्रारंभी प्रारंभी मी जरा नासुशीनं त्याच्यामागं जात होते आणि पुढं तर मी त्या नकाशाच्या केवळ मागं चालले नाही. त्याच्या सोबतीनं चालले असं नाही. तर एक वेळ अशी आली की नकाशा मागं पडला आणि मी पुढं धावू लागले. पण हेसुद्धा इथंच यांचलं नाही. सुदृ नकाशालाही मग माझ्यानुसार स्वतःत नवे बदल घडवून आणावे लागले. सुह नकाशाला स्वतःत नव्या दुरुस्त्या कराव्या लागल्या. नकाशालाच मग माझ्या मागं धावावं लागलं.

माझ्या जीवनाच्या प्रारंभटोकाला गोपा आहे. शेवटच्या टोकाला भद्राकात्यायना आहे. भद्रा म्हणजे सौंदर्या. शुभ. कल्याणकारक कात्यायना.

आणि मध्यकाळात माझं नाव यशोधरा आहे. गोपा ही पार्वतीभूमी आहे. पण यशोधरा ही प्रक्रिया आहे. गोपामधून भद्राकात्यायना जन्माला येत नाही. भद्राकात्यायना यशोधरातून जन्माला येते. भद्राकात्यायना साकार होण्यासाठी गोपा मागे सुटावी लागते. यशोधरापण प्राप्त क्वांच लागतं. मला ते सिद्धार्थामुळे प्राप्त झालं. यशोधरा ही अवस्था आहे. भद्राकात्यायनाची ती प्रयोगशाळा आहे.

यशोधरा ही प्रक्रिया माझ्या लम्नामुळे सुरु झाली. माझं लम्न इतर कोणाशीही झालं असतं तरी मी गोपाच राहिले असते. इतर काही झाले असते पण यशोधरा नसते झाले. मी यशोधरा झाले ते सिद्धार्थामुळे. त्याच्याशी लम्न केल्यामुळे. यशोधरा हा प्रवास आहे. निवाणाकडे निघालेला प्रवास! आणि या प्रवासाचा शिल्पकार आहे सिद्धार्थ!

माझं लम्न झालं तेच्हा घडलेलं हे सर्व असं असं घडणार आहे हे मला सांगता आलं नसतं. ते कोणालाही सांगता आलं नसतं. पण तरी सिद्धार्थसोबत लम्न करणं हा माझाच हट्ट होता हेही मी सांगितलंच पाहिजे.

★ ★ ★ ★

माझे वडील दंडपाणी. हे शाक्य होते. आम्ही नागवंशाचे लोक. सिद्धार्थ गौतमही नागवंशाचेच होते. आमच्या या वंशातील विवाह अपरिपक्व वयात केले जात नसत. शिवाय आमच्यामध्ये स्वयंवराची पद्धती होती. मुलगी आपला वर स्वतः निवडते ते स्वयंवर. आपला जीवनसाथी निवडण्याचा निर्णय स्वयंसुशीले मुलगी या पद्धतीत घेते. आमच्या नागवंशात वर्णसंस्था नव्हती. या वंशानं स्त्रीला दुव्यम स्थानही दिलं नव्हत. आम्ही इहवादी आणि समतावादी लोक होतो. आमचं कुटुंब सुखात आणि समृद्धीत जगत होतं. मीही लाडा-कौतुकात वाढले. माझ्या वडिलांचे कपिलवस्तूच्या परिसरातील सर्वच राजेरजवाढवांशी, सरदार-दरकदारांशी आणि समाजातील सन्माननीय लोकांशी संबंध होते. या संपूर्ण भागात आमचं

कुण्ब अत्यंत सन्मानानं नांदत होतं. आमच्या वाढवाला मोठी सामाजिक प्रतिष्ठा होती.

माझी आई मला खूप जपायची. मला कुणाची दिठ लागू नवे असं तिला वाटे. लाख जणीमध्ये उरून दिसावं असं सौंदर्य मला लाभलं असं माझ्या आईला वाटे. मी वाढवातच स्वेळत असे. वाढवात खूप नोकर-चाकर होते. मी या सर्वांची अत्यंत लाडकी होते. कारण मी कधी कुणाला दुखबलं नाही. वाढवातील सर्वानाच मी सन्मान दिला. मी श्रीमंताधरची लेक होते यण माझं मन समता होतं. मी सर्वाना जपत असे. त्यामुळे मी सर्वांच्याच लाडा-कौतुकाचा विषय होते.

मी लिहावाचायला शिकले होते. पाली ही त्याकाळची लोकभाषा होती. कपिलवस्तूच्या या संपूर्ण टापूत पाली हीच बहुतेक सर्वांचीच मातृभाषा होती. माझ्या वडिलांनी माझी मानसिक आणि शारीरिक वाढ चांगली होईल याची काळजी घेतली. माझी शिक्षणाची व्यवस्था वडिलांनी घरीच करून दिली. यात एक भाग मूल्यशिक्षणाचा होता आणि दुसरा भाग युद्धविषयक शिक्षणाचा होता. यात भाला फेकण, ढाल-तलवार स्वेळण, घोडवावर बसण, धनुष्याण चालवण इत्यादीचा समावेश होता.

★ ★ ★ ★

माझा काळ असा मजेत चालला होता. मी आता पंधरा वर्षांची झाले होते. मला माझ्या वयाच्या मानानं खूपच समज होती. याचं कारण माझं शिक्षण आणि वाढवात येणारे मोठमोठे लोक. वाढवात हे प्रतिष्ठित जाणकार येत आणि त्यांच्या चर्चा चालत. या चर्चा राजकारणावर असत. समाजासंबंधी असत. भोवती तत्त्वज्ञानाचं समुद्द वातावरण होतं. निरनिराळे पंथ होते. समाजात एक बन्यापीकी बीद्रीक वातावरण होतं. वाढवातील चर्चामध्ये या सर्वच गोटीचं प्रतिविचं पडत असे.

मलाही या गोटीबदल जिझासा वाटे. हे सतत माझ्या कानावर पडत असे. मीही हे सर्व काळजीपूर्वक ऐकत असे. कधीमधी मी वडिलांसोबतही चर्चा करीत असे. काही न समजलेल्या गोटी समजावून घेत असे.

हा काळ माझ्या आयुष्यातला अत्यंत नाजूक काळ होता. मी तारुण्यात प्रवेश केला होता. हे वय स्वप्न पाहण्याचं वय होतं. कल्पनांच्या पाकोळ्यांसोबत उढण्याचं हे वय होतं. मनाला नवे पंस फुटण्याचं हे वय होतं. आपल्या भावी जीवनाचे मनोरे मनात उभारायचे. आपल्या वैवाहिक जीवनाच्या कल्पनांचा स्वेळ मांडायचा. भावनाफुलांच्या रांगोळ्या रेखायच्या. असं हे वय होतं. शरीर आणि मनही आता सांधे बदलीत होतं. एखाद्या कल्पनेमागं धावण्यातही केवढातरी आनंद वाटण्याचं, धुंदावून जाण्याचं हे वय होतं.

मीही हे सर्व माझ्यात उमलताना पाहात होते. यावेळी माझ्या भावविश्वात एक राजकुमार

विराजमान झाला होता. त्याच्यासंबंधी कपिलवस्तूच्या आजूबाजूला खूप चर्चा चालत. राजकुमाराच्या सीदयचिह्न जो तो बोलत असे. त्याच्या अपवादभूत अशा चिंतनशीलतेचिह्न सर्वत्र चर्चा चालत असत. त्याच्या न्यायप्रियतेचिह्न जिकडेतिकडे आदरानं बोललं जात असे.

सिद्धार्थाला शिकारीचा तिटकारा होता. कोणाही प्राण्याला मारणं ही बाब सिद्धार्थाला मोठी यातनादायी वाटे. माणसाला मारणं ही बाब नैतिक नाही ठरू शकत. सर्व प्राणीमात्र सुखी व्हावेत असं मला वाटत. एकानं दुसऱ्याला लुबाडणं, फसवणं योग्य नाही. एकानं दुसऱ्याची पिळवणूक करणं उचित नव्हे. असे सिद्धार्थचि विचार माझ्या कानावर येत. सिद्धार्थ हा तरुण म्हणजे निराळंच प्रकरण आहे असं मला वाटे. ऐरणीच्या बेळी शेतकरी वप्रमंगल हा उत्सव करीत. प्रत्येक शाक्याला या दिवशी स्वतः नांगर घरायचा असे. स्वतः सिद्धार्थ या प्रथेचं अत्यंत गौरवानं पालन करीत असे. तो स्वतः नांगर घरीत असे. जी व्यक्ती श्रमाचा तिरस्कार करते ती व्यक्ती प्रत्यक्ष जीवनाचाच अपमान करते. जो समाज श्रमांना कमी लेखतो तो समाज आपल्या विकासाच्या बाटा स्वतःच बंद करून टाकत असतो. ही त्याची धारणा होती.

सिद्धार्थाचं असं बोलणं कानावर येई. त्याच्या या लोकविलक्षण योलण्याचं काही लोक कीरुक करीत. तर काही या सर्वच गोष्टी उद्याचा राजा असलेल्या राजकुमाराला योग्य वाटत नाहीत असं म्हणत.

माझं तरुण बय मात्र सिद्धार्थाच्या या सर्व वागण्या-बोलण्यानं अंतर्मुख होत असे. ही नक्षत्रांची फुलं आहेत आणि ती कोणत्याही झाडावर फुलत नाहीत. हे सुगंधाचे तारांगण आहे आणि ते वाटेल त्या वावरात फुलत नाही. त्यासाठी वृत्तीचं निळं शेत लागतं. सिद्धार्थाजिवळ ते आहे.

सिद्धार्थाला हे माहीत नव्हतं. पण सिद्धार्थकडे माझं मन ओढलं जात होतं. सिद्धार्थाला हे माहीत असण्याचं कारण नव्हतं. पण माझ्या भावविश्वात तो अधिनायक म्हणून रुजू झाला होता. सिद्धार्थाचं रूप ही बाबच अपूर्व होती. कोणाच्याही ढोळ्यांनी जीव ओवाळून मुजरा करावा असं ते रूप होतं. आणि मला त्याच्या रूपाचा मोह पडला नव्हता असं मी कसं म्हणू? मला सिद्धार्थाचा अत्यंत सुमधुर असा ध्यासच लागला. माझ्या मनातलं चांदणं सुगंधी झालं आणि हे सुगंधी चांदणं एका अनोख्या स्वप्नाच्या तालावर वेलहाळू लागलं. पण सिद्धार्थाचा मला अधिकच मोह पडला तो त्याच्या सत्यप्रियतेमुळे. त्याच्या न्यायप्रियतेमुळे, शांतताप्रियतेमुळे आणि श्रमप्रियतेमुळे. हे मनच वेगळं होतं. मला वेधून घेतलं ते त्याच्या या स्वभावानं. त्याच्या जगावेगळ्या वृत्तीनं!

सिद्धार्थाला चिंतनाचं मोठ वेड होतं. चिंतन करणं, विचार करणं ही त्याची वृत्तीच होती. त्याचं चिंतन एखाद्या विषयावर चाले आणि अशा चिंतनाच्यावेळी त्याचं चिंत कमालीचं एकाण होत असे. मी सुखी व्हावं. माझे सर्व नातेवाईक सुखी व्हावेत. दुनियेतील सर्व प्राणी सुखी व्हावेत. असा एखादा विषय तो भित्रांना देई. त्यावर एकाण मनानं विचार करायला लावी. सिद्धार्थाच्या ध्यानाची ही पद्धतीच वेगळी होती. ती संशोधनासारखी होती. ती विचार

करण्याची, विचार अचूक करण्याची आणि एकूणच विचाराला नवे उज्ज्वल आयाम देण्याची प्रक्रिया होती. सिद्धार्थाच्या आईबडिलांना हा प्रकार आबढत नसे. पण मला सिद्धार्थाच्या या स्वभावाचा मोह पडला होता.

★ ★ ★ ★

सिद्धार्थ केवळ प्रेमस्वरूप होते. करुणा हेच त्यांच्या बृत्तीचं जणू नाव होतं. एकदा ते शेतावर गेले होते. निसर्गाच्या सौंदर्यात ते बुद्धून गेले होते. एवढ्यात उरात बाण लागलेला एक पक्षी त्यांच्याजवळ येऊन पडला. सिद्धार्थानी त्या पक्षाच्या उरातील बाण काढला, त्याची जखाम चांधली. त्याला पाणी पाजलं. आपल्या बस्त्रात गुंडाबून त्याला हुदयाशी धरलं. त्याला उच दिली.

त्या पक्षाला त्याच्या चुलत भावानं म्हणजे देवदत्तानं बाण मारून साली पाढलं होतं. देवदत्त शोध घेत आला. सिद्धार्थाला पक्षी मागू लागला. सिद्धार्थानं पक्षी द्यायचं नाकारलं. देवदत्त चिडला. भांडण पेटलं. देवदत्ताचं म्हणणं होतं -

“जो शिकार करतो तोच त्या शिकारीचा मालक होतो.” आणि सिद्धार्थाचं म्हणणं होतं -

“रक्षण करणाराचाच रक्षण केल्या गेलेल्या प्राण्यावर हक्क पोचतो.”

शेवटी लवादानं सिद्धार्थाच्या बाजूंन निर्णय दिला. आपल्या चुलतभावाची हिंस मर्जी सांभाळण्यापेक्षा सिद्धार्थाला निरपराध आणि गरीब पक्षाचा जीव वाचवणं महत्वाचं वाटलं. खरं आहे.

“प्राण घेणारा आदर्श ठरू शकत नाही.

जीवदान देणारा आदर्श ठरतो.”

ही घटना माझ्या कानावर आली. सिद्धार्थबिंदु माझ्या मनात अधिकच ओढ निर्माण झाली. सिद्धार्थ आपल्याला पती म्हणून मिळावा असं मला प्रकर्षनं बाटू लागलं. आणि हे वाटणं अधिकाधिक गडद-गहन होत गेलं. मी मनोमन माझ्या भावविश्वाचा अधिनायक निवडला होता. या अधिनायकाचं नाव होतं सिद्धार्थ! हा निर्णय माझ्या मनाचा होता.

माझ्या बडिलांना माझा निर्णय मान्य नव्हता. त्यांना सिद्धार्थाचा स्वभाव माहीत होता. माझ्या बडिलांना चारचीधांसारखा संसारात रमणारा, राज्याचा उपभोग घेणारा आणि सुखसमृद्धीचं जीवन जगणारा जावई हवा होता. माझे बडील म्हणूनच माझ्यावर नाराज होते. पण माझा निधारि पक्का होता. मी समजून उमजून हा निर्णय घेतला होता.

“संसारात रमला तर तो चक्रवर्ती समाट होईल

आणि संन्यास घेतला तर विश्ववंदनीय बुद्ध होईल.”

हे सिद्धार्थासंबंधी वर्तविलेलं भविष्य माझ्या कानावर होतंच. त्याचा ध्यास घेतला

तेव्हापासून त्याच्या स्वभावाची माहिती आडवळणानं मी घेत होतेच. त्याचे ध्यास, त्याच्या जीवनातील शक्यता यासंबंधी मीही विचार करीतच होते. ज्याचा आपल्याला पती म्हणून स्वीकार करायचा आहे त्याच्या मनाचा नकाशा आपण समजावून घेतलाच पाहिजे. सिद्धार्थाच्या जीवनातील बरील दोन्ही शक्यता मी गृहीतच धरल्या होत्या. पण त्याच्या स्वभावाचे जे विशेष माझ्या कानावर येऊ लागले त्यावरून तो बुद्धच होणार असंच माझ्या मनाला वाढू लागलं होतं.

पण आतलं मन असंही महगायचं की आपल्या सौंदर्याच्या, चांगुलपणाच्या आणि प्रेमाच्या बळावर आपण सिद्धार्थाला मोहित करू! त्याला संसारातच अडकवू! पण माझं दुसरं मन म्हणे-

“पण हा मोठा जुगारच नाही का?

याच्या उलटही घडू शकेल. सिद्धार्थ
बुद्ध होईल.”

माझं पहिलं मन म्हणे -

“प्रयत्न करून पाहूला काय हरकत आहे? समजा सिद्धार्थाला संसारात गुंतवण्यात आपण अपेक्षी ठरलो तर सिद्धार्थाची, पुढे बुद्धाची पत्नी असण ही बाब तर आणखीच किंतीतरी मोठी आहे. माझ्यापुढे या सर्वच परिस्थितीनं पेच निर्माण केला होता.

“सिद्धार्थाची पत्नी क्हायचं की

बुद्धाची पत्नी क्हायचं? हे सरं की बुद्धाची
कोणी पत्नी नसते. कोणी चाप नसतो, भाऊ नसतो, आई नसते.
हे सरं आहे. तरी सिद्धार्थाची पत्नी म्हणून

सारी दुनिया मला बुद्धाशी

जोडणार! त्याच्या बुद्धत्वात माझाही
काही वाटा आहे हे सांगणार! हे पुरे
आहे. हे तर जास्तच मोलाचं आहे.”

आणि मी काहीही झालं तरी मागं पाऊल टाकायचं नाही हा निर्णय घेतला. काहीही होवो. मी सिद्धार्थालाच आपला जीवनसाथी म्हणून निवडणारा! सिद्धार्थाचा स्वभाव लक्षात घेता त्याची पत्नी म्हणून त्याच्या आयुष्यात पाऊल ठेवणं म्हणजे आगीत पाऊल टाकण्यासारखंच होतं. पण मी निर्णय घेतला होता. निर्धार केला होता. माझं हे आयुष्य जिकडे नेईल तिकडे जाण्याची मी तयारी केली होती. हाती येतील ते परिणाम आणि पदरात पडतील ती कळं गौरवानं मान्य करण्याची मी तयारी केली. मी संबीरपणे हे सर्व ठरवलं. माझं लग्न ही एक जोखीम होती आणि ती मला माहीतही होती आणि मान्यही होती.

★ ★ ★ ★

माझ्या बडिलांनी स्वयंवराचा दिवस मुक्त्र केला. रिवाजाप्रमाणे आजूबाजूच्या सर्व देशातील राजपुत्रांना, सामंतपुत्रांना, श्रीमंत व श्रेष्ठ कुळातील युवकांना स्वयंवराची निमंत्रण गेली. सिद्धार्थालाही निमंत्रण गेलं. या स्वयंवराची अनेकांना उत्सुकता होती. शेजारच्या देशांमधील अनेक राजपुत्र या स्वयंवराची वाटच पाहात होते. माझ्या बडिलांनी देवदाह नगरी छान सजवली होती. संपूर्ण नगरीच जणू वसंतात सृष्टी फुलाची तशी फुलली होती. तोरणं लावली गेली होती. रस्तोरस्ती कमानी लावल्या गेल्या होत्या. स्वयंवराचा परिसर तर फुलांनी सजवला होता. रस्त्यांवर आणि प्रवेशद्वारावर रांगोळ्या काढल्या होत्या. मधुर वाद्यसंगीतानं सारा परिसर प्रसन्न झाला होता. आकर्षक झाला होता.

देवदाह नगरी हा असा शुंगार प्रथमच बघत होती. यापूर्वी वेगवेगळ्या कारणांनी ती सजली नसेल असं नाही पण यावेळी ती अधिकच उत्साहानं सजली होती. संपूर्ण नगरीतील लोकांनाही हे जाणवत होतं. या नगरीच्या मोरानं प्रथमच एवढा प्रसन्न पिसारा फुलवला होता आणि हा मोर आनंदानं घिरकत होता.

ज्याच्या त्याच्या तोंडी एकच वार्ता होती. एकच चर्चा होती. “गोपाचं स्वयंवर आहे. दंडपार्णीची गोपा आज आपल्या पसंतीच्या राजपुत्राला वरणार आहे. आपल्या नगरातील सर्वसुंदर गोपा, साक्षात सुंदरताच आज आपल्या जीवनाचा जोडीदार निवडणार आहे. या नगरीची लाडकी लेक, या नगराची सर्वगुणसंपन्न लेक आज आपल्या आयुष्यातला सर्वात मोलाचा निर्णय घेणार आहे.” देवदाह नगरी आज एक कुदुंब झाली होती. आणि या कुदुंबातील सर्व नाती या आनंदाच्या महोत्सवात, या सुखाच्या समारंभात सहभागी झाली होती.

देवदाह नगरीच्या जीवनातला एक अपूर्व क्षण आज इथे उभा होता. मीही आनंदात होते. देशोदेशीचे खूप राजकुमार येणार होते. हे माझ्यासाठी महत्त्वाचे नव्हते. सिद्धार्थ इथे येणार आहे काय या प्रश्नानं मी हेरण झाले होते.

झानवंताच्या सहवासात रमणारा सिद्धार्थ, विचारात स्वतःला झोकून देणारा सिद्धार्थ, गहन विषयांच्या चिंतनात तासंतास रमणारा सिद्धार्थ, जीवनातील सुखांकडे, त्यातील ऐशआरामाकडे पाठ फिरविणारा सिद्धार्थ, गंभीर आणि एकांतप्रिय सिद्धार्थ या स्वयंवराला येईल की नाही हा प्रश्न माझ्या मनाला या आनंदाच्या क्षणीही टोचत होता.

सिद्धार्थ आला नाही तर माझ्या मनातला सगळा आनंदच मरून जाईल. मी सिद्धार्थाला मनानं वरलं आहे. लोकांच्या उपस्थितीत, इतर राजपुत्रांच्या उपस्थितीत स्वयंवर आज होत आहे. पण माझ्या मनानं सिद्धार्थाच्या गळ्यात पसंतीची वरमाला कधीच घातली आहे. माझं मन सिद्धार्थचं झालं आहे. माझं भावविश्व सिद्धार्थमय झालेलं आहे. बडिलांच्या विरोधाला न जुमानता हा निर्णय माझ्या मनानं घेतला आहे. माझ्या स्वयंवराचा सोहळा माझ्या मनाच्या महोत्सवात कधीच होऊन गेलेला आहे. माझ्या मनाची नगरी फार पूर्वीच लतामंडपांनी सजली होती. तोरणांनी आणि पताकांनी नाचली होती. फुलांच्या कमानींनी आणि रांगोळ्यांनी माझ्या मनाचा परिसर केव्हाच सुशोभित झाला होता. त्या माझ्या स्वयंवरसोहळ्यात फक्त सिद्धार्थच

आला होता. तो एकटाच माझ्या स्वप्नातला राजकुमार होता आणि तोच फक्त माझ्या स्वयंवराला उपस्थित होता. तो होता आणि मी होते. मी होते आणि तो होता. आम्ही दोघंच या स्वयंवराचे साक्षीदार होतो. माझ्या काळजावर सिद्धार्थनिं त्याचं नाव कोरलं होतं. त्याच्या काळजावर मी माझं नाव कोरलं होतं. हे माझं नाव होतं 'यशोधरा'. हे माझ्या मनात झालेल्या स्वयंवरात त्यानंच उच्चारलेलं माझं नाव होतं. सिद्धार्थ आणि यशोधरा हे नातं आमच्या मनांमध्ये असं कधीचच निमणि झालं होतं. या नात्यानं आमच्या इवासांची एकजीव, पक्की गाठ चांधली होती. सूर्य आणि त्याची किरण वेगवेगळी करता येत नाहीत. चंद्र आणि चांदण वेगवेगळे करता येत नाहीत. देह आणि प्राण वेगवेगळे करता येत नाहीत. त्याप्रमाणे सिद्धार्थाला आणि मला कोणीही वेगळं करू शकत नाही. आम्हाला आजही असं कोणी वेगळं करू शकणार नाही. भविष्यातही कोणी कधी आम्हाला वेगळं करू शकणार नाही. अंधारातही मी त्याच्यासोबत असेनच. वादळातही मी त्याची सांगाती असेनच. त्याच्या सुखातही मी त्याच्या सोबतीला असेन आणि दुःखातही यशोधरा सिद्धार्थसोबतच असेल. वणव्यातून चालणाऱ्या त्याच्या पावलांसोबत माझीही पावलं असतील. त्याची पावलं स्तूपावरील काट्यांनी रक्ताक्तील तेब्हा माझीही पावलं रक्ताचंचाळ झालेली असतीलच.

मला त्याच्या दुःखानं दुःख होईल. कदाचित त्याच्या वियोगाचं दुःख मला होईल. तो चिंतनशील वृत्तीचा आहे. माझ्या बाट्याला तो कमी येतो म्हणूनही मला दुःख होईल. पण मी माझ्या दुःखांना विश्वासात घेऊन समजावून सांगेन. मी म्हणेन -

"माझ्या दुःखांनो! तुम्ही माझ्या आयुष्यातली पहिली पायरी आहात. ही पायरी मी ओलांडली की तिथून महासुखाचं, अनंत प्रकाशाचं नवं क्षितिज माझ्यापुढे उघडणार आहे." मी माझ्या दुःखांवर असा विजय मिळवीन.

...माझ्या मनात आमचं स्वयंवर झालंच होतं. आम्ही परस्परांना आपापलं केलंच होतं. आम्ही त्या स्वयंवरातच एक झालो होतो. अविभाज्य झालो होतो. प्रत्यक्ष काळालाही आणि प्रत्यक्ष आमच्या मरणांनाही आम्हाला वेगळं करता येणार नाही. वारा आणि त्याचं बाहणं या दोन गोष्टी वेगळ्या करता येत नाहीत. बीज आणि तिचं सळाळणं यांना वेगळं करता येत नाही. मोगाऱ्याचं फुल आणि त्याचा सुगंध यांना वेगळं करता येत नाही. तसं आम्हाला कोणीही कधीही वेगळं करू शकणार नाही. हे काळजाचे कायदेच वेगळे असतात. हे रक्तातले उफाळ खेगळेच असतात. हे अंतर्मनाचे ठराव असतात. या नेणिवेनं मारलेल्या गाठी असतात. इथे जाणिवेचे कायदे-कानून लटके ठरतात. सरी नेणीव ती जी जाणिवेची पायाणी सत्ता मानत नाही. नेणिवेचं अनुशासन ही बाबच निराळी असते. आणि मी या अनुशासनाचा सन्मान करीत होते. पण माझ्यापुरतं जाणिवे-नेणिवेतलं अंतरच संपलं होतं आणि मी चूक करीत नव्हते. मी माझ्या भावविश्वावर अन्याय करू शकत नव्हते. मला खोटं आणि माझीच फसवणूक करणारं जगां जगायचं नव्हतं. मी तशा जगण्याला मृत्यू समजत होते. म्हणून मला सिद्धार्थाच्या वृत्तीची सर्व फल्पना असूनही मी ही अंधारात उडी घेतली होती. आणि माझी ही अंधारातली उडी

उदंड प्रकाशातली उडी ठरणार याची मला स्खान्ती होती. उडी घेताना अंधार थोडा बोचणार, थोडे सुरचटणार. ही उडी सुरुवातीला थोडं रक्तही मागणार पण तरीही माझी उडी उजेढातलीच ठरणार याबदल मला स्खान्तीच वाटत होती. उडीचा प्रारंभ अंधारातून झाला तरी उडीचा शेवट उजेढानंच होणार हे मला माझ्या प्रझेनंच सांगितलं होतं. आणि मी माझ्या मनाच्या स्वयंबरात सिद्धार्थाला वरलं होतं.

★ ★ ★ ★

... पण आता प्रत्यक्ष स्वयंबर होतं. हे आता माझ्या बडिलांनी आयोजिलेलं स्वयंबर होतं. मी या स्वयंबरात असणार होते. सिद्धार्थही असणार होते. जे आमच्या मनात घडलं होतं ते आता जनात घडायचं होतं. लोकमान्यता त्याला त्यामुळे लाभणार होती. लोकांच्या साक्षीनं होणारं हे स्वयंबर आमच्या मनातील स्वयंबरावर शिककामोर्तव करणार होतं.

मग या स्वयंबरात घडलं ते माझ्या मनाजोगच घडलं. स्वयंबरात सहभागी झालेल्या प्रत्येक राजपुत्राला मी त्याच्याच गळ्यात वरमाला घालणार आहे असं वाटणं साहजिकच होतं. हे सर्व मानवी स्वभावाचे सेळ आहेत. मी एकेका राजपुत्रापासून सरकत होते. मागच्या लोकांच्या चेहन्यावरील स्वप्नं अस्ताला जात होती. आणि ज्यांच्या दिशेनं जात होते त्यांच्या चेहन्यावर आशांचे ताटवे उमलत होते. त्यांच्यापुढून सरकले की त्याच क्षणी ते ताटवे पार कोमेजून जात होते.

मी सिद्धार्थाच्या गळ्यात वरमाला घालणार नाही अशी आशा अजूनही माझ्या बडिलांना होती. कारण त्यांना माझं वेगळं सुख दिसत होतं. आणि मला मात्र माझं वेगळं सुख दिसत होतं. एकेका देखण्या आणि शूरवीर राजपुत्राला ओलांडून मी पुढं जात होते आणि माझ्या बडिलांच्या मनात काळे ढग जमा होत होते. त्यांच्या भोवती निराशेचा अंधार पसरत होता. मी सिद्धार्थजिवळ गेले. मी या सिद्धार्थ नावाच्या माझ्या जीवाला प्रथमच पाहात होते. ज्याला माझ्या मनातल्या स्वयंबरात आपला जीवनसाथी म्हणून निवडलं आहे त्या सिद्धार्थाला मी पाहात होते. सिद्धार्थ हे एका अनोख्या तेजाचं नाव आहे असं मला वाटलं. मी पाहात होते ती चर्या विचारवंताची होती. मी पाहात होते ते रूप अनन्यसाधारण अशा तत्त्वाचां होतं.

प्रशांतता, प्रज्ञान आणि प्रगल्भता यांचं एक अनोखं रसायन ते होतं. हे सर्व मला कळत होतं, ओळखता येत होतं याबदल आज मला अपार धन्यता वाटते.

...आज कधी कधी वाटतं. या क्षणाच्या संदर्भात आपल्या हातून काही चूक झाली असती तर? आपल्या हातातली ही वरमाला एखाद्या दुसऱ्याच गळ्यात पडली असती तर? तर तोच क्षण आपल्या मृत्यूचा क्षण ठरला असता. जगात यशोधरा नावाचा शब्दच उभा राहिला नसता. त्याला अर्थच प्राप्त झाला नसता. आणि आज मी सांगत आहे ती माझ्या जीवनाची कथा

सांगण्यातारखं माझ्याजवळ काहीच नसतं. यशोधरेचा जन्मच झाला नसता आणि गोपा कुठे जन्मली, कशी जगली आणि कुठे मेली हे स्मरणात ठेवण्याची कोणला गरजच वाटली नसती.

... तर मी सिद्धार्थाच्या गळ्यात वरमाला घातली. माझ्या आईनं तातडीनं माझ्या बडिलांची समजूत काढली. बडिलांनीही माझ्या या निवडीला संमती दिली.

पण काही प्रतिस्पर्धी रागावले. त्यांना वाटलं त्यांचा अपमान झाला. “न्यायाच्या दृष्टीनं एखादी स्पर्धा इथे आयोजित करायला हवी होती...” असं बाकीच्या राजपुत्रांना वाटलं. “धनुर्विद्येतलं कीशल्य दाखविण्याची स्पर्धा घेण्यात यावी.” असा आघाह राजपुत्रांनी केला आणि माझ्या बडिलांनी या स्पर्धेला अनुमती दिली.

सिद्धार्थ प्रारंभी या स्पर्धेला तयार नव्हता. पण शुद्धोदन आणि महाप्रजापती यांना काय वाटलं असतं? त्यांचा अपमान नसता का झाला? आणि माझं काय झालं असतं? मी तर मनानं सिद्धार्थमयब होऊन गेले होते. सिद्धार्थांनं स्पर्धेत भाग घेण्याचं नाकारलं असतं तर या स्वयंवरातच मी विधवा झाले असते. लग्न झालं असतं माझं! मी कोणाचीतरी पत्नी झाले असते. पण मी मात्र तिथून पुढे मरेपर्यंत केवळ विधवा होऊन राहिले असते.

पण हे घडणार नव्हतं. मी विधवा होणार नव्हते. कधीच विधवा होणार नव्हते. सिद्धार्थांनं स्पर्धेत भाग घेतला. त्याचा क्रमांक शेवटी होता. त्यांनं आपलं अप्रतिम कीशल्य दाखवलं. तो निशाणबाजीत सर्वश्रेष्ठ ठरला. माझ्या बडिलांसकट सर्वांनाच माझ्या नेणिवेचा निर्णय मानावा लागला. आणि आता प्रत्यक्ष स्पर्धेचाही निर्णय मानावा लागला. आणि नंतर शुद्धोदन, महाप्रजापती, माझे बडील, माझी आई या सर्वांना आनंद झाला. आणि नंतर आमचा मोठ्या थाटात विवाह झाला.

★ ★ ★ ★

आमचा संसार सुरु झाला. मी कपिलवस्तु नगरीची स्वामिनी झाले. सगळं वैभवच इथं माझ्या पायाशी लोक्त होतं. महाप्रजापती गीतमी आणि राजा शुद्धोदन मला फुलाप्रमाणे जपत होते. सिद्धार्थ माझ्या सासू-सासन्यांचे अत्यंत लाडके होते. त्यांचं मन जपण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न या घरात सुरु होता. मी आनंदानं आणि सुखानं मोहोरून गेले होते.

... वयाची बीस वर्षे पूर्ण करताच सिद्धार्थांनी शाक्य संघाची दीक्षा घेतली. आणि कपिलवस्तूमधील ‘संथागारातील’ कामकाजात ते अत्यंत जबाबदारीनं भाग घेऊ लागले. संथागारात त्यांचं व्यक्तित्व उठून दिसे. त्यांची विचार करण्याची पद्धतीच वेगळी होती. संथागारातील सर्व पदाधिकारी आणि सभासद सिद्धार्थाच्या भूमिकेनं प्रभावीत होत होते.

शाक्य संघाचा सभासद झाल्यानंतर सुमारे आठ वर्षांनी एक पेचप्रसंग उद्भवला. रोहिणी नदीच्या एका बाजूला शाक्यांचं राज्य होतं. दुसऱ्या बाजूला कोलियांचं राज्य होतं. रोहिणी

नदीचं पाणी प्रथम कोणी घ्यायचं आणि किती घ्यायचं या मुद्यावरून सतत झगडे होत असत. कोलियांचा कायमचा बंदोबस्त करावा महणून युद्धाचा प्रस्ताव मांडला गेला. या प्रस्तावाला सिद्धार्थानी विरोध केला. सिद्धार्थाचं महणण असं होतं की -

“जो दुसन्याची हत्या करतो त्यालाही त्याची हत्या करणारा भेटोच. वैर वैरानं शाम नाही. वैर प्रेमानं शामतं.”

पण युद्धाचा ठराव पारीत झाला. सैन्यभरतीचा आदेश काढण्यात आला. सिद्धार्थानी त्याला विरोध केला. असा विरोध करण्याचं प्रायशिचत महणून सिद्धार्थापुढे पुढील तीन पर्याय ठेवण्यात आले. एक होता युद्धात सामील होणं हा. दुसरा होता देहत्याग किंवा देशात्याग आणि तिसरा होता कुटुंबावर चहिष्कार आणि मालमत्तेची जप्ती! सिद्धार्थानी देहत्यागाची वा देशात्यागांची अट मान्य केली. पण ही अट शाक्यसंघासाठी व्यावहारिकदृष्ट्या अडचणीची होती. त्यातून मार्ग काढला गेला. सिद्धार्थानं परिख्राजक ब्हायचं ठरवलं. हा एकप्रकारचा देशात्यागच होता.

हा सर्व प्रकार शुद्धोदनाच्या बाढ्यात पोचला. शोकाचं वातावरण निर्माण झालं, प्रजापती गौतमी आणि शुद्धोदन व्याकूळ झाले. ज्याचं त्यांनी भय घेतलं होतं तेच घडायला लागलं होतं. तेच पुढे येऊन ठाकलं होतं. प्रसंग मोठा विचित्र होता. शाक्यांचं आणि कोलियांचं युद्ध सिद्धार्थामुळे थांबलं होतं. पण शुद्धोदनाच्या बाढ्यात मात्र आकांत सुरु झाला होता. या बाढ्यावर शोकाचे काळे ढग उतरले. सर्व वातावरणाचा कंठ दाटला. ढोळे आसवांनी भरून यावेत तसं संपूर्ण राजवाड्याचंच मन दुःखांनी भरून आलं होतं. संपूर्ण राजवाड्याच मलूल झाला होता. राजवाड्याचं सगळं वैभवच आज खाली मान घालून सुंदर होतं. राजवाड्याच्या मुखावरचं तेज आज लोपलं होतं. संपूर्ण उत्साहाला आणि आनंदालाच अवकळा आली होती.

...यावेळी नुकतीच मी बाळंतीण झाले होते. आम्हाला बाळ झालं होतं. सिद्धार्थाच्या बालाची आई मी झाले होते. कोणत्याही स्त्रीच्या आयुष्यात माता होण्याचा क्षण हा परमोच्च आनंदाचा क्षण असतो. आईत्व ही जीवनाची एक सुंदर परिपूर्ती असते. मुलगी, बहीण, पत्नी, काकू, मामी, मावशी असं अनंत नात्यांचं वेल्हाळ स्त्रीद्वारा फुलतं. पण या सर्वच आविष्कारामध्ये तिचं मातृत्व हेच सर्वसुंदर असतं. हे मातृत्वच उरलेल्या सर्व नात्यांची जन्मभूमी असते. मला मुलगा झाला. माझ्या स्त्रीत्वाची एक स्वाभाविक तहान तृप्त झाली. माझ्या मातृत्वानं जीवनाला धन्यवाद दिले. मी शांत, कृतार्थ झाले.

★ ★ ★ ★

...सिद्धार्थानी गृहत्याग करून परिब्रज्या घेण्याचा अत्यंत धाडसी आणि ऐतिहासिक निर्णय घेतला होता. मी त्यावेळी गरोदर होते. त्याआधीपासून मला सिद्धार्थाचा कल माहीत झाला

होता. मीही मनाची तयारी केली होती. सिद्धार्थांचं मनोबल वाढवायचं. भावविवशा होऊन त्यांच्या बाटेत अडथळा निर्माण करायचा नाही. डोळसपणा जन्माला घालण्यासाठी निघालेल्या या प्रझेला आंधळा विरोध करायचा नाही. हे मी मनाशी ठरवलं होतं. सिद्धार्थांचं मोठेपण हे की त्यांनी माझ्याजवळून काहीही लपवून ठेवलं नाही.

“यशोधरा सूप बुद्धिवान आहे. समंजस आहे आणि विकेकशील आहे.” असं त्यांनी अनेकदा यापूर्वी माझे सासरे शुद्धोदन आणि सासू महाप्रजापती यांच्याजवळ बोलून दाखविलं होतं.

“यशोधरा स्वभावानं प्रशांत आहे. प्रज्ञानी आहे. तिच्यातील अवस्थपणाचा तिनं कधीचाच त्याग केलेला आहे. ती धीरगंभीर आहे. तिचं मन अत्यंत प्रगल्भ आहे. सर्व बाजू लक्षात घेऊनच ती निर्णय घेते. असा कोणताही निर्णय तिनं अत्यंत जबाबदारीनं घेतलेला असतो.” हे त्यांनी आपल्या आईबडिलांना अनेकदा कौतुकानं सांगितलं होतं.

“यशोधरा मला समजू शकते. यशोधरा विचाराचं मोल समजू शकते. यशोधरा ही माझी पत्नी आहे याचा मला गौरव वाटतो.” असं त्यांनी अनेकदा आपल्या आईबडिलांना सांगितलं होतं. या त्यांच्या सांगण्यात माझ्यासंबंधीचा आदर होता. हा खरं म्हणजे त्यांना वाटणाऱ्या समंजसपणाचा त्यांनी केलेला सत्कार होता. ही माझ्यावरील प्रेमाची रिमझिम होती. हे त्यांच्या मनातील करुणेचे कल्लोळ होते. म्हणून कोणतीही गोष्ट करण्याआधी ते मला विश्वासात घेत. गोष्ट छोटी असो, वा मोठी असो. पेच लहान असो वा महान असो. ते माझ्याशी चर्चा करूनच निर्णय घेत. आमचा विचार असा नेहमीच सहविचार असे. आमच्या लग्नापासून मी बघते आहे. त्यांनी माझ्यावर आपलं कोणतंही मत, कोणताही विचार कधी लादला नाही. रोहिणी नदीच्या पाण्याचा झगडाच आपण लक्षात घेऊ. याही संदर्भात संथागारात युद्धाच्या ठरावाला विरोध करण्याआधी आम्ही बराच बेळ विचार करीत होतो.

“मला वाटतं यशोधरा मी युद्धाच्या ठरावाविरुद्ध उभं राहावं. युद्ध हे समस्येचं उत्तर नव्हे. उलट युद्ध अनेक समस्यांना जन्म देणारं भीषणतम क्रीय आहे. युद्धात मग ओलंही जळतं. तिथं चांगुलपणाही जळतो. वाईटपणाही जळतो. मानवी जीवनाचा जगण्यावरचा विश्वासच जळतो. एकदा युद्ध सुरु झालं की त्याला त्याची स्वतःची गती प्राप्त होते. ही सर्वच नैतिकतेला नष्ट करीत निघालेली विनाशगती असते. आगीत आग टाकली तर आग कधी विझत नाही. बणव्याला बादलाची जोड मिळाची तशी विनाशयुद्धीला क्रीयाची जोड मिळते आणि जळणारं एक असंड वास्तवच त्यातून पुढं येतं. अंधारात अंधार ओतून अंधार नष्ट होत नाही. गटारातील घाणीत घाण ओतून स्वच्छता जन्माला घालता येत नाही. घृणेचं प्रमाण वाढवून प्रेम जन्माला घालता येत नाही. द्वेषाला द्वेषाचं पाणी घालून द्वेषाचा नायनाट नाही करता येत.” एकदा बोलायला लागले की सिद्धार्थ असं खूप खूप बोलत राहात आणि मला विचारीत. तुला काय वाटतं यशोधरा?

“आपण म्हणता ते मला पूर्णपणे मान्य आहे सिद्धार्थ! युद्ध हे उत्तर नव्हे. युद्ध हा प्रश्न आहे. अत्यंत विकट प्रश्नांना जन्माला घालणारा विकट प्रश्न. गुंतागुंतीचा प्रश्न! शिवाय युद्धात

जे भरतात ते लोक कोण असतात? मानवंश जर आपला असेल तर ते आपल्याच वंशाचे लोक असतात.” या माझ्या म्हणण्यावर ते म्हणत -

“युद्धाची इच्छा ही मानवी मनाला जडणारी सर्वांत भयंकर व्याधी आहे. युद्ध म्हणजे मरणाच्या पावसाळा निमंत्रणच होय. युद्ध म्हणजे रक्त. युद्ध म्हणजे सुंदर मानवी देहांची आणि जीवनाची नासाडी. युद्ध म्हणजे हजारो-लाखो भगिनीच्या कुंकवांवरून फिरणारा नांगर. लक्षावधी वैधव्यांची निर्मितीशाळा म्हणजे युद्ध! युद्धाचा आरंभ स्वतःच्या बचावानं होत नाही. कोणत्या तरी तृष्णेच्या ढगातूनच मानवी जीवनावर युद्ध कोसळत.”

मी म्हणायची, “खरं आहे सिद्धार्था! युद्ध पराभवाच्या इच्छेनं होत नाही. युद्ध होतं विजयासाठी! युद्ध विजयासाठी होतं याचा अर्थच मग ते कोणाला तरी हरविष्यासाठी होतं.” आणि सिद्धार्थाचं त्यावर स्पष्टीकरण असे -

“आणि कोणालातरी हरवताना आधी प्रेमाचा बळी जातो. माणुसकीचं दिवाळं निघतं. तिथं कोणतंही नियंत्रण मग चालत नाही. अमर्याद, अनंत आणि अथांग क्रौर्य, आणि बेलगामी अमानुषताच फक्त तिथे उरते.”

मी म्हणायची, “सिद्धार्था, मग कोणाच्याही अश्रूनी तो उन्मादी वणवा विझत नाही. सगळी आसवं इथं हात टेकतात. सगळ्या सदिच्छा इथं लुळ्या पडतात.”

सिद्धार्थानी मला विचारलं होतं, “मग मी करतो ते तुला पटतं का यशोधरा? की माझी काही चूक होते आहे?”

“नाही सिद्धार्था! आपली कोणतीही चूक होत नाही. आपणाएवजी मीही या परिस्थितीत असते तर मीही आपण घेतला तोच निर्णय घेतला असता. युद्धात हजारो लोकांची होळी पेटविष्यापेक्षा परिक्रम्या घेणं आणि गहन बनात जाणंच योग्य. लोकांच्या शांततामय सहजीवनाचा मार्गच अधिक कल्याणकारक होय. व्यक्तीच्या सुखापेक्षा, एका व्यक्तीच्या हितापेक्षा संपूर्ण समाजाचं सुख आणि हित केव्हाही उत्तम याबद्दल शंका असण्याचं काहीच कारण नाही.

“यशोधरे! तुझं मन अथांग आहे. निर्मळ आणि सुविवेकी आहे. तुझ्या मनाच्या या प्रगल्भतेनं मला नेहमीच मोहीत केलं आहे. मी तुझा क्रणाईत आहे यशोधरा!” आणि मला राहवलं नाही. मी म्हणाली होती, “आपण गृहत्याग करता आहात तो कुठल्या क्षुल्लक कारणासाठी नाही! तुमचं आणि माझं कधी भांडण झालं नाही. परस्परांविषयी आपले कधी गैरसमज झाले नाहीत. तेव्हा कोणतं भांडण वा कोणता गैरसमज असं एखादं कारणही आपण घर सोडण्याला नाही. आपल्या घर सोडण्याला कोणतंच व्यक्तिगत वा कौटुंबिक कारण नाही. आपल्या गृहत्यागाचे संदर्भ सामाजिक आहेत. घृणा टाळण्यासाठी आपण गृहत्याग करीत आहात. युद्ध टाळण्यासाठी आपण घर सोडत आहात. विध्वंस टाळण्यासाठी आपण घर सोडत आहात. आपण घर सोडण्याचा मला त्यामुळेच गौरव वाटतो. दुनियेचं घर सुरक्षित व्हावं यासाठी तुम्ही स्वतःचं घर सोडीत आहात. आपल्या छोट्याशा घराकडे

आपण दुर्लक्ष करीत आहात. कारण आपणाला दुनियेच्या मोठ्या घराचा प्रश्न सोडवायचा आहे. त्याची दुर्दशा दूर करायची आहे. दुनियेचा गळा आवळणाऱ्या दुःखाचं उत्तर शोधायचं आहे. तुम्ही कारणांच्या शोधात निघत आहात. तुमची हीच मूलस्थायी वृत्ती आहे. कारणांचा शोध म्हणजे दुःखांच्या कारणांचा शोध! आणि त्यांच्या निर्मूलनाचे उपाय आपणाला शोधायचे आहेत. आपण यासाठी घर सोडत आहात." माझं बोलणं अत्यंत गंभीरपणे सिद्धार्थ ऐकत होते आणि मला ते म्हणाले -

"यशोधरे! खरंच मी अस्वस्थ आहे. आरपार बेचैन आहे. भोवती युद्ध आहेत. मारामाऱ्या आहेत. भांडणं आहेत. एकमेकांचा जीव घेण आहे. परस्परांचा हसत विश्वासघात करणं आहे. घृणा आहे. लबाडी आहे. खोटं बोलणं आहे. नाना पातळ्यांवरची हिंसा आहे. मादक द्रव्यांचं सेवन आहे. नाना पातळ्यांवरील व्यभिचार आहे. मी फार अस्वस्थ आहे यशोधरे!"

"आणि हा स्वतः या माणसांनीच निर्माण केलेला पसारा आहे. माणूस स्वतःच खढू खणतो आहे. स्वतःच त्यात पडतो आहे." खरं आहे सिद्धार्थांची मी महाल.

"यशोधरे! या सर्वच प्रश्नांच्या हरकीची मुळ शोधून ती जाळता येतील का या प्रश्नांच्या उत्तरासाठी मी माझी बुद्धी पणाला लावणार आहे."

"म्हणूनच मी आपल्या गृहत्यागाचा सन्मान करते. आदर करते. आपल्या छोट्या छोट्या व्यक्तिगत पातळीवरील दुःखापेक्षा एकूणच दुनियेला जगून देणारं दुःख मोठं. त्याचा छडा लावणं मोठं. छोट्या छोट्या व्यक्तिगत अहंकारांसाठी युद्ध ओढवून घेण्यापेक्षा, दुनियेनंच निर्माण केलेल्या आणि तिला जगून देणाऱ्या दुःखाशी महायुद्ध सुरु करणं हे जास्त आवश्यक आहे. उपकारक आहे."

"यशोधरे! मी खरोखर कृतार्थ आहे. तुझी ही प्रगाढ प्रगल्भता पाहून मी अगदी आश्चर्याचिन्त झालो आहे."

"माझ्यापेक्षा दुनिया फार मोठी आहे. निरपराधाला शासन व्हावं, सज्जनाला मारलं जावं हे मलाही मान्य नाही. मी आपणाला परिवर्ज्या घेण्यास विरोध करीत नाही. त्याचं हे कारण आहे. तुम्हाला गृहत्याग करताना मी अडवीत नाही त्याचं हे कारण आहे." मी म्हणाले.

"मला तुझा अपार गौरव वाटतो यशोधरे! युगातून एखाद्याच स्त्रीला लाभावी अशी ही शीटिक शक्ती आहे. तुझ्या मनाच्या या मोठेपणापुढं मी नम आहे यशोधरे! तू खरंच धन्य आहेस." सिद्धार्थांनी माझं असं मोठं कौतुक केलं होतं आणि त्याचवेळी मी त्यांना हेही म्हणाले होते की -

"तुमच्या परिवर्ज्येला तर माझा नकार नाहीच पण खरं सांगू सिद्धार्थां! परिवर्ज्या घ्यावी असं मलाही उत्कटपणानं वाटूलागलं आहे. आजवर सुखांसोबत संसार केला. यापुढला संसार दुःखांशी भांडत करू. प्रकाशाची निमंत्रणं त्या वाटचालीत आपल्याला येतील. प्रकाशाच्या वाटेवरचाही प्रवास आपण सोबत करू! असंही मला फार तीव्रपणे वाटत आहे. पण तरीही मी माझ्या मनाला आवर घालत आहे. याचं कारण आहे माझे सासू-सासरे आणि आपल्या

संसारवेलीवर फुललेला राहुल! सासूसासे आता बृद्धत्वाकडे निघालेले आहेत आणि राहुल तर अजून कितीतरी लहान आहे. तुम्ही मेलात तर आपला अर्धा राजवाडा कोसळेल. आणि मीही तुमच्यासोबत आले तर उरलेला अर्धा राजवाडाही उद्धवस्त होईल. त्यामुळेच मी मनात खूप असूनही परिदिन्या घेत नाही आणि तुमच्यासोबत घेत नाही."

"यशोधरे तू धन्य आहेस. तुझां हे मनोबल थक्क करणारं आहे. तुझां हे मनोधीर्य तुझ्या मनाचा मोठेपणा समजावून सांगत आहे. तुझ्या या मनःशक्तीचा मी मनापासून आभारी आहे यशोधरा." सिद्धार्थ म्हणाले.

"आपण निशिचंत जा. मी इकडुचं सर्व सांभाळते. मी सर्वांची सर्व काळजी घेईन. आपण मनमुक्त असा. आणि ज्या प्रश्नानं तुमच्या मनाला आग लावली ती तुमच्या मनाची आग शांत करणारं उत्तर शोधूनच या. दुनिया जळते आहे. लोक जळताहेत दुनियेतले. एकमेकांनी निर्माण केलेल्या आगीत लोक जळत आहेत. एकमेकांच्याच स्वार्थाच्या आगीत लोक जळत आहेत. दुनियेला या आगीतून मुक्त करणारी विद्या आपण मिळवा. माझ्या सर्वच दुःखांचं रूपांतर सुखात होऊन जाईल. सुरुवातीला एकदम मीही विचलित झाले. एकदम भांचावून गेले. आपणाशिवाय जगण्याची कल्पनाही मला सहन होणं शक्य नव्हत. माझ्या प्रियतम जीवनसाथ्याचा मला रागही सुरुवातीला आला. मनात एकदम वाढळ सुटलं. सुटलं आणि समजूतदारपणानं ते शांतही झालं. मनाला एकाएकी सोसाठ्याचा पूर आला आणि ओसरलाही. परत मनाच्या पात्रात नितळ पाणी हसायला लागलं." मी त्यांना माझ्या मनातील घडामोर्डीची कथा सांगितली. त्यांना या प्रांजळपणाचंही मोल मोठंच वाटलं. त्यांना अपार धीर आला. ते निशिचंत झाले.

★ ★ ★ ★

आणि ठरल्याप्रमाणे त्यांच्या जाण्याचा दिवस उगवला. राजवाडा सुनच झाला होता. राजवाड्याबाबूहर हजारो लोक जमले होते. राजवाड्याच्या मनातही ढगांची गर्दी जमली होती. त्यांच्या जाण्याची घडी जसजशी जबळ येत होती तसतशी मी व्याकूळ होत चालले होते. माझं मन मूळ हंबरडा झालं होतं. माझे डोक्ले सिद्धार्थाना न दिसणाऱ्या आसवांनी भरून रून येत होते. त्यांना हिंमत मीच दिली होती. गृहत्यागाची अनुमतीही मी दिली होतीच. पण प्रत्यक्षात त्यांची गृहत्यागाची घडी जबळ येऊ लागली तशी माझ्या मनाची कालवाकालव वाढू लागली. माझी झोप उडाली. मी पूर्ण बेचैन झाले. पावलं जड. गळा जड. उरावर ठेवलेला दगड जड. आपण अनुमती दिली खरी पण आपल्याला हे सर्व सोसवेल? हे सर्व आपल्याला पेलवेल काय? माझ्या मनात असं कोलाहल प्रथम सुरू झालं होतं. मी आतून गदगदत होते. माझं आतलं मन सारखं रडत होतं. मन ठिकाणावर नव्हत माझं. मी चंद्रबळ आणत होते. बाहेर

तसं दासवत होते. पण आतून माझं मन घायाळ पाखरासारखं रडत होतं. हमसून हमसून रडत होतं. तुफानात सापडलेल्या नावेसारखं माझं मन हेलकावे खात वरखाली होत होतं.

खरं सांगू! गृहत्यागाची अनुमती मी दिली होती आणि मनातल्या मनात आता माझी बाताहतही होत होती. मीच त्यांना हिंमत दिली होती आणि मीच आता हबालदिलही होत होते. हृदयात खोल खोल आग लागली होती. आणि त्या आगीचे चटके माझ्या इवासांना वसत होते. मला शब्दच फुटत नव्हता. गळा हंबरडव्यांनी दाटला होता. बाहेर पडायला शब्दांना वाटच मिळत नव्हती.

किंतीही झालं तरी मीही एक स्त्रीच होते. अत्यंत संवेदनशील स्त्री मी होते. विचाराचं मोल माझ्या मनानं मानलं होतंच. पण भावनांचे हे अनावर कल्लोळही त्याच्यातच उठत होते. मी या कल्लोळांना समजावत होते. माझ्या भावनांना मी दटावत होते. अश्रूभरल्या ढोळ्यांनी त्यांच्यावर रागवत होते. शब्द फुटत नव्हते पण हातानंच त्यांना दम देत होते आणि सिद्धार्थ माझा निरोप घ्यायला येत असल्याची वार्ता आली. मला त्यांनी पाहिलं. त्यांनी एक ओरंबलेला उत्कृष्ट ढग पाहिला. मला त्यांनी पाहिलं. त्यांनी माझ्या अंतरविश्वाचं आळंदन पाहिलं. म्हणाले-

“मी आलो यशोधरे! तुझ्या सदिच्छा घ्यायला आलो. तुझी भेट घ्यायला आलो.” त्यांच्याही शब्दांना चारीक कंप सुटला होता. त्यांचाही आवाज अस्वस्य होता. मी रडणारं मन दढवण्यासाठी चेहन्यावर चंद्रचळाचा मुखवटा चढवला. तरीही यावेळी मला माझ्या ओढावर स्मितरेषा उठवताच आली नाही. मी खूप ताकद एकवटली. मी नाना प्रयत्न क्षणात केले पण ढोळ्यातील आसवांची समजूत नाही मला घालता आली. माझ्या नकळतच पाऊस चरसू लागला. मी खाली वाकून त्यांना बंदन केलं आणि राहाबलंच नाही. आणि मनाला आवरता आलंच नाही. आणि यात चूक तरी काय होतं? ते माझे प्रिय पती होते. मी त्यांची प्रिय पती होते. दहा-अकरा वर्षे आम्ही सुखानं संसार केला होता. मन हे दगड नव्हे. मन हे गुंतवळा आहे. हा गुंतवळाच बेवैनी निर्माण करतो.

मन माझंच थान्यावर नव्हतं असं नाही. मन सिद्धार्थांचींही थान्यावर नव्हत. मी त्यांना कळत होते. तसे तेही यावेळी मला कळत होते. त्यांचंही मन अश्रू झालं होतं. त्या अश्रूना ढोळ्यात प्रवेश नव्हता एवढंच. त्यांचं अंतर्मन हलत होतं पण शब्द मात्र हलत नव्हते. ते हिंमत ठेवून होते. मला, राहुलला आणि शुद्धोदन - महाप्रजापती या माझ्या सासू-सासन्यांना सोडून जावं लागत आहे याचं त्यांना सुख नव्हतं होत. त्यांचं अंतर्मन मी त्यांच्या अर्ध्या दगाळलेल्या आणि अर्ध्या निरु चेहन्यावर वाचत होतं. त्यांचं अंतर्मन म्हणत होतं, “यशोधरेसारखी परमप्रेममयता, सोज्बळता आणि उदात्तता सोडून आपल्याला जावं लागतं याहून मोठं दुःख कोणतं! यशोधरा बुद्धिमान आहे आणि धीरवीर आहे. अशा प्रकाशमान स्त्रीची साथ मिळण ही बाब केवळच अप्राप्य आहे. यशोधरा स्वतःच एक मोठी झेप आहे. ती चर्चा करते तेच्हा तिच्या मनाला प्रज्ञानाचे पंख लाभतात आणि एक विचारगांभीर्य त्यातून ओरंबत राहतं.”

मी सिद्धार्थाचं शब्दापलीकडचं मन वाचत होते आणि परत परत माझ्या मदतीला अशू खावून येत होते. मी धाय मोकळून ओसंडत होते. सिद्धार्थ हे पाहात होते. माझं ढगाळलेलं आकाश मोकळं व्हायची वाट त्यांनी पाहिली. त्यांनी माझा कोणताही कढ थांचवला नाही. माझ्या उधाणाला त्यांनी कोणता चांप यातला नाही. पण योग्यबेळी ते म्हणाले, “यशोधरा, तू मला बळ यायचं ठरवलं आहेस. ही घडी नाजूक आहे. मोठा कोवळा कळू आहे हा. या कळूची फुलं आयुष्यात प्रथमच मी काळजावर झेलतो आहे. मीही माणूसच आहे. मीही उत्कट मनच आहे यशोधरे! असे क्षण माणसाला दुबळं करतात. कारण अशा बेळेलाच माणूस बेसावध होतो. पण परम सोज्बळ म्हणून, परमप्रगल्भता म्हणून जसा मला तुझा गौरव वाटतो तसा तुझ्या धीरगंभीर जबाबदारपणाचाही मला गौरव वाटतो. मला बळ दे यशोधरा! मला सदिच्छा दे यशोधरा! मी कोणत्या माझ्या खाजगी इच्छेसाठी हा चांदण्याचा परिसर सोडतो असं नाही. यशोधरे! माझ्या मनाला गती दे! माझ्या पंखांना सदिच्छा दे! माझ्या प्रझेला आणि प्रतिभेला उजेडाच्या माहेराला जाण्याची ताकद दे माझ्या यशोधरे!” आणि मी मलाच ओलांदून पुढे आले. मलाच भेदून बाहेर आले. हा क्षण माझ्या आयुष्यातला एका सर्जनप्रक्रियेशी नातं जोडण्याचा क्षण होता. हे नातं मी जोडलं आहे हे सिद्धार्थाना जाणवलं आणि त्यांना मोठं आश्वासन मिळालं. त्याच्या पायाखालची जमीन आता परत घटू झाली. निघाहासारखी टणक झाली आणि त्यांचं मन अनोख्या ऊर्जेन भरून आलं.

“यशोधरे! आपल्या लाडक्या राहुलला बोलाव. त्याच्या ढोक्यातली चमक मला पाहू दे. त्याच्या चेहन्यावरील तेज मला निरसू दे. राहुलची आता परत कधी भेट होईल कोण जाणे! राहुल लहान आहे. मी जातो म्हणजे काय? आणि कुठे, कशासाठी जातो आहे हे प्रश्न त्या चिमण्या जीवाला आज पडत नाहीत. त्याला सांभाळ यशोधरा! तो अजून लहान आहे. त्याला दुनिया शिकव.” असे सिद्धार्थ बोलत होते. तोच बाहेर सेळणाऱ्या राहुलला तिथं आणलं गेलं. प्रसंगाचा अर्थ राहुलला कलणं कठीण होतं. आपल्या या मुलाच्या ढोक्यावरून सिद्धार्थानी हात फिरवला. त्याच्या कपाळाचं चुंबन घेतलं. दोन्ही ढोक्यांची चुंबनं घेतली. त्याला क्षणभर हुदयाशी कवटाळलं आणि मला म्हणाले -

“यशोधरे! राहुलला सांभाळ! पुढे माझ्या मनाला मी तुम्हा सगळ्यांपासून दूर आणि प्रझ्नांपाशी नेणार आहे. माझं मन कारणांच्या शोधात निघणार आहे. मी आणि प्रश्न, मी आणि कारणे या द्विंजीत आता मध्ये मी कोणालाही येऊ देणार नाही. मला मुक्तीच्या परम उंचीवरच राहू दे यशोधरे! तिथून मला कोणी विचलित करू शकणार नाही. मी आता सगळ्या हाकांचे दोर कापून टाकणार आहे. प्रश्नांच्या, दुःखांच्या आणि कारणांच्या हाकांशिवाय मला काहीही ऐकायला येणार नाही. अगदी चुकूनही काही ऐकायला येणार नाही. पुढल्या प्रवासात तुझ्याही सदिच्छांचा आणि सहकार्याचा उजेड असू दे.” सिद्धार्थानि अत्यंत च्याकूळ मनानं या शब्दांचा उच्चार केला. “आपल्या प्रिय पत्नीला, लाडक्या बाळाला सोडावं लागत आहे. त्याला कारण

आहेत दुनियेतील दुःखं आणि युद्धं!" असं म्हणून त्यांनी एक दीर्घ सुस्कारा सोडला. या वियोगामुळे होणाऱ्या अपार यातनांचाच त्यांनी जणू उच्चार केला. परत मला आणि राहुलला पाहून घेतलं आणि -

'येतो यशोभरे!

येतो रे राहुल बाढा !'

हे शेवटचे शब्द उच्चारून सिद्धार्थानी आपल्या मागविर पाऊल टाकलं. पाऊलही जड झालं होतं. मनही जड झालं होतं. तरी यावेळी प्रत्यक्ष उजेढच सिद्धार्थाना हाका घालीत होता. प्रत्यक्ष सूर्यच त्यांना निमंत्रण देत होता. मी पाहात होते आणि सिद्धार्थ गेले त्या वाटेवर मला नव्या इतिहासाची पहाट दिसत होती.

★ ★ ★ ★

कपिलवस्तुमध्येच असलेल्या भारद्वाजांच्या आश्रमात सिद्धार्थ गेले. तिथे ते परिखज्या घेणार होते. सोबत छन्न होता. त्यांच्यावर अपार प्रेम करणारा घोडा कंथक होता. भारद्वाजांच्या आश्रमात सिद्धार्थाला पाहायला आणि निरोप यायला खूप लोक आले होते. शुद्धोदन आणि प्रजापती गौतमीही तिथे आले होते. सिद्धार्थानी त्यांचे आशीर्वाद घेतले. जड अंतःकरणानं तो तिथून निघाला. त्याने आपली राजवस्त्र छन्नाजवळ दिली आणि परिखाजकाला आवश्यक ती वस्त्र परिधान केली आणि भिक्षापात्र धारण केले. सिद्धार्थाला परिखज्येची दीक्षा भारद्वाजांनी दिली. ते परिखाजक झाल्याचं जाहीर झालं आणि ते राज्याची सीमा ओलांडून पुढल्या प्रवासाला निघाले.

अनोभा नदीपर्यंत गेल्यावर सिद्धार्थानी छन्नाला घरी जायला सांगितलं. छन्नाचं हृदय भरून आलं होतं. कंथक घोड्यानं आपल्या या धन्याचे पाय चाटले. त्याच्या ढोळ्यातून आसवं बाहू लागली. सिद्धार्थ छन्नाला म्हणाले, "जा छन्ना, जा! कपिलवस्तुच्या लोकांना एवढेच सांग की 'प्रेम सिद्धार्थाविर करू नका. प्रेम त्याच्या ध्यासावर करा.' आणि पुढली वाट सिद्धार्थाला घेऊन निघाली.

★ ★ ★ ★

माझ्या जीवनाचं आता नवं पर्व सुरू झालं. एका ऐतिहासिक जबाबदारीनं मला करकचून बांधलं होतं. मी सिद्धार्थाची पत्नी होते आणि त्यांच्या ध्यासावर प्रेम करीत होते. मी अधिकच गंभीर झाले होते. मला आता राहुलची आईही व्हायचं होतं आणि त्याचे बडीलही मलाच व्हायचं

होतं. शुद्धोदनाची आणि प्रजापती गौतमीची सून तर मी होतेच पण आता त्यांच्यासाठी मला त्यांचा सिद्धार्थही व्हायचं होतं. तिकडे सिद्धार्थाचा संघर्ष सुरु झाला होता. इकडे माझा संघर्ष सुरु झाला होता. मी महालातील नोकर कमी केले. जेवढ्यांची गरज होती तेवढेच ठेवले. त्यांना कामावरून कमी केले त्यांच्या उदरनिवाहाची इतरत्र व्यवस्था केली.

सिद्धार्थाची आठवण येत नव्हती अशा कोणत्याही क्षणाला पुढं आमच्या आयुष्यात येण जमलं नाही. आम्ही सर्वच जगत होतो. स्वतःला धीर देत होतो.

सिद्धार्थाची साधी वस्त्र परिधान केली. मीही साधी वस्त्रं वापरू लागले. मी सुगंधी ड्रव्यं आणि दागदागिन्यांचा त्याग केला. महालातील ऐश्वर्यामाचा मी त्याग केला. मी दिवसातून फक्त एकदा जेवण घेऊ लागले आणि हे जेवणही मी मातीच्या भांडथातून घेत असे. मी उंची गाईगिर्दीवर झोपणं बर्ज्य केलं. मी माझ्या गरजा सूप कमी केल्या. मी अगदी साधेपणानं राहू लागले. आणि मला हे कोणी सांगितलं होतं असं नाही. माझ्यावर हे कोणी लादलं होतं असं नाही. माझ्या मनाचेच हे निर्णय होते. हे सर्व माझ्या मनानंच स्वयंस्फूर्तपणे करायला प्रारंभ केला. या सर्वच गोष्टी मी अत्यंत आनंदानं करू लागले. आपण एका लोककल्याणाच्या सुंदर कामात या निमित्तानं सहभागी होत आहोत याचा मला गौरव वाटला. हे सर्व कल्याणामागे माझी कोणती लहर होती असं नाही. त्यामागे एक निष्ठा होती. दुनियेत काही नवं घडावं, दुनियेला सुखाची प्राप्ती व्हावी, तिची दुःखांपासून सुटका व्हावी यासाठी सिद्धार्थ एक अत्यंत महान प्रयोग करीत होते. त्या प्रयोगावर माझी निष्ठा होती. त्या प्रयोगाला मी माझाही प्रयोग मानलं होतं. म्हणून मला या सर्व गोष्टी करताना अपार आनंद होत होता.

★ ★ ★ ★

मधल्या काळात एक घडलं. शाक्य आणि कोलीय यांच्यातील संघर्ष संपला. त्यांच्यात मैत्रीचे नवे संबंध प्रस्थापित झाले. हे संबंध शांततापूर्ण होते. या सर्वच वार्ता शुद्धोदनांच्या महालात पोचत होत्या. महाल आनंदी होत होता. शुद्धोदन, प्रजापती, माझे दीर नंद या सर्वांच्याच मनात या घटनेमुळे नव्या आशा पललवीत होत होत्या. त्यांना वाटत होतं आता सिद्धार्थ परत घरी येऊ शकेल. ज्या कारणामुळे सिद्धार्थानं गृहत्याग केला होता ते कारणच आता संपलं होतं.

माझ्या सासूसासन्यांना या वा त्या कारणानं सिद्धार्थानं परत यावं असं वाटणं साहजिकच होतं. आणि शाक्य-कोलीय यांच्यातील युद्धविरामाच्या निर्णयामुळे सिद्धार्थ परत येण्याच्या संदर्भातील त्यांच्या अपेक्षा वाढल्या होत्या. त्यांनी मला तसं बोलूनही दाखविलं. आपण सिद्धार्थाला परत बोलावलं पाहिजे असं ते मला म्हणाले.

यावेळीही मला मोठ्या धीरानं त्यांना समजावून सांगावं लागलं. हे काम सोपं नव्हतं. हे

काम अत्यंत नाजूक होतं. त्यांच्या सर्व भावना त्यात गुंतल्या होत्या. त्यांना या संदर्भातिलं सत्य सांगण्याचं अत्यंत अवघड काम मला करायचं होतं. सत्य हे कटूब असतं. असं आसलं तरी त्याचा घोट घेताना तेवढं ते कटू लागतं. पोटात गेल्यानंतर तो कटूपणा माधुर्यात रूपांतरित झालेला असतो. हे सत्य मग सर्वानाच सामाजिक आरोग्याचं वाटप करतं. मी माझ्या सासूसासन्यांना महटलं - “ते रोहिणी नदीच्या पाणी वाटपाच्या प्रश्नामुळे आपल्यापासून दूर गेले हे खरं आहे. पण हे निमित्त आहे. हे निमित्त एका समूहापुरतं मर्यादित आहे असं नाही. जगातल्या वेगवेगळ्या मानवी समूहांमध्ये सतत असे प्रसंग निर्माण होतच राहतात. कधी मग इथं तर कधी तिथं माणसं मरतातच. रक्त सांडते. मानवता आळंदन करतेच. असंख्य स्त्रिया विधवा होतातच. मानवी जीवनाची वाताहत होते. या सर्वच विष्वंसामागं आहे माणसाच्या मनातला अहंकार. त्याची लोभी बृती. इतरांचं शोषण करण्याची, इतरांना दुःखात लोटण्याची विकृत मानसिकता! मानवजातीला जगणं मोताद करणाऱ्या, मानवजातीला मरणांच्या वणव्यात फेकणाऱ्या आणि मानवी जीवनातील माणुसकी मासून टाकणाऱ्या कारणांचा छडा सिद्धार्थाना लावायचा आहे. दुनियेतील लोकांना एकमेकांवर प्रेम करीत शांततामय मार्गानं जगण्याची सौदर्यसूत्रं त्यांना शोधायची आहेत. त्यासाठी त्यांनी गृहत्याग केला आहे. मानवी जीवनात पिलवणूक आहे. माणसांनीच जन्माला धातलेली आणि वाढवलेली दुःखं आहेत. या सर्वच अभद्र आणि अमानुष गोष्टी मानवसमाजाला जगूच देत नाहीत. म्हणून प्रत्येकच गोष्ट त्यांना स्वतःच पारखून, जोखून पाहायची आहे. या सर्वभक्षक आगीतून बाहेर पडण्याचा मार्ग दुनियेच्या पावलांपुढं अंधरायचा आहे. जीवनातील दुःखांपासून मानवाला मुक्त करणारं तत्त्वज्ञान त्यांना निर्माण करायचं आहे.

★ ★ ★ ★

सिद्धार्थ या काळात चिंचिसार, आलारकालाम अशा अनेकांकडे गेले. वेगवेगळ्या प्रकारच्या साधना त्यांनी केल्या. त्यांना वैराग्यमार्गाचा अभ्यास करायचा होता. ते त्यासाठी गयेला गेले. निरंजना नदीकाठी उरुवेला हे एकांतस्थळ आहे. तिथे गेले. त्यांनी अत्यंत ऊऱ्या साधना केली. आहार कमी केला. खूप कमी केला. त्यांनी डोक्याचे व दाढीचे केस उपटून टाकले. वैराग्याची ही परमअवस्था होती. शरीराला भयंकर यातना देण्यासाठीच ते जगू लागले. चिसलाचे आणि घाणीचे थर त्यांच्या अंगावर साचले. कोणालाही थरकाप सुटेल अशीच ही साधना होती.

या काळात जळालेल्या हाडांची उडी करून ते स्मशानात झोपत असत. यानंतर ते डाळीच्या एखाद्या दाण्यावर, एखाद्या तिळावर, तांदळाच्या एखाद्या कणावर राहू लागले. हाडांचा सापळा तेवढा उरला होता. ते यावेळी बेशुद्ध पडले होते. तुमचा मुलगा मरण पावला अशीही चातमी त्या काळात शुद्धोदनाला कळविली गेली होती. अशी साधना सहा-

सात वर्षे चालली. ही साधना अत्यंत निर्दय होती. पण सिद्धार्थाना या साधनेनं काहीही दिलं नाही. त्यांना रिकाम्या हातानं आणि रिकाम्या ढोक्यानंच या मरणांच्या मुलखातून परत फिरावं लागलं. बडाच्या झाडास्वाली ते ४९ दिवस उपाशी बसले होते. याही अवस्थेत त्यांची साधना सुरु होती.

या साधनेचा त्यांनी निष्कर्ष काढला की या सर्वच मार्गानी मनःशांतीच्या मंजिलकडे जाता येत नाही. या सर्व साधनाप्रवासात, तिच्या टोकाच्या बिंदुवर पोचूनही त्यांना नवा प्रकाश मिळालाच नाही. या मार्गानं ते पूर्वी कोणीही गेले नसेल एवढ्या उंचीवर गेले. पण मन कंगालचं कंगालच राहिलं. त्याला कुठं वैचारिक विसावा मिळाला नाही. सहा-सात वर्षे इतक्या कष्टानं आपण उफण्यालं ते केवळ भूसच निघालं. त्यात विचाराचा आणि उजेडाचा एखादाही कण आपल्याला मिळाला नाही. असं त्यांना वाटलं.

यावेळी त्यांच्या हाडांच्या सापळ्याला सुजातानं अन्न दिलं तेव्हा सिद्धार्थ मरणांच्या गर्दीतून बाहेर आले आणि गयेला पिंपळाच्या झाडास्वाली ते बसले. आता योगाची परमसीमा गाठायची नव्हती. आता चिंतनाची परमसीमा गाठायची होती. काय वाटेल ते झालं तरी मी झान प्राप्त झाल्याशिवाय इथून उठणार नाही ही प्रतिझ्ञा त्यांनी केली.

चार पायऱ्यांचा प्रवास त्यांना या चिंतनावस्थेत करावा लागला. पहिल्या पायरीवर तर्कशक्ती आणि अन्वेषण यांचा उपयोग त्यांनी केला. दुसऱ्या पायरीवर मनाची एकछाता प्राप्त करून घेतली. तिसऱ्या पायरीवर समतोल्पणा आणि सावधानता या गोष्टी त्यांना साध्य झाल्या. चौथ्या पायरीवर मनाच्या समतोल्पणाला शुद्धतेची आणि सावधानतेला समतोल्पणाची त्यांनी जोड दिली आणि...

चार आठवड्यांच्या या एकाण्य, एकसंघ आणि चिकित्सक चिंतनानं त्यांचं मन प्रकाशानं उजळून निघालं. त्याच्या चिंतनातून धम्म जन्माला आला आणि या धम्माचा जनक 'बुद्ध' झाला. आणि जिकडेतिकडे हा सुंगंध धावत सुटला- 'सिद्धार्थ बुद्ध झाले. सिद्धार्थ बुद्ध झाले...' मला अपरिमित आनंद झाला. या प्रक्रियेची परिमूर्ती होताना मी घेतलेले थोडेफार कट सार्थकी लागले असं मला वाटलं. मन आनंदानं आणि गौरवानं भरून आलं. ज्या सिद्धार्थातून हा बुद्ध उगवला त्या सिद्धार्थाची पत्नी मला होता आलं ही गोष्ट माझ्यासाठी परमकृतार्थिची आहे.

★ ★ ★ ★

आता माझं वय सुमारे छत्तीस वर्षांचं होतं. पाहता पाहता सात वर्षे चाहून गेली होती. बुद्ध आता पाचशे-सहाशे भिसूसह ठिकठिकाणी जात आहेत; उजेडाची फुले लोकांच्या हातात देत आहेत; धम्माचा सुंगंध लोकांच्या आयुष्यांना देत आहेत. हे आमच्या कानावर आलं. आम्हा सर्वांना अपार आनंद झाला. माझ्या सासऱ्यांनी बुद्धाला कळकळीचा निरोप पाठविला. निरोप

शुद्धोदनाचा होता आणि हा निरोप पूर्वीच्या त्यांच्या लेकाला आणि आताच्या बुद्धाला होता.

"मी आता महातारा झालो आहे. शक्ती क्षीण झाली आहे. माझा दिवस कलला आहे याचा आता. मरणापूर्वी तुझी भेट व्हावी, तुला डोळा भरून पाहावं असं वाटतं. मला अपार आनंद झाला. तू 'बुद्ध' झालास याचं अपार महिमान मला आहे."

...बुद्ध कपिलवस्तुनगरीत आले. त्यांना पाहायला आणि भेटायला लोकांची रीष लागली होती. कपिलवस्तुनगरी बुद्ध नावाच्या या नव्या सूर्यतिजानं न्हावून निघाली होती. ह्यांनी बृद्ध माता-पित्यांची भेट घेतली. इथं बुद्धाचं गौलिक प्रवचन झालं. 'तू जसं महणशील तसं वागण्याचा मी प्रयत्न करीन' हे वचन माझ्या सासन्यांनी बुद्धांना दिलं.

सर्व लोकांच्या अशा भेटी सुरु होत्या. स्वागतसमारंभ सुरु होता. मी त्या गर्दीत मिसळली नाही. मी त्या समारंभात कुठेही दिसले नाही. महणून स्वतः बुद्धांनीच पुढल्या सर्व लोकांना विचारलं-

"यशोधरा कुठे दिसली नाही? कुठे आहे ती?" माझ्या सासन्यांनी मला बोलावणं पाठवलं. मी गेले नाही. मी त्यांची पत्नी होते. मीही सात वर्षे स्वतःची इथं राख करून घेत होते. मीच त्यांना गृहत्यागाची अनुमती दिली होती हे सरंच आहे. त्यांच्याविषयी माझं हृदय अपार गौरवानं भरून आलं होतं. पण बुद्ध आता जीवनाच्याच भल्यासाठी जीवनमुक्त झाले होते. मी बुद्धासाठी आजवर उदंड सहन केलं तरी मी मुक्त नव्हते. त्यामुळे मी अदून चसणं भाग होतं. पत्नीत्वाचा अधिकार मला स्वस्य चसून देत नव्हता. मी भोगलेल्या यातना यावेळी थोडा हक्क मागत होत्या. माझं परमप्रेम स्वतःचीच परीक्षा घेऊ इच्छित होतं. आणि मी म्हटलं-

"त्यांना माझा काही मान ठेवायचा असेल तर ते स्वतःच माझ्याकडे येतील आणि मला भेटतील." बुद्धांना हे कोणी सांगितल्याशिवाय जाणवलं. आणि हेच तर मला हवं होतं. एवढंच तर मला हवं होतं. हे करून मी स्वतःचीच तपासणी करून पाहात होते. मी स्वतःच्या विरहाच मूल्य किती आहे ते ताढून पाहू इच्छित होते. बुद्धाला अथांग ज्ञानप्राप्ती झाली हे तर सरंच होतं. बुद्धांना मी कळते काय हे पाहू इच्छित होतं माझं मन. एक मन म्हणत होतं -

"यशोधरे! तू स्वतःच बुद्धाच्या भेटीला जायला हवं. असं तू अदून चसणं बरं नाही." दुसरं मन म्हणे -

"नाही, मी त्यांची पत्नी आहे. सिद्धार्थ या माझ्या पतीतूनच बुद्ध उगवला आहे. मी सिद्धार्थांना मुक्त केलं महणून हे बुद्धत्व शक्य झालं आहे. सिद्धार्थ हे माझे पती नसते तर बुद्धच निर्माण होऊ शकले नसते. आणि मी सिद्धार्थांची पत्नी नसते तर बुद्धत्वाची निर्मिती शक्य करणारं सिद्धार्थत्वच शक्य झालं नसतं. बुद्ध मुक्त आहेत. पण मुक्त बुद्धत्वाची सिद्धार्थ ही प्रयोगशाळा आहे आणि ही प्रयोगशाळा झालेलं सिद्धार्थपण माझं पतीत्व आहे. याचा अर्थ असा की बुद्धत्वाशी माझा संबंध आहे.

इमारत दिसते. तिचं गगनचुंबी वैभव दिसतं. पण पायातील दगड दिसत नाही. इथे घडत होतं एवढंच की इमारतीच्या पायातील दगड मी आहे हे इमारतीनं ओळखावं एवढा आघाह

धरीत होता. पायात असल्यानं मी कोणाला दिसत नाही पण इमारतीनंही माझं अस्तित्व नाकारू नये एवढंच या पायातील दगडाचं प्रेमाचं मागणं होतं. आणि त्यात वावं काही नव्हतं असं मला वाटतं. झाड दिसतं. त्याच्या फांद्या दिसतात. त्यांचा मनोरम विस्तार दिसतो. फांद्यांच्या पानांचं लावण्य दिसतं. फुलांच्या मुखांनी हसणारं सौंदर्य दिसतं. फळांची श्रीमंती आणि सुंगंधाचं लालित्य प्रत्ययाला येतं. पण झाडाची मुळ दिसत नाहीत. ही मुळ मातीतून धावत राहतात. स्खडक भेटून पुढे जात राहतात. लोकांना दिसणाऱ्या झाडासाठी अन्यायी मिळवीत राहतात. मुळ नसती तर? तरी लोकांना झाड दिसतं. मुळ दिसत नाहीत. इथं मुळांचं म्हणणं एवढंच होतं की झाडाच्या सौंदर्यविस्तारानं आपलं अस्तित्व नाकारू नये. स्वतःला अटूश्यात गाढून घेणाऱ्या मुळाकडे झाडानं तरी दुर्लक्ष करू नये. त्यांच्यावर अन्याय करू नये. इथं मुळाचं काय चुकत होतं? इथं पायातील दगडांचं काय चुकत होतं? बुद्धाला हे कळतं ही माझी खात्री होती. बुद्ध हे जाणतात हा मला विश्वास होता. माझा हट्ट एस्लाई आडमुळ्या स्त्रीचा हट्ट नव्हता. एका अथांग प्रेमाची ती तहान होती. आणि तहान चूक नसते. माझ्या सुकलेल्या आतड्यांची ती भूक होती आणि भूक ही चूक नसते. तहान हा प्रकृतीचा विलास आहे. भूक हा प्रकृतीचा विलास आहे आणि माझी तहानही माझ्या सात वर्षे जळालेल्या प्रेमाला लागली होती. मी जीवनमुक्तीच्या अलीकड्या पायरीवर उभी होते. इथं अजून मी यशोधरा होते. सिद्धार्थाची पत्नी होते. आणि बुद्धावर अधिकार सांगणाऱ्या सिद्धार्थाच्या राहुलची आई होते. बुद्ध बुद्धाच्या अथांग करुणेत उभे होते आणि मी मुक्तीपासून दूर उभी होते. मी जीवनात उभी होते. माणूस होते आणि यातही चूक काय होतं?

माझ्या हट्टात निसर्गाचा आशय होता. प्रकृतीचं प्रतिबिंब होते. मी चजावत होते त्या अधिकारात प्रेमसंस्कृती उभी होती. मी प्रेमसंस्कृतीचा फडफडता आण्याही दिवा होते. मी या संस्कृतीची प्रतिनिधी होते. भविष्यात कदाचित मीही बुद्धसंस्कृतीची नागरिक होईन पण आज मी उभी आहे ते स्थळ असं आहे. मी बुद्धसंस्कृतीची नागरिक होईन तेव्हाही मी खरीच असेन आणि आजचीही मी यशोधरा खरीच आहे. आणि या यशोधरेला न्याय मिळाला. माझं सगळं मन, त्यातील हे कोलाहल बुद्धानं जाणलं. आणि मला तरी त्याहून अधिक काय हवं होतं? बुद्धानं मला जाणलं आणि ते उठले. माझ्याकडे यायला निघाले.

खरं म्हणजे मी ह्यांची वाटच पाहात होते. माझा गळा दाढूनच होता. हृदय दाढूनच आलं होतं. मन उधाणून आलंच होतं. सिद्धार्थानी माझ्याकडे यावं हे मी म्हटलं खरं! पण हे शब्द होते. एका मनाचा तो हट्ट होता. पण मी मनानं मागल्या सातही वर्षांत त्यांच्याजवळच होते. मग आता ते राजवाढ्यात आल्यानंतर मी त्यांच्यापासून दूर राहू शकले असेन का? नाही मी मनानं कधीचीच त्यांच्यापाझी जाऊन बसले होते. त्यांच्या सुखदुःखांची चौकशी केली होती. माझा सात वर्षांचा विरह त्यांच्या पुढ्यात ठेवला होता. मला अपार आनंदही झाला होता. आणि मी रुद्तही होते. या गर्दीतही मी एकटीच होते. सिद्धार्थ एकटेच होते.

या गर्दीतही आम्ही फक्त दोघेच होतो.

“तू सहन केलंस त्याला सीमा नाही यशोधरे! तू धन्य आहेसा!”

“भी काहीही विशेष केलं नाही. सिद्धार्थाच्या पत्नीनं जसं बागायला हवं होतं तसंच मी बागले.”

“सगळ्यांचं ओङं तुझ्यावर टाकलं आणि मी मोकळा झालो. मी तिकडे साधना केली. हाडांचा सापळा झालो. पण तू? तू तर इथे नेहमीच वणव्यातून धावत होतीस!”

“मी गृहत्याग केला. पण तू तर सर्व सुखांचाच त्याग केलास. परिखज्या घेऊन मी अरण्यात राहिलो. पण या महालातही तू परिखाजिकेचं जीवन जगलीस यशोधरे!”

“माझी सुखं तुमच्यासोबतच अरण्यात गेली होती. माझा प्राण तुमच्यासोबतच होता. इथं एक सून राहिली होती. टाळताच येत नव्हतं म्हणून राहुलची आई राहिली होती. तुमची यशोधरा तर तुमच्यासोबतच आली होती!”

“तिथं माझी साधना सुरु होती आणि इथं तुझी! मी तुम्हा सर्वानाच दुःखात लोटलं.”

“आणि आम्ही आज दुःखांच्या बाहेरही आलो. सगळ्याच दुनियेच्या दुःखांवरचं औषध तुम्ही तयार केलंत. म्हणून माझं दुःखाही आज हसत आहे. कारण हे दुःख सर्जनशील आहे. हे दुःख पोटात सुख वागवीतच चालत होतं.” असं का चरं माझ्या मनात सुरु होतं. मी असा उलट-सुलट विचार करीत होते. मनात विचारांचे तरंग उठत होते. तोच बुद्ध आले. त्यांच्यासोबत सारिपुत्र आणि मोगलान हेही होते. बुद्धांनी त्या दोघांनाही सांगून ठेवलं होतं-

“तुम्हा दोघांनाही मी माझ्यासोबत यायला सांगितलं. मुद्दामच यायला सांगितलं. कारण मी मुक्त असलो तरी यशोधरा अजून मुक्त नाही. खूप वर्षे झाली. तिनं मला बघितलंही नाही. त्यामुळे तिला दुःख अनावर होईल. तिचं दुःख ओसरायला हवं. तिच्या मनावरचं ओङं उतरायला हवं. तिचं मन रितं ढायला हवं. ते आवश्यक असतं. हे झालं नाही तर तिच्या मनाला अपार यातना होतील. यावेळी कदाचित भावनातिरेकानं तिनं मला स्पर्श केला, तरी तिला आपण कोणी अडवू नका. मी या सर्वांच्यात अतीत आहे. पण भावनांच्या वेगात तिला याचं भान राहणार नाही. तेच्छा तिचं आभाळ स्वच्छ, निरु होऊ द्या.”

सारिपुत्र आणि मोगलान यांनी बुद्धाच्या म्हणण्याला मूक संमती दिली. बुद्ध म्हणाले -

“यशोधरेला वाटतं मी तिचा पती आहे. पण बुद्ध आता फक्त अथांग मातृत्व आहे. तो कोणाचाही काहीही नाही. तो सर्वांचा फक्त बुद्ध आहे. सर्वांचा सर्व आहे. बुद्ध म्हणजे असीम मातृत्व! असीम करुणा. असीम प्रज्ञान! सगळी नाती मलाही होती. पण ती मागेच राहिलीत. आता हे वेगळंच नातं जन्माला आलं आहे. यशोधरेला हे कलतं. पण भावनेच्या भरात तिला याचं चिस्मरण होईल. ती मला आपला पतीच समजेल. आणि तिच्या बाजूनं त्यात चूकही काही असणार नाही. पण याही अवस्थेतून ती बाहेर येईल. आपण तो तिचा मानसिक प्रवास समजावून घ्यायला हवा.”

आणि बुद्ध आले. माझ्या भेटीला बुद्ध आले. इथं बुद्धच जिंकले. मी हरले. पण मी स्वतःला हरले तरी कझी म्हणून आणि माझ्यानं राहवलंच नाही. माझ्या भावनांचे सर्व बांध फुटले. मी त्यांचे

पाय घटू घरले आणि... आणि मला माझ्या आसवांनाही अडवताच आलं नाही.

मी यावेळी विसरूनच गेले की सिद्धार्थ आता सिद्धार्थ उरले नाहीत, ते आता महाकारुणिक बुद्ध झालेले आहेत. मागच्या नात्यांचं गाव मागंच सुटलं आहे हे मला कळत होतंच. त्यामुळे मी आणि माझ्या भावनांच्या वादलानं बुद्धाला सिद्धार्थच मानलं होतं. बुद्धाला हे कळत होतं की आपण सिद्धार्थ नाही आणि यशोधरा आपल्याला सिद्धार्थच मानीत आहे. मला त्यांनी तसं मानू दिलं. त्यांच्यासाठी नव्हे. माझ्यासाठी मानू दिलं. ते या सर्वच गोषीच्या पल्याड गेले होते पण तरीही त्यांनी माझं मन समजावून घेतलं. माझं मानसकास्त्र मंजूर केलं. कदाचित ते एखादा प्रयोग करीत असतील. मला 'यशोधरापणातून अल्यंत कौशल्यानं बाहेर काढण्याचा प्रयोग!'

पण यावेळी इयं माझे सासरेही आहेत याचं भान मला झालं. आणि मी शांत झाले. वादल आवरलं. चाजूला गेले.

यावेळी स्वतः माझे सासरे बुद्धांना आणि त्यांच्यासोबत असलेल्या सारिपुत्र आणि मोगालान यांना म्हणाले - "आपण तिला समजावून घ्या. तिच्याबतीनं मी आपली क्षमा मागतो. ती भावविवश झाली होती. सात वर्षांच्यानंतर प्रथम तिच्या आयुष्यात दिवस उगवला होता. तिनं महालातील सर्व सुखांचा त्याग केला. केवळ आपल्या पतीखातर सर्वच चैर्नीकडे पाठ फिरविली. तीही या महालात सर्वसंगपरित्याग केलेलं आयुष्य जगली. तिचं परिद्वाजिकापण आम्ही सतत पाहत आहेत. तेव्हा आपण तिला क्षमा करा."

बुद्ध म्हणाले - "मी तिला समजू शकतो. मीच तिला समजू शकलो पाहिजे. तिचा हक्कही मी मान्यच करायला हवा. तिनं केलेला त्याग केवळ अपूर्व आहे. तो त्यागच तिला यापुढल्या काळात मोठं प्रज्ञान देईल. याच त्यागाला आणखी वेगळं रूप ती देईल आणि यापुढील उन्नयनाच्या वाटा तिच्यापुढे निर्माण करून ठेवील."

बुद्धांनी मला सदिच्छा दिल्या. 'अत्तदीप' हो अशी अपेक्षा व्यक्त केली. "जीवन स्वतःच समजावून घ्यावं. प्रत्येक गोषीची इष्टता आणि अनिष्टता स्वतःच समजावून घ्यावी. दुसऱ्यानं स्खाललेलं अन्न आपल्या अंगी लागत नाही. आपल्या अंगी लागण्यासाठी अन्न आपल्यालाच स्खावं लागतं. ज्यानं त्यानं स्वतःच कारणांचा शोध घ्यावा. या प्रक्रियेला उत्तरांची फुलं लागतात. यशोधरेनं असं उत्तरा व्हावं. उत्तरदिशा व्हावं. स्वतःच स्वतःची वाट व्हावं. या वाटेवरचा प्रवासही स्वतःच व्हावं. या प्रवासापोटी जन्माला येणारा उजेढही आपणच व्हावं. हीच बुद्धमयता आहे. ही बुद्धमयता तुला साद घालील तेव्हा तिच्याकडे पाठ फिरवू नको. ते सूर्यसभेचं निमंत्रण मोलाचं मान."

बुद्धांनी मला असं मार्गदर्शन केलं. जाताना 'येतो यशोधरे' असंही म्हणाले नाही. फक्त 'ये, यशोधर' ऐवढंच ते म्हणाले. हे दोन शब्द मात्र सारिपुत्र, मोगालान, माझे सासरे आणि इतरही अनेकांना ऐकायला गेलेच नाहीत. फक्त ते शब्द मलाच ऐकायला आले. कदाचित हे शब्द बुद्धांनी उच्चारलेही नसावेत. पण मलाच ऐकायला मात्र आले. बुद्ध बोलतात ते इतर सर्वच ऐकतात. बुद्ध जे बोलले नाही ते मात्र मला ऐकायला येतं. असं का होत असावं.

कदाचित मी यशोधरा आहे हेही कारण असू शकेल. मला नेणिवेची भाषा कळते असंही असू शकेल. मागल्या सात वर्षांमध्ये मी त्यांचं बोलणं सतत ऐकत होते. ते इथं नव्हते. ते दूर होते आणि त्यांचं शब्दांशिवायचं बोलणं मी इतक्या दूर असूनही कायम ऐकत होते. कदाचित या माझ्या सवयीमुळेच याहीवेळी ते जे बोलले नाहीत तेही मला ऐकायला आलं असावं. कदाचित मन यशोधरा झालं की असं होत असावं.

आणि बुद्ध परत जायला निघाले. महाकारुणिक परत जाऊ लागले. एक महासूर्य काहीकाळ माझ्या आजूबाजूला चांदणं शिपीत वावरला. वावरला आणि कुठेही न मावळण्यासाठी परत फिरला. सुगंधाचा चंद्र काही काळ माझ्यामोवती रिमझिमला आणि आता मला साद घालत परत फिरला होता. बुद्ध पाहत होते त्या दिशेन; चालले होते त्या मागविर आणि ते गेले होते त्या प्रदेशावर सर्वत्र शांत, सुंदर आणि जीवनदायी उजेडाचा पाऊस पडत होता.

मला फक्त त्या काषाय उजेडाच्या हाका ऐकू येत होत्या. ढोळ्यांपुढली गुंतागुंत उलगडत होती. मी एका विलक्षण तंद्रीत हरवली होती. पण ही माझी तंद्री तुटली. मी एकदम भानावर आले. मी रुसले. रुसवा ओसरलाही. माझ्या दालनात बुद्ध आले आणि सूप दूर नाही गेले. जवळच गेले होते. राजवाढ्यातच गेले. हाकेच्या अंतरावरच तो काषाय सूर्य इतर असंस्थ भिक्खूंसोबत जेवण करीत होता. माझा हटू, माझा रुसवा, माझे अशू हे सर्व माझ्यापुरतं होतं. पण मी किती स्वार्थी आहे! मी माझ्याच नादात होते. मी माझ्याच आवेगात होते. मी माझ्याच पुरात बाहत होते. त्या भरात मला राहुलची आठवणच आली नाही. नाही, हे चरोबर नाही! माझी चूक झाली. माझी फार मोठी चूक झाली. मला ती चूक दुरुस्त करायला हवी. चाळ राहुल मी कशी विसरले रे तुला! मी त्याला हाका घालू लागले.

“राहुल! राहुल चाळ! कुठे आहेस तू? काय करतो आहेस तू?”

“काळ गुरुजींनी सांगितलेला अभ्यास करतो आहे आई मी! येऊ का लगेच?”

“हो चाळा! लगेच ये! तुला एक मोठा सूर्य दाखविते मी! तुला एक प्रशांत महासागर दाखवते मी.”

“आलो आई!” राहुल म्हणाला आणि धावतच तो माझ्याजवळ आला. राहुल आता सात वर्षांचा झाला होता. राहुल अजून बुद्धाच्या नजरेस पडला नव्हता. आपल्या मुलाला त्यांनी सात वर्षांच्यानंतरही पाहिलं नव्हतं. राहुलची आणि बुद्धाची भेट घालून घावी असं कोणालाच कसं सुचलं नाही? खरं म्हणजे बुद्धानाही सुचलं नाही.

“राहुल कुठं आहे? तो कसा दिसतो?

माझी आठवण काढतो का? शिक्षणाला

सुरुवात केली का त्यांन?”

असं काही विचारायचं त्यांनाही कसं सुचलं नाही? पण आता मी राहुलची आणि बुद्धाची गाठ घालून द्यायचं ठरवलं. आता चाकी सर्व गोष्टी चादा! फक्त भेटा! राहुल आणि यांची भेट, पिता-पुत्राची भेटा!

मी राहुलला छान कपडे घालायला लावले. राहुल खरं म्हणजे सिद्धार्थाचंच दुसरं रूप आहे. ती सिद्धार्थाचीच रेसीव अशी प्रतिमा आहे. सिद्धार्थानं मला दिलेली ही आज्जनच मागील सात वर्षे माझ्या श्वासांना आधार देत आली आहे. राहुलला हे नंही कळणार! पण राहुलला पाहिल्यावर मी कशी जगले असेन ते बुद्धालाही कळणार!

“कुठं जायचं आहे आई आपल्याला?”

“आपल्याला नाही बाळा, तुला! मी नंतर येईन. तुला आधी जायचं आहे.”

“मला कुठं जायचं आहे?”

“तुझ्या पित्याकडे.”

“शुद्धोदनांकडे? त्यांच्याकडे तर मी नेहमीच जातो. त्यासाठी हे छान-छान कपडे करायची काय गरज आहे?”

“नाही बाळा, शुद्धोदन तुझे पिता नाहीत, ते तुझे आजोबा आहेत.”

“मी तर शुद्धोदनांनाच पिता म्हणत आलो आजवर!”

“म्हणत आलास हे खरं आहे. आजोबांना तू लाडानं पिता म्हणत होतास.”

“म्हणजे माझे पिता वेगळे आहेत? कुठे आहेत ते? कोण आहेत ते?”

“ते बघ! त्या भिक्खूंच्या मेळाव्यात ते नुकतेच जेवण करून बसले आहेत आणि त्यांच्या प्रश्नांना ते उत्तरं देत आहेत. ते आहेत बुद्ध! त्यांच्या चेहन्यावर झानाचं सूर्योत्तिज आहे. ते तुझे पिता आहेत बाळा!”

“आजवर ते कुठे गेले होते? आजवर मला दिसले का नाहीत? असा वेष त्यांनी का धारण केला?” असे अनेक प्रश्न मला राहुलनं विचारले. मी त्याला थोडक्यात समजावण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याला म्हटलं -

“बाळा! तू त्यांचा मुलगा आहेस. वारस आहेस तू त्या परमझानी बुद्धाचा! बाळा तू त्यांच्याकडे जा. आणि आपला दायभाग माग. त्यांच्याजवळ झानाची अपार संपत्ती आहे. विचारांचं अगाध वैभव आहे त्यांच्याकडे! ते झानाचे प्रशांत महासागर आहेत. या महामानबाला तू आपला वारसा माग! या योर विचारवंताला या इस्टेटीतला तुझा वाटा माग! या प्रझेचा, करूणेचा आणि मैत्रीचा जनक असलेल्या तत्त्वज्ञानी बुद्धाला तू त्यांनी मिळवलेल्या वैभवातला हिस्सा माग. माग बाळा तुझ्या अथांग पित्याला, त्या अनंत तेजोनिधीला वारसा माग. मी तुला काय देऊ बाळा! आपण सर्वांनीच आता तुझ्या पित्याकूदूनच सर्व घ्यायचं आहे. आता तू तुझा वारसा माग. योग्यवेळी मीही माझा हिस्सा त्यांना मागेन.”

...आणि आपला दायभाग मागायला राहुल बुद्धाकडे गेला. राहुल गेला. येट बुद्धाजवळ गेला. त्याला कोणीही मध्ये अडवलं नाही. कोणाही भिक्खूंनं त्याची वाट रोखली नाही. “कुठं चाललास? कोणाला भेटायचं आहे? कशासाठी भेटायचं आहे.” असं कोणीही त्याला हटकलं नाही. सूर्यकिरणासारखा तो येट निघाला. आणि झानाच्या सूर्योपाशी जाऊन पोचला.

राहुल निर्भय होता. चाणाक्ष होता. तल्लख निर्भय होता. आईनं सांगितलं ते काम त्याला करायचं

होतं. यावेळी त्याला दुसरं तिसरं काहीही माहीत नव्हतं. माहीत होतं फक्त बुद्धाकडे जाण आणि त्यांना आपला वारसा मागणं. मी त्याला मागायला सांगितलं. त्याचा त्याला अर्थ कळणं फार शक्य नव्हतं. तो तसा लहान होता. पण चिकटी त्याच्या स्वभावातच होती. तो बुद्धापाशी गेला. त्याच्या चेहन्याकडे पाहून म्हणाला, अत्यंत निघास्त मनानं म्हणाला -

“मी राहूल! माझ्या आईनं मला आपणाकडे पाठविलं आहे. ती म्हणाली की तुम्ही माझे पिता आहात. आपणाजबळ मला फार छान वाटतं आहे. आपल्या छायेचं चांदणं मला ममतेन कुरवाळीत आहे असं वाटतं.”

बुद्ध शांतच होते. त्यांनी ढोळ्यातील कळणेन राहुलला कुरवाळलं. त्याचं कल्याण चिंतिलं. आणि त्यांचं जेवण आटोपलं होतंच. चर्चाही संपत आल्या होत्या. आता त्यांना निघायचं होतं.

आणि ते राजवाड्यातून जायला निघाले. राहुल धीटपणे त्याच्यासोबत चालू लागला. आपलीच प्रतिकृती असलेला राहुल बुद्धाला मोठा धीरबीर वाटला. आणि राहुल बुद्धाला मागू लागला. आपला दायभाग, आपला वारसा मागू लागला. बुद्धांना छान वाटलं. आनंद वाटला. बुद्ध सारिपुत आणि मोगलान या भिक्खूंना म्हणाले -

“माझा पुत्र राहुल मला आपला दायभाग मागतो आहे. मी त्याला भीतिक संपत्ती देऊ शकत नाही. जमीनजुमला, सोनं-नाणं त्याला मी देऊ शकत नाही. हिरे-माणकं, जडजवाहीर मी त्याला देऊ शकत नाही. असं काहीही माझ्याजबळ नाही. पण माझ्याजबळ आहे उजेड! मानवी जीवनाला माणूस करणारा उजेड! माझ्याजबळ आहे धम्म! माणुसकी जन्माला घालणारा आणि तिचं संवर्धन करणारा धम्म! याची देही, याची ढोळा लोकांच्या मनांमध्ये निष्पाणाचा मळा फुलविणारा धम्म! जीवनाला प्रझ्ञा-करुणा आणि मैत्रीची दीक्षा देणारा धम्म! आणि मी राहुलला म्हटलं - “हा उजेडाचा सामर टाकू तुझ्या ओँजळीत? हा धम्माचा अपरंपार निळा सुगंध देऊ तुला? हा ओंधंबलेल्या काषाय ढगातला सोन्याचा पाऊस देऊ तुला?”

राहुल ‘होय’ म्हणाला. राहुलला मी काय पैसाअडका मागायला थोडंच पाठविलं होतं. महाल-माड्या, सोनं-नाणं थोडंच मागायला पाठविलं होतं? बुद्धानं राहुलचा कल ओळखला. माझ्या मनातील भाव बुद्धानं ओळखला. माझ्या भावनेचा गर्भितार्थ बुद्धानं जाणला. माझ्या इच्छेची इच्छा बुद्धाला कळली. बुद्धाला परम आनंद झाला. हा बुद्धविजय होता. हा प्रझ्ञेचा आणि कळणेचा विजय होता. बुद्धांनी राहुलला धम्मदीक्षा दिली. राहुल हा बालभिक्खू बुद्धाच्या भिक्खूसंघात गेला. बुद्ध म्हणाले -

“हा यशोधरेचा विजय आहे. यशोधरेनं मला नम्र केलं. यशोधरा त्यागस्त्रिनी आहे. यशोधरा तेजस्त्रिनीही आहे. यशोधरेनं मुक्तीकडे जायची गरज नाही. मुक्तीच स्वतः यशोधरेकडे तातडीनं धावत निघाली आहे. यशोधरेनं निष्पाणाकडे जायची गरज नाही. निष्पाणच यशोधरेच्या दिवोनं झेपावलेलं आहे. यशोधरा माझ्या आयुष्याच्या ग्रंथाची प्रस्तावना आहे. सर्जनशील प्रस्तावना! आणि प्रस्तावना ग्रंथाआधी वाचावीच लागते.”

बुद्ध चोलत होते. यावेळी त्यांना आणखीही एक गोष्ट आठवली. राहुल जन्माला आला

तेव्हा त्यांनी म्हटलं होतं “हे बंधन जन्माला आलं-” पण आता त्यांना वाटलं राहुलनं आपलं म्हणणं स्वोटं ठरवलं. इथे राहुलही जिंकला. बुद्ध म्हणाले -

“बाळा राहुल! मला क्षमा कर. मी तुला त्यावेळी तसं म्हटल्याबदल. तू तेव्हा लहान होतास. छोटा बाळ होतास. तुला मी चोललो ते कळलं नाही. कळणं शक्य नव्हतं. माझं त्यावेळचं चोलणं तुला कळलं नाही. पण मला ते माझं उत्कट चोलणं आठवतं. आता तू धम्मदीक्षा घेतली आणि मला त्या माझ्या म्हणण्याची प्रकर्षानं आठवण झाली. मी तसं त्यावेळी का म्हटलं? मला वाटलं तुझी आई आणि तू दोघंही मला मायेत गुंतवणारा! मीही माणूसच होतो रे बाळा! माझा ध्यास आणि तुमच्यावरील माझं प्रेम असा तो प्रश्न होता. यशोधरा सुंदर होती. परमप्रेमिका होती. तू तर माझा आणि यशोधरेचा सुंदर मुलगा होतास. मला या सींदयाचीच भीती वाटली. आणि त्या माझ्या चोलण्यामागं ही भीती उभी होती. मला तुमच्यावरील प्रेमाचीच भीती वाटली. त्या माझ्या चोलण्यामागं ही भीती उभी होती. पण यशोधरेनंही आणि तूही माझी भीती पार स्वोटी ठरवली. प्रथम वाटलं होतं, यशोधरा हेच बंधन ठेल. पण बाळा, यशोधरा बंधन ठरली नाही. ती तर माझी मुक्ती ठरली. मी या मुक्तीचा कृतज्ञ आहे. आणि तू जन्माला आलास तेव्हा तू बंधन ठरवील असं भय वाटलं होतं. पण मला क्षमा कर राहुल. तू बंधन ठरला नाहीस. तूही माझी मुक्ती ठरलास. तुम्ही दोघांनीही माझी गती कधीच कुंठीत केली नाही. उलट माझी गती तुम्ही वाढवली. माझा मार्ग तुम्ही अडवला नाही. मार्गातील अवरोध तुम्ही दूर केले. तुम्ही मला बुद्ध केलं. माझ्या अथांगाच्या घडणीत तुमचा वाटा मोठा! म्हणून तू बंधन म्हणून जन्माला आलास हे माझं म्हणणं मी आता मागं घेतो. कारण तूच ते स्वोटं ठरवलं आहेस. तू बंधन नव्हे राहुला! तू मुक्ती आहेस. राहुल बाळा हा विजय तुझाही आहे आणि यशोधरेचाही आहे. या तुमच्या विजयापुढं मी नमा आहे. मी तुमच्या या विजयाला धन्यवाद देतो. मी कृतज्ञ आहे तुमच्या विजयाचा! कायम कृतज्ञ!

★ ★ ★ ★

बुद्ध कपिलवस्तूला आले होते. त्यावेळी आम्ही अनेक शाक्य स्त्रिया धम्मदीक्षा घ्यायला आणि धम्मसंघात प्रवेश घ्यायला उत्सुक होतो. आम्ही माझ्या सासूचाईच्या नेतृत्वाखाली दोन-तीन बैठकीही घेतल्या. महाप्रजापतीचे प्रयत्न सुरु झाले. त्या बुद्धांना भेटल्या. विचार केला.

“बुद्धा, भिक्षुणींसाठी स्वतंत्र धम्मसंघाची स्थापना आपण करावी. आम्ही सुमारे पाचशे स्त्रिया धम्मसंघात प्रवेश घेऊ इच्छितो.”

बुद्ध म्हणाले - “मी स्त्रियांना पुरुषापेक्षा माझ्या संपूर्ण तत्त्वज्ञानात कुठंही दुव्यम लेखलं नाही. माझा धम्म केवळच पुरुषांसाठी नाही. तो स्त्रियांसाठीही आहे. स्त्रियांची स्वतंत्र सत्ता मी मानतो. त्यांच्या अस्तित्वाची स्वयंपूर्णता मी मानलीच आहे. पण आपण पाहताच की

धम्माला विरोध करणारे भरपूर लोक भोवती आहेत. समतेला, बंधुतेला विरोध करणारे भरपूर लोक भोवती आहेत. विरोधकांना देव-दैववाद्यांच्या आणि विषमतावाद्यांच्या ढोळ्यातलं मुसळ दिसत नाही. धम्माच्या ढोळ्यातलं कुसळही त्यांना दिसतं. आपण दुनिया बदलू पाहतो आणि त्यांना ती बदलायची नाही. हा तो झगडा आहे.

भिक्षुणीसाठी धम्मसंघाची स्थापना आपण करू! त्यासाठी आपणाला खूप काळजी मात्र घ्यावी लागणार आहे. आपल्याकडून कोणतीही चूक झाली नाही तरी ते आपली बदनामी करतात. राईपवढी चूक झाली तरी पर्वताएवढे ढोळ बढवतात. आपल्यासंबंधी उण बोलायला आपल्यात काही उण असण्याचीही ते वाट पाहात नाहीत. आपण कितीही चांगलं काम करीत असलो तरी ते ठरवूनच आपल्या उम्यावर बसलेले असतात. कारण आपण त्यांना नेमकं नको तेच करू पाहात असतो. काय विचित्र आहे महाप्रजापती! त्यांना समताच गैरसोयीची वाटते. ते माणसांमधील प्रेमालाच विरोध करतात. त्यांना वाटतं विषमतेचा आणि द्रेषाचा पराभव हा त्यांचाच पराभव आहे. किती विचित्र आहे नाही?"

"आपलं म्हणणं सुरंच आहे बुद्धा! आणि धम्मसंघात प्रवेश घेऊ पाहणाऱ्या सर्वच आम्हा स्त्रियांना हे माहीतच आहे. भोवती कर्मविपाकवाद्यांनी आणि वर्णवाद्यांनी स्त्रियांना मोठं अधःपतीत केलेलं आहे. स्त्रियांकडे अत्यंत तुच्छतेच्या नजरेन पाहिलं जातं. स्त्रिया फार भयानक असतात; त्या आपल्या मर्यादांचं उल्लंघन करण्यासाठीच मोठ्या उत्सुक असतात. स्त्रिया जीवन नष्ट करणाऱ्या मंत्रांसारख्या असतात. पाणपोईप्रमाणे स्त्री ही सर्वांच्याच उपयोगाची वस्तू आहे. मुलीचा जन्म म्हणजे संकट असं मानलं जातं. स्त्रिया नरकाकडे जाणाऱ्या मार्गावर जळणाऱ्या दिव्यांसारख्या आहेत. पुरुषांना आपल्या जाळ्यात फसविणे हाच उद्योग त्या करीत असतात. हे असंच सारखं भोवती स्त्रियांसंबंधी बोललं जातं." प्रजापती म्हणाल्या.

"अशावेळी आपल्या वैचारिक शाश्रूंच्या विरोधी आपण जाणं म्हणजे त्यांच्या हाती आयतं कोलित देणंच ठरेल. म्हणून मी विचार करतो आहे. भिक्षुणीसाठी धम्मसंघ स्थापन करायलाच हवा. मी स्त्रियांच्या नैतिक-बीद्धिक उन्नयनाचा कायमच पाठिरासा आहे. स्त्री-पुरुष हा भेद मला मान्यच नाही. पण हे भिक्षुणीसाठी धम्मसंघ स्थापन करण्याचं धाडसी पाऊल पूर्ण सावधगिरीनं आणि पूर्ण काळजी घेऊन मात्र टाकलं गेलं पाहिजे.

प्रजापतीना आनंद झाला. त्यांनी बुद्धांच्या अटी मान्य केल्या. सर्व प्रकारची सावधानता याळगण्याचं अभिवृचन दिलं. बुद्धानं आनंदांशीही विचारविनिमय केला. "भिक्षुणीसाठी धम्मसंघ स्थापन केल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या इष्ट गोष्टींचं संगोपन आणि संवर्धन व्हायला हवं. अनिष्ट काहीही निर्माणच होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे आणि एखाद्या छोट्या-मोठ्या अनिष्टानं ढोकं वर काढलं तरी तातडीनं त्या अनिष्टाला मुळासकट जाळून टाकता आलं पाहिजे." असं बुद्धांनी आवर्जून सांगितलं.

★ ★ ★ ★

माझ्या सासूबाईसोबत मलाही उपसंपदा मिळाली. याचवेळी इतरही पाचशे शाक्य स्त्रियांना धम्मदीक्षा देण्यात आली. मी भिक्षुणी झाले, माझा धम्मसंघात प्रवेश झाला. आता मी भद्रा कात्यायना झाले. भिक्षुणी भद्रा कात्यायना!

बुद्धांनी स्त्रीपुरुष असा भेद मानला नाही. स्त्रीला दुर्यम लेखलं नाही. मी हे पाहिलं आहे की धम्मात भिक्षुणीचा उल्लेख आधी होतो. भिक्षूंचा नंतर होतो. राजा विभिसारांची पली सेमा, विशाखा आणि धम्मदिना आणि इतरही भिक्षुणीचा बुद्धांनी मुक्तकंठानं गौरव केला आहे. अशा सूप स्त्रिया धम्मज्ञानी झाल्या. निष्पाणपदाला पोचल्या आणि थेरगाथा ही तर भिक्षुणीची निर्मिती आहे. धम्मात अनेक स्त्रिया पुरुषांच्या शिक्षिका बनल्या. धम्मानं त्यांचा झानाधिकार मोळा मानला.

...तर आता मी भद्रा कात्यायना झाले. यशोधरेनं गोपाला विसर्जित केलं. यशोधरेला भद्रा कात्यायनानं विसर्जित केलं. माझ्या आयुष्यातली ही तीन बळण आहेत. ती तिन्ही अपरिहार्यच आहेत. कारण ती नैसर्गिकही आहेत. माझ्याच एका आयुष्याचं हे त्रिदल रूप आहे. माझ्याच मनाच्या या तीन अवस्था आहेत. माझ्याच भावविश्वातली ही मूलगामी अशी तीन स्थित्यंतर आहेत. प्रकृतीचा सन्मान करीत साकार झालेला माझ्या आयुष्याचा हा उल्कांतीमार्ग आहे असं मला वाटतं.

मी यशोधरा झाले तेव्हा गोपा उरले नव्हते आणि भद्रा कात्यायनी झाले तेव्हा मी गोपाही उरले नव्हते आणि यशोधराही उरले नव्हते. पुढलं दार उघडलं तेव्हा आधीचं दार चंद झालं होतं. पुढला क्रूू सुरू झाला तेव्हा आधीचा क्रूू अस्ताला गेला होता. कली संपते. फुल साकार होतं. फुल संपतं. फळपण साकार होतं. भद्रा कात्यायना हे माझ्या आयुष्याचं असं सुंदर परमप्रकाशन आहे.

कारण मी आता वेगळ्या प्रवासाला निघाले होते. मागच्या जीवनाच्या वाटचालीतील संक्रमण संपलं होतं. तिथं अंधारही होता. तिथं उजेडही होता. आता ही दोनता मी ओलांदून जाऊ लागले. इथून पुढे वाटही उजेढाचीच होती. ज्याकडे चालले ते ठिकाणही उजेढाचंच होतं. यशोधरा ही घडपट होती. भद्रा कात्यायना ही शांती आहे. त्या घडपटीची प्रशांत निर्मिती आहे.

मी धम्मनियमांचं कठोर पालन केलं. आणि धम्माचा मी चीफेर अभ्यास केला. त्यातली गहन तत्त्वं प्रथम मी समजावून घेतली. मी माझ्या मनाची स्वामिनी झाले. मी सोल चिंतन, मनन केलं. मी जीवनातलं दुःख समजावून घेतलं. त्यांचे अवघड उगम समजावून घेतले. माझं मन आता गोपा राहिलं नाही. माझं चित्त आता यशोधरा राहिलं नाही. मी सर्वार्थिनी परिशुद्ध झाले. मला दुःखांचा पराभव करण्याची विद्या कळली. मी दुःखविजेती झाले. दुःखांना निरोप देण्याची पद्धती मला कळली. मला नवे निराळे प्रज्ञाचक्षू लाभले. मला नवी सम्यक दृष्टी प्राप्त झाली. माझं आधीचं मन माझ्यापासून दूर गेलं. एक नवं विकाररहीत, क्रोधरहीत आणि लोभरहीत मन जन्माला येऊ लागलं. माझं मन मानवी कल्याणाचा आशय घेऊ लागलं.

मी माझ्या मनाला उंच उंच नेऊ लागले आणि मी यशस्वी होऊ लागले. मी पूर्णतः भद्रा

कात्यायना होऊ लागले. माझं मन निष्पाण होऊ लागलं.

मी धम्माचं ज्ञान वाटत पिसले. मी लहान गावांमध्ये गेले. मी मोठ्या नगरांमध्ये गेले. मी आषालबुद्धांमध्ये मिसळले. प्रवचनं दिली. हे सर्वच बुद्धाच्या कानावर जात होतं. एका भेटीत बुद्ध महाले होते-

“भद्रा कात्यायना! मला आपला गौरव वाटतो. आपल्या प्रवचनांबद्दल सूप लोक सांगतात. आपण बेबीच्या देठापासून प्रवचन देता. त्यात सखोल धम्मज्ञान असतं. आपल्या ज्ञानाबद्दल, विनयाबद्दल आणि शीलाबद्दल सूप लोक आदरानं बोलतात. मला आपला फार आदर वाटतो.”

पुढे बुद्ध मराले होते - “भद्रा कात्यायना या एक महान ज्ञानवंत भिक्षुणी आहेत असं बोललं जातं. आपणासंबंधी लोक परम आदरानं बोलतात. लोक आपल्या धम्मोपदेशानं अत्यंत भारावून जातात. हेच निष्पाण आहे.”

“भद्रा कात्यायना! तुम्ही आपल्या कर्तृत्वानं भिक्षुणीमध्ये अग्रगण्य झालेल्या आहात. धम्मधुरीणांनी तुम्हाला ‘महाभिज्ञा’ ही गौरवाची उपाशी दिली आहे. तुमच्या ज्ञानाची मौलिकता, तुमची निष्पाणावस्था आणि तुमचं धम्मकार्य या सर्वच गोष्टी तुमचं अर्हतपद निश्चित करणाऱ्या गोष्टी आहेत. आपण धन्य आहात भद्रा कात्यायना! मला आपला गौरव वाटतो.”

मला फार बरं वाटलं. मला माझा दायभाग मिळाला होता. मी सिद्धार्थांशी आई-वडिलांच्या विरोधात जाऊन लम्ह केलं. त्याचं फळ मला मिळालं. बुद्ध झालेल्या सिद्धार्थांची पल्नी मी होऊ शकले, भद्रा कात्यायना होणारी यशोधरा होऊ शकले याहून मोठा गौरवाचा भाग असूच शकत नाही. मी माझ्या पतीच्या वियोगात तडफडले. हेही स्वरं आहे. पण या वियोगाला मी सर्जनशील केलं याचा पुरावा भद्रा कात्यायना आहे. मी विरहाला आदर प्राप्त करून दिला. या विरहानं मला उन्नत केलं. गमावलं त्याच्या बदल्यात मला मिळालं त्याचं मोल अत्यंत महान आहे. त्याचं मोलही स्वरं तर करता येणार नाही.

सिद्धार्थ व्यक्तिगत श्रेयासाठी माझ्यापासून दूर गेले नव्हते. मानवतेच्या परमउन्नयनाच्या शोधासाठी ते गेले होते. हे मला कळलं तेब्हाच मला माझ्या विरहाचं मोल कळलं. ज्या विरहातून बुद्धासारखं असूच्या दुनियेला आदरणीय वाटणारं व्यक्तिमत्त्व निर्माण होतं, त्या विरहाचे मी स्वतः आभार मानते. अशा विरहासाठी मी पुनःपुन्हा हटूट घरेन. असे विरह क्वचितच कोणाच्या वाट्याला येतात. हे विरह माणुसकीच्या विरहात जळणाऱ्या दुनियेला माणुसकीचे उदंड वरदान देणारे विरह असतात. विरह इतके आणि असेच सुंदर असावेत. विरह हातके आणि असेच सर्जनशील असावेत. या महान विरहानं माझी निवड केली हा माझा आणि माझ्या विरहाचाही महान गौरव आहे. ज्या विरहात मी जळाले त्याचे आभार, शतशः आभार मानते. त्याच्यासंबंधी अनंत कृतज्ञता व्यक्त करते.

★ ★ ★ ★

...आणि माझा राहुल मला अधूनमधून भेटायचा. राहुल खूप अभ्यास आणि चिंतन करीत असे. त्याच्या वाणीतून तत्त्वज्ञान उमलत असे. त्याच्या प्रवचनातून घम्म झालावूत असे. त्याच्यासंबंधी मन गौरवानं भरून येत असे. माझा दिवस कलू लागला होता. याची जाण राहुलला होतीच. एकदा तो माझी चौकशी करण्यासाठीच आला. भिक्खू राहुल! त्यानंही माझ्याबदल बुद्धासारखाच आदर व्यक्त केला. राहुलला त्यावेळी - 'राहुल तू पुढे हो. मी मागाहून येते.' असं मी म्हटलं होतं. यावेळी मात्र 'मी पुढे निघते!' असं मी राहुलला म्हटलं. आणि मी म्हटलं 'आनंद वाटतो, गौरव वाटतो मला माझ्या आयुष्याचा. तुला बुद्धांच्या पदरात टाकल्याचा.' हे माझं बोलणं ऐकून राहुलच्या मुखावरचं बुद्धतेजही थोडं विचलित झालं.

आता मी थकले. मन नाही थकलं. शरीर थकलं. माझं वयही अटूऱ्याहतर वर्षांचं झालं आहे. आपल्या शरीरातील शक्ती क्षीण होत आहेत हे मला प्रकरणिं जाणवू लागलं. फुलांसारखे श्वास आता ओझ्यासारखे वाटायला लागले. आपण हव्यूह्यू निर्वातात ढकलले जात आहोत हे मला जाणवू लागलं. यावेळी मी बुद्धाकडे जायला निघाले. मला आता बुद्धाला आश्रय मागायचा नव्हता. त्यांना माझ्या मरणाचीही अनुमती मागायला मी गेले नाही. बुद्धांमुळेच आता मी स्वयंपूर्ण झाले आहे. मी अन्तदीप झाले आहे. मी बुद्धांना एवढंच म्हणाले - 'आजची रात्र शेवटची. माझ्यापुरती न संपणारी. महारात्र. आणि माझं मरण? मरण तर माझ्यापुढं सुखानं ओघंबून आलं आहे. माझं मरण माझ्याकडे जीवनाचं एक नवं रूप घेऊन येत आहे. मला अंधारातही अंधार दिसत नाही. उजेडच दिसतो आहे. माझ्या मरणाच्या दिशेनं मला उजेडच दिसतो आहे. या उजेडाला माझ्या आयुष्याचा आकार आहे. त्या उजेडाला माझ्या जगण्याचा अर्थ आहे. त्या उजेडाला पालवी येत आहे. या नव्या पालवीचंही नाव आहे यशोधरा. पालवी ही प्रक्रिया आहे यशोधरेसारखी. नवे काही जन्माला घालणारी प्रक्रिया. यशोधरा नसेल तर भद्रा कात्यायना बुद्धून येणार? यशोधरा हे माझं नाव सार्थ झालं. म्हणून मी आहे यशोधरा! यशोधरा या माझ्या आयुष्याच्या सर्जनभूमीला मी धन्यवाद देते. मी यशोधरा!

मला समाधान आहे माझ्या या जन्माबदल, मी बुद्धाची पत्नी होऊ शकले याबदल. मला या माझ्या आयुष्याचा गौरव वाटतो. हे माझं आयुष्य कोणी माझ्यावर लादलं नाही. मीच ते जाणीचपूर्वक स्वीकारलं. याचाही आज गौरव वाटतो. मरणाचं सुख मिळवण्यासाठी आज मी सुखानं मरणाचं स्वागत करीत आहे आणि सरं सांगू. माझ्या वाट्याला आलेलं जीवन हे खूप दुर्मीळ असतं. क्वचितच कोणाच्या वाट्याला यावं असं हे जीवन आहे. माझ्या आयुष्यातील दुःखं माझ्यासाठी सदिच्छा ठरलेली आहेत. या सदिच्छांच्या पोटी जन्मलेलं हे सुखाचं मरण, हे जीवन फुलवणारं मरण केवढं सुंदर आहे! अशा सुंदर मरणासाठी दुःखानं भरलेली शेकडो आयुष्यं मला हवीहवीशी वाटतील. मला पुनःपुन्हा यशोधरा होण्यात गौरवच वाटेला।

डॉ. यशवंत मनोहर

१९६० नंतरच्या मराठी साहित्यात डॉ. यशवंत मनोहर यांचे वाढमयीन योगदान अत्यंत मोलाचे मानले जाते. ज्येष्ठ मान्यताप्राप्त कवी, इहवादी विचारवंत आणि बुद्धिवादी वाढमयतत्त्वज्ञ म्हणून महाराष्ट्राच्या साहित्यविकासात ते सुप्रसिद्ध आहेत. एक अनन्य आणि स्वतंत्र प्रज्ञाशील प्रतिभा अशीच त्यांच्या गंभीर साहित्यिक व्यक्तिमत्त्वाची प्रकृती आहे.

'रमाई', 'मी सावित्री ! सावित्री जोतीराव फुले !' आणि 'मी यशोधरा !' या त्यांच्या तिन्ही लघुकादंबन्या प्रथमच एकत्रित प्रकाशित होत आहेत. रमाई, सावित्री आणि यशोधरा या आपल्या तीन सांस्कृतिक महामातांचे यशवंत मनोहरांच्याच प्रतिभेला शक्य ब्हावे असे हे नवे ललित अन्वर्थन ! दुःख, त्याग, प्रगाढ समजूतदारपणा, कारुण्य, उदंड मानवता, अर्थांग प्रज्ञान आणि मृत्यु यांचे हे सर्जनशील मर्मज्ञान ! ही अंतर्मुखतेलाही खोल अंतर्मुख करणारी आणि उजेडाच्या वाटेवर सुगंथ होऊन चालणारी सौंदर्यपौर्णिमा !